

Bouwen onder Chruščëv.

Bouwen in het licht van destalinisatie en consumptie in de USSR.
1953-1960.

Jan van de Pavert

Rotterdam 2010

1. Context en thema's: een plaatsbepaling	3
1 a. Historische context	3
1 b. Vraagstelling	4
1 c. Thema's en bronnen en onderzoeksmethode	5
1 d. Theoretische invalshoeken ten aanzien van periodisering en continuïteit	7
1 e. Behandeling van de ideologie	8
1 f. Taal en architectuur	14
1 g. De centrale positie van de bouw	17
1 h. De periode vanaf 1953	20
2. Monumentalisme	22
2 a. De wanorde van de planning in de jaren dertig	22
2 b. Monumentalisme, regionalisme, classicisme	27
2 c. Monumentalisme en de internationale moderne stijl	32
2 d. De bouwkunst van Stalin volgens het westen	40
2 e. Het klaterende communisme	45
3. Na Stalin - een nieuw beleid	54
3 a. Het Stalinisme in maart 1953	54
3 b. De kritiek	58

3 c. Na Stalin: consumptie of geen consumptie	61
3 d. Na Stalin; de helden van de destalinisatie	68
3 e. Bouwen	71
4. De praktijk	76
4 a. De terugkeer van de boer	76
4 b. Grootblokkig bouwen en grootpanelig bouwen; inleiding	81
4 c. Grootblokkig bouwen en grootpanelig bouwen; toepassing en stijl	91
4 d. De terugkeer van het buitenland	97
4 e. Planologie: van experiment naar praktijk	104
4 f. Het gedestaliniseerde paleis	117
5. Uitdrukking van een bewind	133
6. Conclusie	135
6 a. Terugkeer van het buitenland en Lenin	135
6 b. De paleizen: destalinisatie en de internationale moderne architectuur	136
6 c. Woningbouw: meer destalinisatie en meer internationale moderne architectuur	137
6 d. Vrijheid. Dwang	139
6 e. Taal	141
6 f. De tijd – breuk of geen breuk	142
6 g. Waar zijn de fabrieken en overheidsgebouwen?	143
6 h. De theoretische leegte	144
6 i. Chruščëv tegenover Malenkov en Beria; landbouw en zware industrie	145
7. Bronnen en gebruikte literatuur	147
Opmerking over translitteratie	155

1 Context en thema's: een plaatsbepaling

1 a. Historische context

Chruščëv kondigde een jaar na Stalins dood aan dat er in de Sovjet Unie beter en goedkoper gebouwd moest worden. Dat betekende een afscheid van de typisch Stalinistische bouw. In enkele steden in het voormalig Oostblok zijn er Stalinistische gebouwen te zien waarvan één derde van de gevel is gedecoreerd met Sovjet-heraldiek - voorstellingen vol gelukkige burgers en vlaggen – maar waarvan de rest kaal is gelaten.¹ Aan een dergelijke scheiding is te zien hoe ver de decorateurs met hun versieringen waren gevorderd toen Chruščëvs nieuwe decreten van kracht werden. Na Stalins dood in 1953 verschenen er artikelen in de Pravda over consumptie, waarin werd aangekondigd dat de Sovjet Unie de Verenigde Staten spoedig zou voorbijstreven. In 1958 ontstond het plan de huizenschaarste in tien tot twaalf jaar op te heffen. Deze plannen vormen met hun ideologische bedding de omgeving waarin dit onderzoek is geplaatst. Al richt dit onderzoek zich in de eerste plaats op de bouw uit de periode Chruščëv, voor een vergelijking zal regelmatig op het bouwen in de Stalinistische periode moeten worden teruggegrepen.

Er zullen twee lijnen worden gevolgd: de eerste is die van de monumentale bouwwerken. Een bepaald type monumentaliteit wordt vaak met Stalin geassocieerd. In de jaren dertig werd het Paleis van de Sovjets ontworpen: een megalomaan project, waar veel over is geschreven. In de teksten over dit paleis wordt altijd vermeld dat het nooit werd verwezenlijkt. Zelden wordt geschreven dat de planning van het Paleis, na de onderbreking van de Tweede wereldoorlog, weer werd opgepakt.² Er is bijna geen tekst waarin wordt gemeld dat datzelfde thema, Paleis van de Sovjets, nog eens werd opgepakt in 1957, enkele jaren na Stalins dood. Ook onder Chruščëv bleef de aandacht uitgaan naar prestigieuze gebouwen. De vorm van het paleis in de nieuwe ontwerpen was wel tegengesteld aan die in de oude ontwerpen, zozeer dat deze tegenstelling moet zijn voortgekomen uit bewust beleid; het bouwen lijkt een instrument te zijn geweest van de destalinisatie.

De andere lijn is de ontwikkeling van de systeembouw. Deze bouw wordt meestal met Chruščëv geassocieerd. Systeembouw, of prefab, is bouw uit platen die in fabrieken worden geprefabriceerd, naar de bouwplaats worden overgebracht en daar door middel van een montagesysteem aanéén worden geschakeld. Er zijn verschillende soorten systeembouw en

¹ Gezien in de wijk Poruba in Ostrava, Tsjechië, 2004.

² Daar is veel aandacht aan besteed in mijn bachelorscriptie *Hoe de rode ster de hamer en sikkel verstootte* uit 2008. Deze scriptie is als PDF op internet geplaatst: zie <http://www.janvandepavert.nl/>

het Russisch kende voor deze bouw verschillende namen; de standaardisering die men nastreefde in de bouw, vond geen weerslag in de taal die haar beschreef.³ Onder Stalin waren er ook prefab-bouwwerken gerealiseerd. Deze bouwmethode werd onder Stalin echter nog niet obsessief gepropageerd, als in de tijd van Chruščëv. Bijvoorbeeld de sluispoorten voor het Volga-Don kanaal - een typisch Stalinistisch project - zagen er uit als neoclassicistische, neo-palladiaanse paleizen, maar waren uit dergelijke geprefabriceerde elementen opgetrokken.⁴

Van belang is het onderscheid van de architectuur uit de periode 1953-1960 met die uit eerdere periodes in de Sovjet Unie, en nog belangrijker is de specifieke hoedanigheid die de architectuur binnen het beleid in de Sovjet Unie verkreeg; binnen de productie, technologie en consumptie, zoals zij door de ideocratie werden voorgesteld.

1 b. Vraagstelling

De redes en besluiten die volgden op Stalins dood hadden mede betrekking op het bouwen en de architectuur. Op welke wijze werden de beloftes uit deze redes en besluiten in de architectuur zichtbaar?

De systeembouw was kenmerkend voor de architectuur vanaf de periode Chruščëv. Het goed te bevragen in hoeverre er sprake was van een breuk; immers ook vóór 1953, vóór Chruščëv, Beria en Malenkov als nieuwe leiders aantraden, was er sprake van systeembouw. Daaruit ontstaat de volgende deelvraag: welke resultaten waren er al bereikt met de systeembouw in 1953, en liepen deze vooruit op de resultaten uit de periode 1953-1960?

Omgekeerd wordt een bepaald type monumentaliteit kenmerkend geacht voor het Stalinisme. Maar ook na Stalins dood in 1954 was er aandacht voor monumentale en representatieve gebouwen. Daaruit ontstaat de andere deelvraag: Wat werd er gepubliceerd over monumentale, representatieve bouwwerken in de periode 1953-1960?

Wat zijn andere kenmerkende veranderingen in de bouw die volgden op Stalins dood?

Een belangrijk oogmerk bij deze deelvragen is tenslotte de vraag:

³ *Облицовочные* of *стеновое панели*; tegel- of stenen platen, *каркасно-панельное строительство*; karkas-plaatbouw, *крупные блоки*; groot-blokken; *крупноразмерные блоки*; grottemaatblokken, *сборные элементы*; montage-elementen, etc. Er waren ook speciale bijvoeglijke naamwoorden: een *крупнопанельный дом* is een grootplatig huis. Ook werd het wel kortweg aangeduid met *сборный*.

⁴ Andrei Ikonnikov, *Russian Architecture of the Soviet Period* (z.p. (Sovjet Unie), 1988) p 255-257.

Welke ideologische implicaties laten zich duidelijk uit de ontwerpen en gebouwen afleiden? Deze ideologische implicaties wijzen terug naar de eerste vraag: naar de wijze waarop de beloftes uit de redes en besluiten na Stalins dood zichtbaar werden in de architectuur.

1 c. Thema's en bronnen en onderzoeksmethode

De artikelen uit de toenmalige vakbladen geven het materiaal om bovenstaande onderzoeksvragen te benaderen. In West-Europa en Amerika zijn er veel naast elkaar bestaande, uiteenlopende vaktijdschriften die elk aan de meeste bouwprojecten één keer aandacht geven. Het aantal tijdschriften was in de Stalinistische Sovjet Unie veel geringer, zij waren bovendien veel gelijkvormiger, maar projecten konden steeds weer verschijnen, in steeds andere stadia en zonder referenties aan voorgaande publicaties, alsof de tijd stilstond. Redevoeringen en decreten van de partij speelden in deze vakbladen een grote rol, omdat zij voor de partij als doorgeefluik fungeerden. Zo was het beleid van de partij in deze vakbladen prominent aanwezig. De discussies die door de architecten en theoretici werden gevoerd maakten er ook in belangrijke mate deel van uit, net als de praktische uitwerking van het beleid naar de praktijk.

Het scala aan onderwerpen in de bladen was beperkt, omdat de thema's van bovenaf werden aangereikt. Hoe fel de discussies soms ook waren, hoezeer de standpunten ook uiteenliepen, degenen die zich in deze discussies mengden, hielden zich aan de gegeven thema's. Daardoor zijn ontwikkelingen in de architectuur in de Sovjet Unie via de vakbladen makkelijk te volgen. Ten aanzien van sommige punten veranderden de discussies zich in de loop van enkele maanden, soms in de loop van jaren. Een voorbeeld van een snelle verandering is de onmiddellijke verschijning van dorpen en kolchozen in de vakbladen in 1954 – in de laatste jaren voor Stalins dood was er aan het platteland geen aandacht besteed. De herintroductie van het modernisme verliep geleidelijker, van ongeveer 1955 tot 1960.

De veranderingen die na 1953 werden ingezet zijn onder te brengen in vijf thema's. Het eerste thema is het platteland. Het tweede is de systeembouw. De herintroductie van het modernisme levert twee thema's op: dat van de algemene stedelijke buitenwijk (met appartementen in vier tot zes verdiepingen) en dat van de prestigieuze publieke gebouwen. Ten slotte, het vijfde, is er de herintroductie van het buitenland. In Stalins tijd, vanaf 1932, waren de bladen in de eerste plaats gericht op Moskou, in de tweede plaats op Rusland en in de derde plaats op de satellietstaten. De landen buiten het Warschaupact werden wel genoemd, maar alleen als antipode. Er verschenen vanaf 1945 tot 1954 geen afbeeldingen van de nieuwe architectuur in het westen. Dat veranderde bij het aantreden van Chruščëv. In 1954 werd er

ineens weer gerefereerd aan de internationale architectuur, die bovendien werd afgebeeld. Zelfs het werk van de koploper van het decadent-westerse formalisme, Le Corbusier, werd in de sovjetbladen weer gepubliceerd. Deze berichtgeving over de architectuur in andere landen zou bepalend zijn voor de slag die in de Sovjet Unie zou worden geleverd om het modernisme weer terug te halen.

Voor dit onderzoek staat het materiaal uit het blad *Architektura SSSR* centraal, jaargangen 1953-1960. Het blad *Architektura SSSR* is opgericht in 1933, toen het centralisme haar greep op de architectuur vestigde en alle vroegere verbanden tussen architecten werden opgeheven om te worden opgenomen in één organisatie.⁵ Het was toonaangevend voor de hele Sovjet Unie en verscheen tot 1991, met een onderbreking in de oorlogsjaren. Andere architectuurbladen waren soms plaatselijk, zoals *Architektura i stroitelstvo Moskvy* (*Architectuur en bouw van Moskou*), of omspannen niet zoveel jaren, zoals *Sovremennaja architektura* (*Hedendaagse architectuur*), dat alleen voor de Tweede Wereldoorlog verscheen. Overigens toonden al deze bladen vanaf de gelijkschakeling in 1933 vaak dezelfde gebouwen, redes en decreten.

Een ander type blad, *USSR im Bau* (oorspronkelijke naam) of *Sovietunion* (zoals *USSR im Bau* later werd herdoopt) kwam uit in verschillende talen (*L'USSR en construction*, etc.) en gaf een algemene context. *Sovjetunion* was een blad voor de salontafel en de bibliotheek, niet gespecialiseerd, maar met algemene informatie over het leven in de Sovjet Unie, de industrialisering, over belangrijke politieke gebeurtenissen, streken en volksgroepen – een soort luxe *Katholieke illustratie* voor de communist over de Sovjet Unie. In *Sovietunion* is ook te volgen hoezeer de architectuur van belang werd geacht; de volkshuisvesting werd er naar voren gebracht als representatie van wat de Sovjet Unie voor het leven van de burger had bereikt. Net als het Amerikaanse blad *Life*, dat beroemd is gebleven als het podium voor de Amerikaanse documentaire fotografie vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw, waarbij het werk van fotografen als Margereth Bourke-White, Dorothea Lange en Walker Evans een belangrijkere rol speelde dan de tekst, bestonden ook *USSR im Bau* en *Sovietunion* goeddeels uit reportages die rijk met foto's waren geïllustreerd. Het bouwen kreeg daarin een terugkerende rol.

⁵ Op één architectenverband na, immers de Vopra werd van deze maatregel uitgezonderd. Zie over deze centralisaties in kort overzicht onder meer: Nina Guryanova, 'Chronology of Russian Art', in: Wim Beeren e.a. (red.), *De grote utopie. De Russische avant-garde 1915-1932* (Amsterdam, 1992), 61, 64-65 en 84.

Tenslotte zijn de redevoeringen en uitgevaardigde besluiten van belang. Alle besluiten die de partij of de bond van architecten van belang achtten werden in al dan niet gekorte versie in de vakbladen afgedrukt en zo nodig becommentarieerd.

De onderzoeksmethode is begonnen met het doorbladeren van de jaargangen 1953-1964 van het bovengenoemde blad, *Architektura SSSR*. Daarbij zijn een aantal kenmerken waargenomen, die veel duidelijk maken over de veranderingen die zich vanaf Stalins dood voltrokken. Ook bleken veel ontwikkelingen in 1960 een markerend punt te hebben bereikt, waardoor het vanzelfsprekend was dit onderzoek in 1960 te laten eindigen. Er is bij uitzondering gebruik gemaakt van bronnen van latere datum, zoals het boek over het Congrespaleis: het boek verscheen in 1965, maar het Congrespaleis zelf was al in 1959. Ik heb zoveel mogelijk foto's en scans gemaakt. Ook kenmerkende teksten zijn gescand en gefotografeerd.

Het gaat om een kwalitatief onderzoek. Beschrijvingen vinden plaats naar aanleiding van zichtbare eigenschappen van de architectuur.

1 d. Theoretische invalshoeken ten aanzien van periodisering en continuïteit

Wat betreft historiografische debatten zijn de periodisering van belang - ik doel hier op de periodes zoals zij worden gehanteerd in de literatuur over de Sovjet Unie ten tijde van Stalin en Chruščëv. Het beeld is dat er bij het aantreden van Chruščëv een grote breuk werd aangekondigd met de voorafgaande periode en het bewind van Stalin. Chruščëv heeft dat beeld mede zelf geschapen. Ook wat betreft de woningbouw zou het gezicht van de Sovjet Unie aanzienlijk veranderen. In de periode Chruščëv liggen bepaalde ideeën betreffende planning, bouw en technologie echter nog sterk in het verlengde van ideeën uit de periode Stalin. Enkele overtuigingen, zoals die ten aanzien van de elektrificatie en de nieuwe steden die ten oosten van Moskou verrezen, stamden zelfs van voor 1928 - van vóór het eerste vijfjarenplan en van vóór de tijd waarin Stalin zijn macht had geconsolideerd. Het beleid ten aanzien van het samenhangende systeem van stuwmeren, bevoeiing, energiecentrales en nieuwe industriesteden dat onder Stalin was ingezet, werd onder Chruščëv voortgezet en uitgebreid. Het is een uitdaging met deze twee beelden om te gaan - het beeld van de breuk, vooral gelegen in de persoonsverheerlijking, praal en andere ideocratische symbolen, en daar tegenover het beeld van de continuïteit, dat vooral ligt in het grote industriële, technologische programma en in de centraal geleide bevelsstructuur waarop de economie was gebaseerd.

Bij het werk aan mijn voorgaande scriptie bleek dat er bij historici veel aanhang was voor een beeld waarin het beleid van Stalin als consistent en continu wordt voorgesteld.⁶ Dit beeld was het sterkst aanwezig bij economen en economisch georiënteerde historici. Historici wiens werken uit omvattende vertellingen bestaan, als Robert Service met zijn *Stalin. A Biography* uit 2004, gaan ook uit van een continu beleid, maar minder expliciet; Service staat ook afwijkingen toe (zoals de ommezwaai uit 1943, waarin Stalin ineens contact zocht met de vertegenwoordigers van de orthodoxe kerk, die hij in voorafgaande jaren had laten vervolgen). Maar Service meent dat dergelijke afwijkingen werden afgedwongen door de Grote Vaderlandse Oorlog; hij zet deze afwijkingen aldus weg als noodzakelijke uitzonderingen op een verder continue lijn. Echter historici die culturele uitingen beschrijven, hebben helemaal geen moeite een vroege Stalin van een late Stalin te onderscheiden.⁷

In deze thesis gaat het er niet om van deze periodisering de grenzen te verleggen, maar om te kijken welke elementen als continuïteit of breuk aanwijsbaar zijn. De overgang van Stalin naar Chruščëv kan, met de bouwindustrie als uitgangspunt, opnieuw kritisch worden bekeken.

1 e. Behandeling van de ideologie

Belangrijk is het motief achter de bouwkundige en esthetische keuzes die in de regimes werden gemaakt. Christiane Hannemann gaat in haar publicatie *Architecture as Ideology* in op de wil en noodzaak bij communistische bestuurders om voor de burgers woningen te bouwen. Zij schrijft dat het gebruik van prefab-systeembouw daarmee in het verlengde stond van de communistische ideologie.⁸ Echter ook in West-Europa wilden overheden bouwen voor hun burgers; daarin weken Midden- en Oost-Europa niet van het westen af. Wat mogelijk wel afweek is de technologie: in het oosten koos men voor een seriematige, industriële bouw, waarvoor men de onderdelen in fabrieken moest maken. Ook dat was in het westen vanaf 1945 aanvankelijk het geval, tot het beton steeds vaker op de bouwplaats zelf gestort zou worden. En daar schuilt mogelijk wel een ideologisch verschil: in Midden- en Oost-Europa stelde men de technologie en de industrialisering voorop, zelfs toen bleek dat andere bouwmethodes zowel flexibeler als goedkoper waren. De keuze voor systeembouw komt daarom mogelijk niet zozeer voort uit de vertaling van de communistische ideologie naar de

⁶ De bachelorscriptie *Hoe de rode ster de hamer en sikkel verstoote* – zie noot 2.

⁷ zoals Nikolas Hülbusch, 'Džugašvili der Zweite. Das Stalin-Bild im Sowjetischen Spielfilm (1934-1953)', in: Klaus Heller, Jan Plamper (red.), *Personality Cults in Stalinism - Personenkulte im Stalinismus* (Göttingen, 2004).

⁸ Christine Hannemann, *Architecture as Ideology. Industrialisation of Housing in the GDR* (Berlijn, 2004).

woningbouw voor het volk, maar uit een ideologisch gemotiveerde vooropstelling van de technologie en industrialisatie.

De laatste hoofdstukken in het boek *Die Architektur Stalins. Studien zu Ideologie und Stil*, van Dmitrij Chmelniczki, lijken op het eerste gezicht gedeeltelijk hetzelfde onderwerp te beschrijven: zijn proefschrift omvat immers ook de afwikkeling van het Stalinisme tijdens de regeerperiode van Chruščëv.⁹ Toch is er van een overlap geen sprake; er zijn vooral verschillen. Hij wijst er in zijn werk vaak op dat uitspraken in de Sovjet Unie uit die tijd geen vrije uitspraken waren. Soms legt hij daarmee de waarde van een toenmalige tekst terzijde. Dat is niet altijd terecht. De teksten uit de Sovjet bladen zijn heel anders opgesteld dan teksten uit West-Europa; Sovjet schrijvers verbloemen niet dat het gaat om opdrachten die vanuit het Centraal Comité van de Partij dwingend aan de architecten werden meegegeven. Ook verbloemen zij niet dat de architectenbond voor de Partij diende als doorgeefluik naar de architectonische praktijk.

In West-Europa bestond echter ook een hechte band tussen bestuur, planologie en architectuur. Ook in het westen zou tijdens de twintigste eeuw het vrije bouwen deels worden vervangen door voorschriften en werd de planologie door overheden opgedragen en gedelegeerd aan semi-overheden als woningcorporaties.¹⁰ Anders dan bij de ontwikkeling van een stad als Los Angeles of Atlanta, waar het initiatief voor de ontwikkeling van de stad grotendeels in de handen van zelfstandig ondernemende ontwikkelaars ligt,¹¹ lag in West-Europa het primaat van de ontwikkeling vaak bij de overheden. Zelfs in het Angelsaksische systeem, in Groot Brittannië, werd het initiatief en de planologische ontwikkeling voor grootscheepse stadsuitbreiding door de overheid genomen.¹²

Waar het initiatief in West-Europa direct na de Tweede Wereldoorlog wel in handen van zelfstandige ontwikkelaars lag, leidde dat vaak tot wanorde en illegaliteit, zoals in het Rome van na de Tweede Wereldoorlog: daar werden nieuwbouwwijken uit de grond gestampt zonder dat zij werden aangesloten op belangrijke voorzieningen als openbaar vervoer en

⁹ Dmitrij Chmelniczki, *Die Architektur Stalins. Studien zu Ideologie und Stil 1929-1960*, I en II (dissertatie, Berlijn, 2004), op: http://opus.kobv.de/tuberlin/volltexte/2004/696/pdf/chmelniczki_dmitrij.pdf.

¹⁰ N. de Vreeze, *Woningbouw. Inspiraties en ambities, kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland* (Amsterdam, 1993), zie onder meer de inleiding pp 19-22.

¹¹ Mike Davis, 'The Infinite Game: Redeveloping Downtown L.A.' in: Diane Ghirardo (red.), *Out of Site. A Social Criticism of Architecture*, (Seattle 1991), pp 77-113 Zie de rol van architect-ondernemer John Portman, beschreven in: Rem Koolhaas, 'Atlanta' in Rem Koolhaas and Bruce Mau, *SMLXL* (New York, 1996) pp 832-859 (oorspr. Rem Koolhaas, 'Atlanta' in Ramon Prat (red.), *Atlanta*, Barcelona, 1995). Verder de rol van de projectontwikkelaar Victor Gruen, in: Alan A. Loomis, 'Locating Victor Gruen', in Alan A. Loomis (red.) / LA Forum for Architecture and Urban Design, *Delirious LA*, <http://www.deliriousla.net/essays/2000-gruen.htm>, (essay: 2000, site: 2009).

¹² Werner Dürth, Niels Gutschow, *Traume in Trümmern. Stadtplanung 1940-1950* (München, 1993) pp 406-417.

zonder dat zij op kaarten werden ingetekend – wijken als die uit de film *Fietsendieven* van Vittorio de Sica.¹³ Juist in deze wijken komt de bouw sterk overeen met de wetteloosheid die in Moskou ontstond nadat Stalin zijn greep op de planologie had gevestigd. Het voorbeeld van Moskou's buitenstad Ismailovo, waar veel huizen stonden die nergens waren ingeschreven, zal hier verderop nog worden gegeven. Een ander voorbeeld van de regellose willekeur uit de Sovjet Unie in de jaren dertig is het uitblijven van enige oplossing voor de woningnood. Door de hongersnood, ontstaan door de landbouwhervormingen en de uithongering van de koelakken, door de collectivisatie en economische ontworteling trokken juist deze jaren nieuwe golven immigranten naar Moskou en de andere steden. Er is geschat dat er tussen 1926 en 1939 minstens 23 miljoen boeren van het land naar de stad trokken.¹⁴ Dat probleem werd opgelost door de stedelijke bevolking van passen te voorzien en immigranten illegaal te verklaren. Wie geen paspoort had, had geen recht op woning en arbeid. Illegalen konden worden opgepakt en gedwongen te werk gesteld in het uitgebreide systeem van oude en nieuw ingerichte kampen voor strafarbeid.¹⁵ Als gevolg van hetzelfde gebrek aan planning werden fabrieken geplaatst op plaatsen waar wegen hadden moeten lopen of ziekenhuizen hadden moeten staan. Ook werden er huizen gebouwd in de groene zones.¹⁶

De tegenstelling van dwang tegenover vrijheid, waarbij dwang steeds het instrument was van de overheid in de Sovjet Unie, kan niet impliceren dat West-Europa door architectonische vrijheid werd beheerst. Quota aan huizen, spreiding van nieuwbouw, infrastructuur, zelfs geheel nieuwe delen land, zoals de polders in het IJsselmeer, werden zowel geïnitieerd als ontwikkeld vanuit de overheden. Niet alleen planning, maar ook de ontwikkeling van nieuwe technologieën werd vaak door de overheden ter hand genomen en eventueel aan semi-overheden of andere partijen ter uitvoering opgedragen. De resultaten werden door diezelfde overheden geëvalueerd.

Waar een bespreking van de Sovjet-ideologie naar voren komt, is het van belang dat er bij het bestuderen van de bronnen open is gekeken naar datgene wat er plaatshad. Alleen dan kan worden duidelijk gemaakt wat de specifieke positie van de architectuur in de Sovjet Unie was. Dat is niet mogelijk wanneer de beschrijving van de verschijnselen blijft bij het

¹³ Een uitstekend artikel over dit bouwen in Rome is Ferruccio Trabaldi, 'Low-Cost Housing in Twentieth-Century Rome', in: Diane Ghirardo (red.), *Out of Site. A Social Criticism of Architecture*, (Seattle 1991) p 129-156. Vittorio de Sica (regie), Cesare Zavattini (scenario), *Ladri di Biciclette (Fietsendieven)*, Italië 1948, naar een gelijknamig boek van Luigi Bartolini uit 1946.

¹⁴ David L. Hoffman, *Peasant Metropolis. Social Identities in Moscow 1929-1941* (Ithaca, London, 1994) pp 1 en 216.

¹⁵ Timothy J. Colton, *Moscow. Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge (Mass.), Londen, 1995) pp 270-272.

¹⁶ Timothy J. Colton, *Moscow*, pp 237, 348.

ogenblikkelijke oordeel dat het slechts ging om overheidsdwang en schijnideologie. Een dergelijk oordeel klinkt niet alleen door bij Chmelnitzki, maar ook bij William C. Brumfield, schrijver over Russische architectuur, wanneer hij in een recensie meldt dat hij onderzoek naar de bouw in de landen van het Warschaupact een slecht onderwerp vind, omdat deze door de Sovjet Unie dwingend aan deze landen werd opgelegd en dus geen originaliteit kent. Architectuur is echter niet alleen van belang om de exceptionaliteit van stijlenmerken, maar ook de uitdrukking van organisatie en politiek.¹⁷ Iets verder komt Hugh Hudsons' *Blueprints and Blood* aan de orde om een vergelijkbaar probleem.

In 1932 werd duidelijk dat de autoriteiten sommige architectenbonden niet langer wilden gedogen. Het was echter nog niet duidelijk aan welke stijl zij de voorkeur gaven. Sommigen bonden reageerden daarop door allerlei soorten ontwerpen naar voren te schuiven, dan weer in de ene stijl, dan weer in een andere. Deze ontwerpen mochten niet westers, decadent of kosmopolitisch zijn, maar verder leek alles nog open te staan. In hun teksten gaten architecten en critici hun stellingen soms in marxistisch-leninistische frasen. Subtiele middelen om marxistische ideeën in stijlanalyses en in een sociologie van de bouw te implementeren, zoals zouden voortkomen uit de Frankfurter Schule, werden niet ontwikkeld: er ontstond niets dat men kan vergelijken met de teksten van Theodor W. Adorno over muziek of Walter Benjamin over cultuurproducten en de passage. Een filosoof als Georg Lukács mengde zich in 1932 wel in de discussies over fotografie, literatuur en propaganda, maar zou in de Sovjet Unie nooit maatgevend worden. Dat komt waarschijnlijk mede omdat Lukács zich teweer stelde tegen een communistische ideologie van een te platte aard en zich keerde tegen de opvatting dat de schrijver een klassengebonden psychologie representeert. Zijn opvattingen waren in de Sovjet Unie onder Stalin kansloos.¹⁸

Voor teksten over architectuur zochten de vertegenwoordigers van de architectenbonden aanvankelijk wel toevlucht tot de woordenschat en grammatica van het dogmatisch Marxisme. Dat gebeurde door, bij wijze van spreken, woorden als 'volk' en 'brood' uit deze teksten te vervangen voor 'woning' en 'baksteen'. Deze pogingen om tot een nieuwe ideologie en taal te komen zijn door historici zelden besproken; de periode die begint in 1932 wordt vooral gezien als een einde: het einde van de progressieve architectuur, van de avant garde en het einde van de positie van de Sovjet Unie in de internationale ontwikkelingen. In het hoofdstuk 2 c, *Monumentalisme en de internationale moderne stijl*, zal nog worden

¹⁷ William C. Brumfield, 'Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalin Era: an Aspect of Cold War History by Anders Åman', *Slavic Review*, vol. 53 nr. 1 (1994) pp 280-281.

¹⁸ H. Gaßner, 'Heartfields Moskouer Lehrzeit', in: P. Panicke, K. Honnef, K. Thomas, (red.) *John Heartfield* (Keulen, 1991), p 322-323.

beschreven hoe de bouw van het Stalinisme door het westen steeds meer werd genegeerd en van de moderne architectuur werd uitgesloten. Decennia lang sierden de Stalinistische torens uit Moskou wel de folders van Inturist, maar kwamen zij in het westen in de vakliteratuur niet voor.

Later, vanaf de jaren 80 van de 20e eeuw, werd het vroege Stalinisme door de kunst- en architectuurgeschiedenis wel weer opgepikt, maar vooral als een vertelling over de ondergang van de avant garde. Voor een geschiedschrijving die de avant garde als uitgangspunt neemt, kan dit ook niet anders. Er zijn ook boeken die zich geheel op de dertiger jaren richten, als Hugh D. Hudsons *Blueprints and Blood. The Stalinisation of Soviet Architecture* uit 1994, maar ook hierin verschijnt de periode vooral als een teloorgang. In *Blueprints* is zelfs een hoofdstuk gewijd aan de ondergang van het intellectuele niveau.¹⁹ Hij meldt de ideologische frasen wel, maar laat er ook zijn veroordeling aan vooraf gaan, net als eerdergenoemde schrijvers.²⁰

Chmelnitzki noemt in zijn proefschrift een indrukwekkende hoeveelheid bronnen, maar zegt van de frasen uit deze bronnen meermaals dat ze onbegrijpelijk waren. In die zin worden de frasen bij verschillende schrijvers negatief geïdentificeerd, maar niet positief; er wordt gezegd wanneer het de frasen aan redelijkheid ontbeert, maar zelden wordt geanalyseerd welke eigenschappen zij wel hebben. Toegegeven: het specifieke van de taal van het Stalinisme ligt vaak ook in de pejoratieve bijvoeglijke naamwoorden (formalistisch, decadent, westers) en de al even pejoratief ingezette, uit bijvoeglijke naamwoorden afgeleide zelfstandige naamwoorden (woorden eindigend op –isme als formalisme).²¹ Inderdaad werd met een plompverloren schijntheorie verklaard dat goede architectuur socialistisch realistisch is en werd geen poging gedaan dat inhoud te geven. Het lijkt of de historici daardoor ook niet hebben opgemerkt dat de theorie later veranderde of een begrip uit deze theorie later alsnog werd uitgewerkt. Bovendien heeft zelfs een brutale schijn-theorie politieke implicaties. Daarom moet een historisch onderzoek naar de theorie en frasen open blijven. De teksten uit

¹⁹ Hugh D. Hudson jr. *Blueprints and Blood. The Stalinisation of Soviet Architecture. 1917-1937* (Princeton, 1994).

²⁰ Idem, p 136: “Trotsky and Bucharin had favoured modernist architecture. Further, they had argued that art, in order to develop, had to have a significant measure of autonomy. With Trotsky exiled (...) and Bukharin expelled (...), all that was primitive and despotic in Russian culture could ooze to the surface.” De ondergang van Trotskij en Bucharin hier wordt hier overigens beschreven als oorzaak van de primitieve despotie; natuurlijk was despotie ook de oorzaak van hun ondergang.

²¹ Dmitrij Chmelnitzki, *Die Architektur Stalins*, onderaan p 19: “der Allerhöchsten Anzahl der Architekturbestimmenden Bestandteile in ihrem Zusammenhang, in ihren Widersprüchen und gegenseitigen Einwirkungen”- vertaling uit het Russisch door Chmelnitzki. Wat Chmelnitzki meldt is: “Es ist praktisch unmöglich, den letzten Satz (...) zu verstehen. Es ist ebenso unmöglich zu verstehen, warum dieses Programm besser als die Methoden der Konstruktivisten und Formalisten ist.”

de bronnen moeten met name inzage kunnen geven in de ontwikkeling van de taal en theorie na 1953. In verband met de periode van Chruščëvs bewind is wel geschreven over de dooi en kunst en literatuur, maar bij mijn weten niet over architectuurtheorie.

Het ontstaan van de doctrines die de Partij zou huldigen is interessant. Hubertus Gaßner geeft in zijn artikel 'Heartfields Moskouer Lehrzeit' een analyse van de levendige discussies binnen het zich verstrakkende klimaat in de kunsten in de jaren dertig, die tot een steeds eenvormiger socialistisch realisme zouden leiden. Het betreft opnieuw een onderzoek naar het stalinisme, maar is ook van belang voor het vertrekpunt van deze thesis. Mede onder invloed van dit artikel, maar vooral ook naar aanleiding van de eerste kennisname met de discussies in *Architektura SSSR* in de jaren 1953-1960, kan de verhouding tussen de meningsuitingen en directieven van de Partij misschien zo worden omschreven: voorafgaand aan de directieven van de partij waren er discussies en een machtsstrijd gaande. Daar namen zowel professionele betrokken als het Partijkader aan deel. De vrijheid van spreken was daarbij veel groter was dan westerlingen willen geloven, maar de posities van het communisme, de Partij en de eerste secretaris van de partij (Stalin of Chruščëv) bleven in die discussies altijd onaantastbaar. Het komt misschien overeen met wat Lenin omschreef als democratisch centralisme.²² De Partij en de eerste secretaris poneerden vaak de probleemstelling waarmee professionele vaklui aan het werk moesten gaan. Van daaruit gaven zij vorm aan de nieuwe concepten, waarbij partijfunctionarissen soms de tussentijdse knopen moesten doorhakken. Soms werd dit gedaan door de eerste secretaris zelf – het optreden van Chruščëv was daarin vaak bijzonder duidelijk. Het uiteindelijk resulterende concept werd dan van boven gesanctioneerd en vervolgens door de architectenbond of Partij aan alle spelers opgelegd. Dit democratisch centralisme was in de periode van het late Stalinisme na 1932 niet meer toegepast, maar later, na de machtsovername door Malenkov, Beria en Chruščëv in 1953, weer in praktijk gebracht. Ik hoop in deze thesis iets van een de wisselwerking tussen meningsvorming en Partijdirectieven te kunnen laten zien.

1 f. Taal en architectuur

²² Voor dit begrip wordt meestal verwezen naar de brochure *Что дело? / Wat te doen?* van Lenin uit 1902 (te vinden in een herziene vertaling op: <http://www.marxists.org/nederlands/lenin/1902/wattedoen/1.htm>), waarin Lenin afscheid neemt van het idee dat er vrijheid moet zijn van kritiek en het standpunt verdedigt dat deze vrijheid moet worden beperkt vanaf het moment dat de Partij centraal heeft besloten over de te volgen strategie; de Partij heeft de primaat over het bewustzijn van de arbeidersgemeenschap. Lenins standpunt leidde tot de befaamde scheuring in de internationale sociaal democratische beweging en maakte de weg vrij voor het centralisme van de Partij.

De taal in de Stalinistische architectuurbladen zit vol gerundia en participia. Het gerundium kent in het Russisch twee tijden, net als het participium. Van het participium kent het Russisch bovendien een actieve vervoeging ("de aan het roken zijnde man", of: "de man die aan het roken is") en een passieve ("de gerookt wordende paling" of "de paling die wordt gerookt"). De Stalinistische teksten staan daar bol mee ("de door Stalin geschreven zijnde werken, waaruit wij, ons de weg gewezen wordende, leren dat..." etc.).

Het aantreden van het nieuwe triumviraat Malenkov, Beria en Chruščëv na Stalins dood had ogenblikkelijk uitwerking op de taal. Gerundia en participia bleven bestaan, die zijn in de Russische schrijftaal betrekkelijk algemeen, maar nu in de gebruikelijke mate. Begrippen verdwenen of veranderden van inhoud. Het positieve begrip decoratie hoorde bij Stalin, het pejoratieve begrip versierzucht bij Chruščëv, die daarmee de Stalinistische bouw veroordeelde. Chruščëv introduceerde het 30 november 1954 in zijn rede voor de *Al-unie vergadering voor de bouwarbeiders, architecten en medearbeiders van de bouwstoffen – machines en straatbouwmachineindustrie*.²³ Zijn ideeën over overvloedige versieringen herhaalde hij in zijn rede *Over de brede introductie van industriële methoden die de kwaliteit verbeteren en de kosten verlagen van de bouw*.²⁴ Uit deze laatste rede waren veel begrippen bijna letterlijk terug te vinden in de uitgangspunten die in 1928 waren opgesteld door de architecten van het CIAM, de *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*, op hun eerste bijeenkomst in La Sarraz in Zwitserland.²⁵ Daarmee deden ook termen als verbetering en kwaliteit onder Chruščëv hernieuwd hun intrede. De kwaliteit werd onder Chruščëv blijkbaar een probleem geacht, terwijl het onder Stalin niet altijd mogelijk was geweest kwaliteit in twijfel te brengen. Slechte resultaten konden immers het werk zijn geweest van saboteurs en agent-provocateurs; de beschuldiging slechte resultaten veroorzaakt te hebben was tot 1953 mede een instrument van de terreur. Het was in de ronkende taal tijdens de Stalinistische dictatuur vooral gebruikelijk geweest te spreken over "de geweldige, zich over de steden verbredende resultaten van het Russische volk, geleid door het genie van Stalin", etc. Een

²³ *Всесоюзное совещание строителей, архитекторов и работников промышленности строительных материалов, строительного и дорожного машиностроения, проектных и научно-исследовательских организаций / Vsedojuznoje soverščanije stroitelej, arhitektov i rabotnikov promyšlennosti stroitel'nych materialov, stroitelstnogo i dorožnogo mašinostroenija, projektnyh i naučno-isledovametskich organizatsii (Al-unie vergadering voor de bouwarbeiders, architecten en medearbeiders van de bouwstoffen – machines en straatbouwmachineindustrie industrie, alsmede de planologische en wetenschappelijke organisaties, Moskou, 1955) p 119.*

²⁴ Rede gehouden 7 december 1954. Nikita Khrushchev, *Besser billiger und schneller Bauen* (Berlijn, 1955).

²⁵ Mikel van Gelderen, 'Onbevangen schaamteloosheid. Plattenbau, relikwie uit het verleden?', in red. Cor Wagenaar, Mieke Dings, *Idealen in beton. Verkenningen in Midden- en Oost-Europa*, pp 126-127. De verklaring van La Sarraz is opgenomen in: Auke van der Woud, *CIAM. Volkshuisvesting. Stedebouw / CIAM. Housing. Town Planning* (Delft, Otterlo, 1983) pp158-160.

goed voorbeeld van een verandering in betekenis is het woord *blagoprijatie*, dat voor het bouwen onder Stalin sloeg op de gerieflijkheid die ontstond uit de juiste toepassing van de symmetrie en sierkunst binnen een architectonisch ensemble, terwijl het onder Chruščëv sloeg op de invoering van één stel sanitaire voorzieningen voor elk gezin.

Deze stijlbreuk in de taal moet een enorme gebeurtenis zijn geweest en had grote gevolgen voor het begrip van de beschreven onderwerpen. Boeren werden in de periode 1928-1934 onder Stalin vooral in verwerpende zin beschreven. Het boerenland was immers de bron voor het economische surplus dat nodig werd geacht om de economie op te bouwen; toen bleek dat de er na de oogst van 1927 weinig graan werd afgegeven, waren de zelfstandige boeren met scheldkanonnades verdacht gemaakt als koelakken. Zij waren, zoals bekend, in verschillende streken uitgehongerd, verdreven en naar werkkampen gebracht.²⁶ Vanaf de latere jaren dertig verschenen er wel boeken over boerenvolkskunst die bijdroegen aan de idealisering van de rijkdom en kleur van de volkeren in Moeder Rusland. Deze boeken beschreven ook de boerenwoningen in volkenkundige zin, maar in de architectuurbladen waren het erf en de boerderij gedurende verscheidene jaren afwezig. In 1954 verschenen de dorpen ineens weer in de architectuurbladen als deel van het planologisch ontwerp, met modellen voor individuele woningen en schuren opgebouwd uit prefab-platen. Tevens verscheen daarmee het woord boer weer in een ander verband. Daarmee was de boer van de deelnemer aan de geproclameerde progressieve landhervormingen uit de jaren twintig, via de volksvijandige koelakken en de regionale volkskunstenaar, weer terug als het object van de planologie in de architectonische vakbladen vanaf 1954.

Van belang zijn de begrippen die hier worden gebruikt om de architectuur te omschrijven. De bouw in de periode van de jaren 1953-1960 is nauwelijks beschreven. Daarom is er weinig controverse. Er wordt in deze thesis echter gestart met een omschrijving van de Stalinistische erfenis, en op dat gebied is al een literatuur aanwezig. Chmelniztki wijst steeds weer op een onvolkomenheid in de voorkeuren die tijdens het bewind van Stalin werden ontwikkeld. Enerzijds, stelt hij, ging de voorkeur uit naar het classicisme. Dat is echter niet consistent met

²⁶ V. I. Stalin, *Collected Works* 9, pp 207-223, 288 e.v., 10, pp 310-320, 11, pp 3-11, 42-56, 85-101, 165-196 etc. Met name de teksten uit de jaren 1928-1930. Zelfs schijnbaar positief gestelde teksten als 'The Results of the Five-Year Plan in Four Years in the Sphere of Agriculture' (*Collected Works* 13 pp 191-199) blijken bij nader inzien uit vernietiging te bestaan: "In pursuing the policy of eliminating the kulaks as a class, and in destroying the kulaks nests, the Party could not stop halfway. It had to carry this work to completion. (...)". En aldus: "taking advantage of the absence of private property in land (...) the Party had every opportunity of accelerating the collectivisation of agriculture." – citaat 13, p 198. Zie hiervoor <http://www.marx2mao.com/Stalin/Index.html>. Naar ontwerpen voor de nieuwe kolchozen zoekt men echter bijna vergeefs.

de afkeur die in de jaren dertig steeds weer tegen het classicisme werd uitgesproken; een grote inconsequentie, stelt Chmelnitzki. Deze inconsequentie volgt echter uit Chmelnitzki's indeling van de architectuur in twee polen. Zijn ene pool bestaat uit de modernen en constructivisten, uit Le Corbusier en Leonidov. Zijn andere bestaat uit het classicisme, Stalinisme, Žoltovskij en de anti-modernen. Er waren echter geen twee polen; er was een heel veld aan architectonische mogelijkheden en een even groot veld aan mogelijke tegenstellingen.

Chmelnitzki staat echter niet alleen. In de catalogus bij de tentoonstelling *Kunst und Diktatur* uit 1994 identificeren meerdere bijdrages het stalinisme eerst met het einde van de moderne architectuur. Daarbij wordt het constructivisme niet alleen vanzelfsprekend tot de moderne architectuur gerekend, maar wordt Stalin bovendien geïdentificeerd met het classicisme, alsof dit een onberedeneerd gevolg is van het einde van die moderne architectuur. Een enkele keer zijn de bijdrages in deze catalogus in regelrechte tegenspraak met mijn beweringen in deze thesis. Is het echt waar, zoals bijvoorbeeld Uwe Schlögl in *Kunst und Diktatur* stelt, dat er in 1932 sprake was van een officieel verordonneerd classicisme?²⁷ Er staat geen voetnoot bij, maar Schlögl doelt waarschijnlijk op de resolutie van het Centraal Comité van de Partij uit dat jaar, waarin tot gelijkschakeling van de bonden werd bevolen. Zoals in hoofdstuk 2 b. van deze thesis zal blijken, werd daar ook voor classicistische waardes gepleit, maar niet alleen. Lazar Kaganovič, de rechterhand van Stalin, zorgde er in de jaren 1932-1934 juist voor dat het vooral de bruikbare elementen van het constructivisme waren die zouden worden geïntegreerd in de nieuw geproclameerde bouwstijl. Hij deed dat opnieuw in 1937, met de hulp van met name de architect Aleksej V. Ščusev. De conclusie in deze thesis luidt dan ook dat de wortels van de nieuwe stijl van het stalinisme met name in het constructivisme liggen. Dit leidde in de dertiger jaren tot wat ik hier het monumentalisme noem. Dat ik de architectuur van het stalinistisch monumentalisme als een eenheid beschrijf, wijkt af van andere publicaties. Het heeft gevolgen voor de interpretatie van de erfopvolging, voor de vraag welke stijl en welke elementen werden omgesmeed tot de architectuur van het stalinisme.

Niet alleen de erfopvolging van de stijl, maar ook de benoeming van de stijl die het regime prefereerde is problematisch. In de eerste plaats was er de genoemde eigenschap dat teksten in de Sovjet Unie vaak bestonden uit de afwijzing van het andere - kosmopolitisme was slecht, decadentie was slecht, noem maar op; het ontbrak aan positieve beschrijvingen. In

²⁷ Uwe Schlögl, 'Proletarischer Klazzicismus. Sowjetische Architektur der Stalinzeit', in: Margarethe Lasinger (red.), *Kunst und Diktatur. Architektur, Bildhauerei und Malerei in Österreich, Deutschland, Italien und der Sowjetunion 1922-1956* (Wenen, 1994), p 794.

de tweede plaats werd de juiste architectuur onder de noemer socialistisch realisme geplaatst – een positieve benoeming, inderdaad, maar het begrip socialistisch realisme had voor de architectuur geen betekenis.

Nog ingewikkelder wordt het wanneer rekening wordt gehouden met de veranderingen in de stijl in de loop der tijd. Zo werden tijdens de Stalinistische dictatuur vanaf eind jaren veertig steeds meer belangrijke projecten verwezenlijkt in de classicistische stijl die in de jaren dertig door hetzelfde Stalinisme juist zo vaak was afgewezen. De barok en rococo-esthetiek waarin de architectuur van het late Stalinisme zou uitmonden is met name te vinden in de paviljoens voor de Al-unie agrarische tentoonstelling in Moskou. Deze paviljoens werden geopend in 1954, maar waren onder Stalin geconcipieerd. Ook was er het classicisme van de appartementsgebouwen van Žoltovski en zijn school; deze gebouwen zijn voor ons hedendaagse, westerse oog misschien niet bijzonder, maar werden in de vakbladen uit de jaren 1950-1953 eindeloos besproken en bewierookt.

Monumentalisme is geen gecanoniseerd stijlbegrip; hoewel het begrip wel wordt gebruikt, is er geen omschreven categorie binnen de architectuur uit de twintigste eeuw waarvan algemeen is aanvaard dat die met deze term wordt aangeduid. Hier zal de betekenis die het begrip heeft voor deze thesis duidelijk worden beschreven. Belangrijk is dat er de kenmerken mee kunnen worden aangeduid van het Stalinisme in de jaren dertig. Het duidt ook aan wat later, vanaf 1945, niet meer eenduidig geldend was, maar toch lang kenmerkend bleef. Ik zal ook proberen een beschrijving te geven van de belangrijke eigenschappen van de internationale moderne architectuur. Dit is om het onderscheid met het monumentalisme te verduidelijken, maar is hier ook interessant omdat stijl die onder Chruščëv voor de prestigieuze gebouwen werd ontwikkeld, uiteindelijk weer bij het ideaaltype van de moderne architectuur aansloot.

1 g. De centrale positie van de bouw

De ontwikkeling in de architectuur en het bouwen in de Sovjet Unie, vanaf 1953 tot en met 1960, is om meerdere redenen interessant. Eerst moet wel worden erkend dat deze om één reden niet interessant is: in de piramide van de in het westen gecanoniseerde bouwkunst, die in de twintigste eeuw is ontstaan, staat bijvoorbeeld het Florentijnse quattrocento bovenaan, hebben Le Corbusier en constructivisten een ijzersterke positie, maar komt de bouw uit de periode Chruščëv niet eens voor. Interessant is deze bouw om andere redenen. Geïnstigeerd van bovenaf, organiseerden architecten en andere betrokkenen binnen enkele jaren een enorme culturomslag. Na de ontwikkeling van nieuwe prototypes tot begin jaren zestig was

de architectuur in de Sovjet Unie van een ongekeerde eenvormigheid en behoorde zo tot de grootste enkelvoudige, door de staat gestroomlijnde bouwactiviteit ter wereld. Ook de ideologie kende een omslag, en deze spiegelde zich in de resulterende architectuur van 1960. De band tussen de architectuur, de partij en zijn ideologie bleef ononderbroken voortbestaan.

Deze architectuur was op meerdere manieren een instrument van de propaganda. Niet voor niets verscheen Chruščëv steeds bij de inauguratie van de grote bouwprojecten, zoals die van het nieuwe Akademgorodok in 1959.²⁸ Ook kreeg de nieuwbouw de genoemde rol in positieve reportages.

²⁸ Ivan Nevzgodin, *The Architecture of Novosibirsk*, Novosibirsk, 2005, p 170 e.v. en Paul R. Josephson, *New Atlantis Revisited. Akademgorodok, the Siberian City of Science* (Princeton, 1997).

Fotoverslag in *Sovjetunion*, nr. 130, p 36-38, over een kind dat in de Sovjet Unie word geboren in 1960, prominent begeleid door foto's. De woonwijk in de afbeeldingen bevindt zich in Ismailovo, dat hier werd genoemd in verband met de ongeregistreerde woningen in de jaren dertig van die eeuw. Tekst: S. Sabolotskaja, foto's N. Chorunshi (transcriptie uit het Duitstalige *Sovietunion* gehandhaafd).

Daarnaast was de bouw het kenmerk van een periode. Chruščëv is bekend gebleven als onruststoker in de internationale politiek (de Cuba-crisis) en om de dooi, de korte periode die werd gekenmerkt door de publicatie van werken van Aleksandr Solzhenitsin en Jevgenij Jevtušenko. Hij was de speerpunt achter de campagne gericht op de vergroting van het areaal landbouwgrond die bekend werd onder de noemer Woeste Gronden²⁹ - een politiek die aanvankelijk zou slagen, maar later tegenvallen.³⁰ De bouw was evenzeer kenmerkend voor Chruščëvs beleid. Landbouw en technologie bleven deels sterk in het verlengde liggen van het

²⁹ Освоение целинны; ontginning van woeste gronden. In de Engelstalige literatuur wordt dit vertaald met Virgin Lands.

³⁰ William J. Tompson, *Khrushchev*, met name p 174 en 201.

beleid dat ook onder Stalin was gevoerd. De bouw werd echter ook een kenmerk van de destalinisatie.

De beeldende kunst werd ternauwernood vrij gelaten. De erupties van dooi voor de literatuur werden gevolgd door een even plotselinge terugkeer naar het oude beleid. Een dertiende symfonie van Dmitri Šostakovič, met het controversiele libretto van Jevtušenko, kwam slechts twee keer tot uitvoering; verdere uitvoeringen werden plotseling geannuleerd. Uiteindelijk zouden vanaf eind jaren zestig, onder Brežnev, schrijvers en denkers die teveel vrijheid namen naar verre oorden worden verbannen. Het enige daadwerkelijk zichtbare kenmerk van destalinisering dat niet alleen werd doorgevoerd, maar bovendien lange tijd in werking zou blijven, was gelegen in de bouw.

1 h. De periode vanaf 1953

Er is veel geschreven over het Stalinisme, maar minder over de Sovjet Unie vanaf 1953. Bij de Sovjet Unie na Stalin ligt het zwaartepunt steeds bij de koude oorlog (Cuba crisis) en de uiteindelijke ontmanteling van de Sovjet Unie vanaf 1988. Het gaat daarbij om de confrontatie van de Sovjet Unie met Amerika en om haar ondergang. Wat de Sovjet Unie daarentegen betekende van binnenuit, binnen het Warschaupact of als economisch model, wordt nog zelden onderzocht.

De economische analyses van de Sovjet Unie in de traditie van Alec Nove gaan wel uitgebreid in op de periode vanaf 1953.³¹ Deze analyses ontstonden in de tijd dat de Sovjet Unie nog functioneerde en actueel was. Toch legde hij in zijn bekende artikel 'Was Stalin Necessary?' de nadruk op het Stalinisme uit de jaren dertig.³² De vraag 'Is Stalin noodzakelijk?' was een vraag naar de hoedanigheid van de communistische economie. De redenering achter deze vraag ging als volgt: het communisme wordt gekenmerkt door een centraal geleide bevel-economie. In de Sovjet Unie kon zo'n centraal geleide bevel-economie niet zomaar tot stand komen. Het was daarom nodig dat de staat deze bevel-economie aan de bevolking oplegde en dat leidde noodzakelijk tot een dictatuur. In dat type dictatuur ontbraken democratische middelen waarmee de macht werd verdeeld. Daarom gold het recht van de sterkste (of de brutoeste of gewelddadigste). Die sterkste was Stalin. Met andere woorden: de

³¹ Alec Nove, *The Soviet Economy* (London 1961) en *The Soviet Economic System* (London 1977). Paul Gregory, *The Political Economy of Stalinism*, (Cambridge, UK 2004).

³² Alec Nove's artikel 'Was Stalin Really Necessary?' werd gepubliceerd in 1962 in het blad *Encounter*, en werd gebundeld in *Was Stalin Really Necessary? Some problems of Soviet Political Economy*, Londen, 1964, pp. 17-33.

economie waar de ideologen van het communisme naar streefden, leidde noodzakelijk tot Stalin.

Deze redenering van Nove is een voorbeeld van de identificatie van het Sovjet communistische systeem met het Stalinisme. Het Stalinisme wordt vaak weer geïdentificeerd met de jaren van de collectivisaties en de grote zuiveringen. Een dergelijke identificatie van het Sovjet systeem met de dertiger jaren is ook te vinden bij de recentere economische analyses van de Sovjet Unie van Paul Gregory.³³

Er is veel reden om de Stalinistische dictatuur te begrijpen als een specifieke periode; een periode die zich door specifieke kenmerken uitzondert van andere periodes binnen het bestaan van de Sovjet Unie. De terminologie en instituten die zo kenmerkend waren voor de communistische identiteit, als de volksraden en de volkscommissarissen, werden immers in de loop van de jaren dertig afgeschaft. In diezelfde jaren werden de hamer en sikkel uit hun dominante positie gestoten en vervangen door de rode ster als teken voor militaire macht. Vanaf de latere jaren dertig werden middeleeuwse veroveraars als positieve helden vereerd. Stalin gaf de opdracht voor deze verering de schoolboeken te herschrijven in 1936.³⁴ In diezelfde jaren kregen begrippen als Volk en Vaderland een centrale positie. Vanaf 1945 werd stond niet langer de revolutie centraal in de legitimering van de staat, maar Grote Vaderlandse Oorlog en de overwinning op de Duitse bezetters. Uiteindelijk was er onder Stalin een ideocratie ontstaan vol beelden die met communisme niets meer hadden te maken.

De Sovjet Unie van na 1953 werd tijdens de Koude Oorlog nog uitgebreid onderzocht door brede scharen kremlin-geleerden. Het is duidelijk dat veel aspecten uit die tijd wachten opnieuw ontgonnen te worden. Van die aspecten is dit er één.

³³ Gregory, *The Political Economy*.

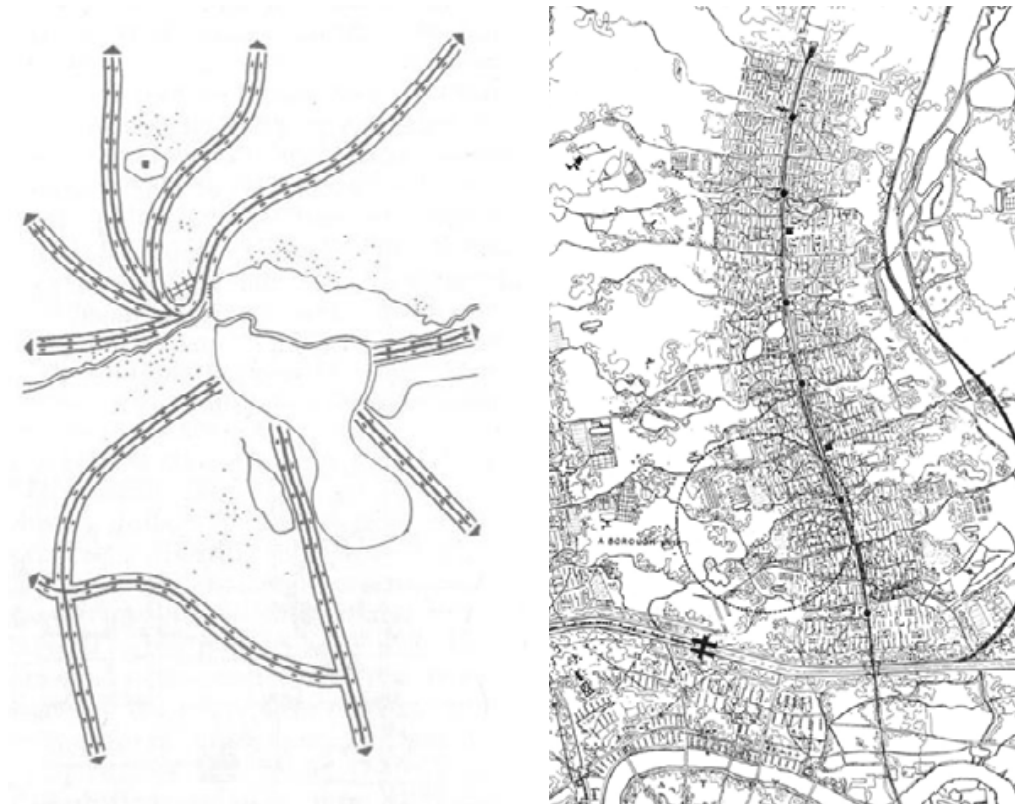
³⁴ F. B. Schenk, ' "Ein so guter Fürst darf nicht sterben!", Die rehabilitierung und Verehrung Aleksandr Nevskijs in der UdSSR in den Jahren 1937/38', in: K. Heller, J. Plamper (red.), *Personality Cults in Stalinism/Personenkulte im Stalinismus* (Göttingen, 2004) 391-393. Zie ook 398 voor Stalins persoonlijke aandeel in deze herwaardering van onder meer Dolgijrukij.

2. Monumentalisme

2 a. De wanorde van de planning in de jaren dertig

De betekenis van de ontwikkelingen vanaf 1953 wordt vooral duidelijk wanneer de kenmerken bekend zijn van de periode die toen werd afgesloten: de Stalinistische dictatuur. Toen in 1953 de Stalinistische dictatuur werd bekritiseerd, vormde de persoonsverheerlijking hierin één van de centrale punten. Deze persoonsverheerlijking was onder meer zichtbaar geweest in de enorme sculpturen. De dammen, kilometerslange kanalen en de AI-Unie landbouwtentoonstellingen, al deze projecten waren voorzien van gigantische standbeelden van Stalin. Sowieso was het bouwen dat in bladen zichtbaar werd gemaakt vanaf de vroege jaren dertig veranderd in een serie monumentalistische projecten; het bouwen was in de Sovjet Unie, zoals in meer autoritaire regimes, de meest in het oog lopende demonstratie van de macht. Het bouwen was één groot verheerlijkend project.

Moskou kende al voor de jaren dertig een enorme woningnood. In de jaren twintig waren er discussies en schetsfases geweest over de herindeling en uitbreiding van Moskou en omgeving.

Links: verschillende voorstellen voor uitbreidingen van Russische steden behoorden internationaal tot de meest vooruitstrevende plannen uit de periode van de avant gardes, van ongeveer 1907 tot 1930. Dit plan voor Magnitogorsk uit 1930 van leden van de bond OSA (Baršč, Vladimirov, Sokolov en de econoom Ochitovič)

bestaat uit bebouwde zones die zich uitstrekken langs wegen en spoorwegen, vertrekkende vanuit het industriële centrum en met op gelijke afstanden de stations bij de centra met de voorzieningen.

Rechts: ter vergelijking het plan uit 1942 voor Londen van de groep M.A.R.S. De nieuwbouw is hier op vergelijkbare wijze langs de verkeersaders gepland. Uit: Werner Dürth, Niels Gutschow, *Träume in Trümmern. Stadtplanung 1940-1950* (München 1993) p 151.

Vanaf het moment dat Stalins macht voldoende was geconsolideerd, werd echter geen van deze plannen bekrachtigd en uitgevoerd. Daardoor ontstond een teugelloze wanorde. Men kon zonder plan geen functies aan gebieden toewijzen; woningen en fabrieken verschenen op plaatsen die aanvankelijk voor wegen waren bestemd of in de groene zones. Het dorp Ismailovo, eerder genoemd, zou deel worden van Groter Moskou. Door de annulering van de herindeling van Moskou stonden verschillende groepen woningen uit Ismailovo in 1934 nergens ingeschreven. De bewoners hoefden aan geen enkele instantie huur te betalen, maar kregen ook geen bonnen voor rantsoenen. Dergelijke obstructie bleef bestaan tot er een geheel nieuwe orde van bouwen was ontwikkeld. Deze kreeg niet langer in de eerste plaats de vorm van stadsuitbreidingen, maar werd geprojecteerd op het centrum van Moskou. Daardoor moesten eerst belangrijke delen van de stad worden gesloopt, voor de nieuwbouw kon worden aangevangen.

Ter vergelijking: toen na de bombardementen op Rotterdam noodwinkels werden ingericht, werden deze zo geplaatst dat zij zich buiten de nieuw geplande rooilijnen bevonden. Daardoor zouden zij kunnen blijven staan, wanneer met de definitieve nieuwbouw zou worden begonnen en hoefden zij pas na verwezenlijking van deze definitieve bouw te worden afgebroken.³⁵ Enkele noodwinkels bleven zelfs staan nadat de nieuwbouw was verrezen, tot in de jaren zestig.³⁶ Het succes van deze winkels op de brede stoepen aan de Coolingsingel zou inspireren tot de eerste geplande winkelstraat voor voetgangers in die stad, de Lijnbaan.³⁷

In Moskou werd met de afbraak begonnen, terwijl de bouw stagneerde en het aantal inwoners explosief toenam. Dat toen nieuwe golven immigranten Moskou en andere steden binnenkwamen is al genoemd; er is geschat dat er tussen 1926 en 1939 minstens 23 miljoen boeren van het land naar de stad trokken.³⁸

³⁵ Andere redenen om de noodwinkels op stoepen te bouwen waren de erfpacht die nog op de percelen lag, ook wanneer zij reeds van puin waren ontdaan. Hein Reedijk, *De Rotterdamse noodwinkels 1940-1941*, uitgave Dienstenstructuur ruimtelijke ordening (DRO) (Rotterdam, 1980) ongenummerd.

³⁶ Gemeentearchief Rotterdam, fotocollectie cat nr. IX 664.09.153.47.01-1 uit 1961 en 1968-2029 uit 1968.

³⁷ Wouter Vanstiphout, *Maak een stad: Rotterdam en de architectuur van J.H. van den Broek* (Rotterdam, 2005) p 172.

³⁸ David L. Hoffman, *Peasant Metropolis. Social Identities in Moscow 1929-1941* (Ithaca, London, 1994) pp 1 en 216.

Voor deze thesis is het van belang dat Lazar Kaganovič tot 1935 voor de bouw en planologie van Moskou verantwoordelijk was. Hij was ook direct verantwoordelijk voor de obstructie van de oude plannen.³⁹ De grootste bouwprojecten in Moskou waren het Paleis van de Sovjets en de metro - één van de lijnen van de metro zou naar Kaganovič worden genoemd. Kaganovič' had een protégé: Nikita Chruščëv. Het was in 1929 dat Kaganovič Chruščëv naar Moskou haalde en voor de bouw en planologie aan het werk zette. Chruščëv was ten aanzien van de metro bijzonder actief en had zowel groepen vrijwillige Komsomol-leden tot zijn beschikking als een leger strafarbeiders. De strafarbeiders vielen onder de verantwoordelijkheid van de chef van de NKVD, Genrich Jagoda. Na diens executie in 1936 werd hij opgevolgd door Nikolaj Ježov, diens executioneur.

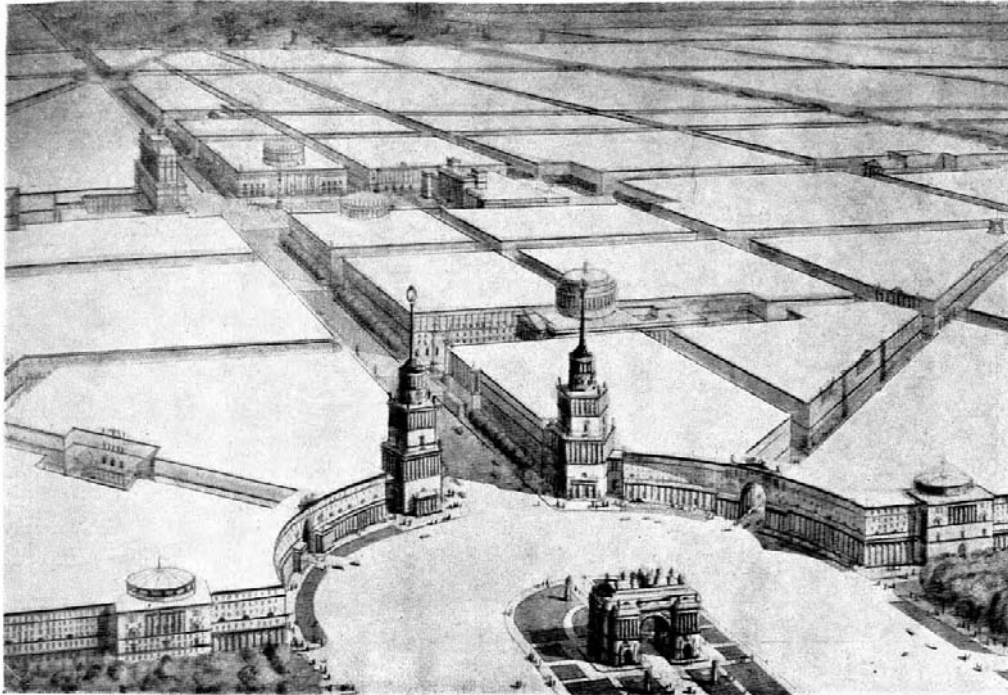
In zijn memoires meldt Chruščëv zelf dat hij, in zijn functie van tweede secretaris, het leeuwendeel van de verantwoordelijkheid op zijn schouders droeg om in Moskou "dingen gedaan te krijgen"; er liepen wel honderd projecten, aldus Chruščëv, constructies van fabrieken, de installatie van energiebedrijven, het uitdiepen van het Volga-Donkanaal en de reconstructie van de bruggen over de Moskva.⁴⁰ Toen Kaganovič in 1935 als Volkscommissaris van transport werd aangesteld, nam Chruščëv zijn functies over en werd hij zowel eerste commissaris van de regio Moskou als van de stad. In zijn memoires zei Chruščëv over de situatie in Moskou rond 1931: "Wij hadden een algemeen tekort aan appartementen in Moskou. De hele situatie van de huisvesting was een nachtmerrie. Wij waren het land aan het industrialiseren en bouwden overal fabrieken, maar met de expansie van Moskous arbeiderspopulatie was geen rekening gehouden. Alleen het meest schamele minimum aan woonfaciliteiten werd gebouwd, en deze nieuwe appartementen vormden nog geen compensatie voor de huizen die werden afgebroken om plaats te maken voor fabrieken."⁴¹

De oude plannen voor Moskou hadden tot de meest speculatieve en progressieve ontwikkelingen behoord in de stedenbouw in West-Europa. De nieuwe plannen concentreerden zich op de brede boulevards, die aan weerszijden moesten worden omzoomd door hoogbouw: de zogenaamde architectuuresembles.

³⁹ Timothy J. Colton, *Moscow. Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge (Mass.), Londen, 1995) p 236-238.

⁴⁰ Nikita S. Chruščëv, *Khrushchev Remembers*, red. Edward Crankshaw (Boston, Toronto, 1970, in de vertaling van Strobe Talbott), pp 57 en 63-64.

⁴¹ Nikita Chruščëv, *Khrushchev Remembers*, p 45.

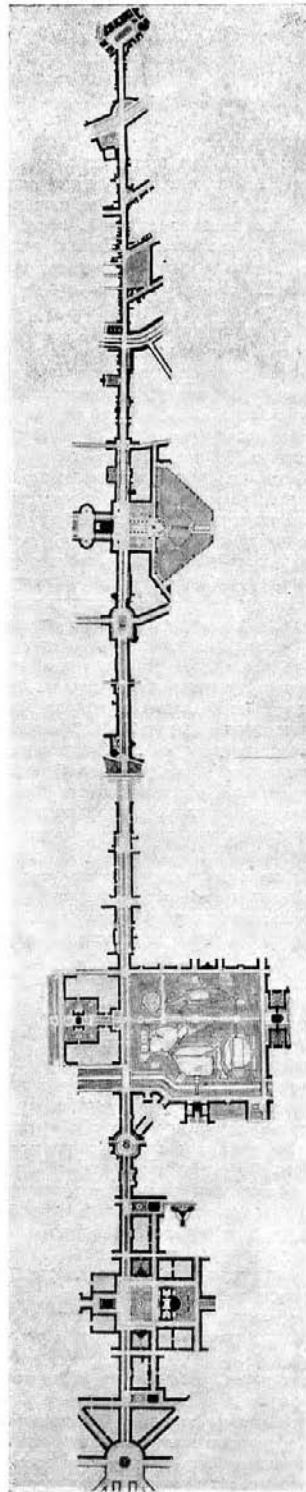
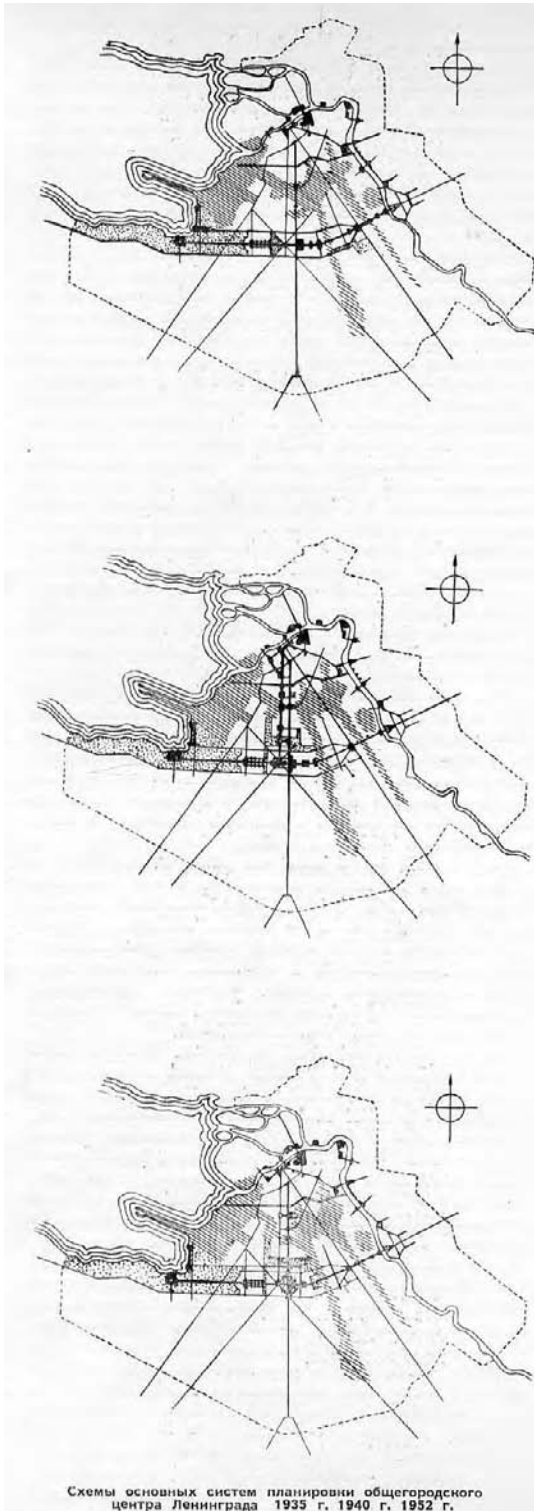

Перспектива въездной площади на южном конце проспекта имени И. В. Сталина

Boven en volgende pagina: hier is te zien hoe een nieuw stelsel aan verkeersknooppunten werd ontwikkeld op basis van omsluitende gevels van gebouwen en markeringspunten als torens en poorten. Uit: Архитектура СССР/Architectura SSSR, jaargang 1952, nr. 12 p 8, 9, 11.

Boven: J. Fedorov: het plan voor het Congresplein aan de zuidzijde van de J. V. Stalinprospekt in vogelvlucht. Volgende pagina links: drie planologische schema's uit 1935, 1940 en 1952. De Stalinprospekt is in deze schema's de noord-zuid as. Opvallend is dat de wegen worden bestudeerd op de visuele aspecten van hun knooppunten. Benadrukt worden plantsoenen en belangrijke gebouwen. Het is zeer typerend voor het zogenaamde architectuur ensemble, dat een sturend element werd in de organisatie van de stad. De modernistische schema's die de Stalinistische dictatuur had verworpen, hadden daarentegen gedraaid om indeling en distributie, kwantiteiten en groei van functies. Die functies waren kwantitatieve zones voor industrie, groen, wegen en dergelijke. De oude plannen hadden ook gedraaid om omvattende concepten ten aanzien van de stad als de tuinstad, en om concepten ten aanzien van de manier van leven, zoals de woningen met coöperatieve voorzieningen. In de modernistische schema's van voor 1934 bestonden knooppunten uit samenkomsten van functies (van verkeersaders etc.). In de schema's uit de eerste helft van de jaren dertig van de dictatuur bestaan zij uit in het oog springende delen van een stedelijk sublieme ervaring - décors.

Volgende pagina rechts: de Stalinprospekt, met helemaal onderaan het Congresplein.

Deze boulevards en ensembles werden de kern van Het Nieuwe Moskou, dat in juichende termen aan Stalin werd toegeschreven. Er zijn talrijke bronnen die van Stalins directe betrokkenheid getuigen; Moskou was Stalins project.⁴² Het moest de kroon vormen op de nieuwe Sovjet Unie. Waar Stalin niet zelf aanwezig was, werd de stad geleid door zijn meest nabije vertrouwelingen, met name Kaganovič.

Voor het geluk van het volk, een schilderij van D. Nalbandjan. Uit: Архитектура СССР / Architectura SSSR, jaargang 1951, nr. 2 p 1. Stalin wordt in dit schilderij omringd door het Partijkader, onder beginnend met Molotov (met snor) en dan, met de klok mee, eindigend met Kaganovič.

2 b. Monumentalisme, regionalisme, classicisme

Zoals het Stalinistische Moskou de kroon moest worden op de nieuwe Sovjet Unie, moest het Paleis van de Sovjets de kroon worden op het nieuwe Moskou. Het Paleis stond ook centraal in de vorming van de monumentalistische stijl in de Sovjet Unie. Tot de jaren dertig was het aanbod aan bouwstijlen veelzijdig. De vakbladen in het buitenland toonden vooral het werk van de constructivisten, maar er bevonden zich in de Sovjet Unie net zo goed neoclassicistische en traditionalistische architecten. Voor het Paleis van de Sovjets werd in 1931 een prijsvraag uitgeschreven. Vanwege de veelzijdige, gedurfde ontwerpen en vanwege de schaal en de band met de grotere, omvattender stadsplanning, werd het project door de

⁴² Timothy J. Colton, *Moscow*, p 249, 252, 386 (noot 19), etc.

internationale pers gevolgd. Verscheidene architecten uit het westen namen op uitnodiging aan de prijsvraag deel.⁴³ Rond 1930 waaide er ineens weer een liberale wind door de culturele sector in de Sovjet Unie, waarbij de internationale uitwisseling een nieuwe piek bereikte. Deze piek was een laatste stuiptrekking voordat de Sovjet Unie zich cultureel zou isoleren. Na 1932 kwamen er geen nieuwe fellow-travellende architecten meer naar de Sovjet Unie. Vanaf dat jaar trokken er overigens ook geen Russische kunstenaars meer naar het westen om daar als cultureel Sovjet-ambassadeur het communisme te propageren.⁴⁴ Toen de winnaars van de eerste ronde van de prijsvraag werden bekendgemaakt, was al meteen duidelijk dat de meeste invloed werd gegeven aan de architecten die een stijl hadden ontwikkeld waarmee zij zich van de internationale moderne stijlen afkeerden.

In deze jaren werden modernistische stijlen steeds vaker veroordeeld als *formeel*. Formeel was een begrip dat op allerlei gebieden werd toegepast: op de literatuur, schilderkunst en architectuur. Het begrip impliceerde dat de vormen, waarmee kunstenaars en architecten werkten, losstonden van de juiste inhoud en basis. Het formalisme werd specifiek geacht voor de westelijke decadentie en het kapitalisme en was tegengesteld aan de klassenstrijd.⁴⁵ Het begrip was, tezamen met het Socialistisch Realisme, in 1934 in één pakket naar voren gebracht door Lazar Kaganovič. Kaganovič was toen, naast eerste secretaris van Moskou-stad en -regio, ook voorzitter van de commissie voor onderzoek naar de leden van de Partij en trad bovendien dwingend op bij de eerste bijeenkomst van het AI-uniecongres van de schrijversbond.

Er is in de inleiding gewezen op de algemene toepassing van het begrip socialistisch realisme, ook voor de bouw. Het was in de Sovjet Unie lange tijd de gewoonte de politieke richtlijnen voor de cultuur te formuleren als richtlijnen voor de literatuur en deze richtlijnen ook op andere gebieden toe te passen. Waarschijnlijk is die gewoonte in de jaren 1932-1934 ontstaan. Een eerste poging het begrip Socialistisch realisme als bindend voorgeschreven stijl aan de cultuur op te leggen was gestrand in 1932. Dat jaar werd door het Centraal Comité de

⁴³ Christian Borngräber, 'Der Sowjetpalast im Zentrum von Moskau. Chronologie der sieben Entwurfsphasen bis zum Baubeginn am Ende der 30er Jahre', in Jürgen Harten, Hans-Werner Schmidt, Marie Luise Syring (red.), *"Die Axt hat geblüht..." Europäische Konflikte der 30er Jahre in Erinnerung an die frühe Avantgarde* (cat., Düsseldorf, 1987), p 417-418. Jan van de Pavert, *Hoe de rode ster de hamer en sikkel verstootte*, 2008, <http://www.janvandepavert.nl/>, klikken op het plaatje met de tekst *Hoe de rode ster*, doorklikken en aldaar: p 53-60.

⁴⁴ Voorbeeld van de liberale wind: Lynn Mally, *Culture of the Future. The Proletkult Movement in Revolutionary Russia*, (Berkeley, Calif., 1990), pp 228-251 voor de beschrijving relatief liberale wind in 1932, voor het voorbeeld van de internationale inmenging van kunstenaars: H. Gaßner, 'Heartfields Moskouer Lehrzeit', in: P. Panicke, K. Honnef, K. Thomas, (red.) *John Heartfield* (Keulen, 1991), 300-327. Illustratief zijn ook de biografieën van El Lissitzky en S. Eisenštejn, die vanuit de Sovjet Unie naar het buitenland reisden en beiden in 1932 moesten terugkeren.

⁴⁵ H. Gaßner, 'Heartfields Moskouer Lehrzeit', 312-313 en 315.

oprichting van de schrijversbond bevolen en deze kwam in 1934 bijeen. Op deze bijeenkomst zette Kaganovič wat betreft het socialistisch realisme alsnog zijn zinnen door en vervolgens werd het begrip ook van toepassing geacht op de andere kunsten.⁴⁶ In tegenstelling tot andere vormen van ontwerp en productie, werd de architectuur als één van deze kunsten gezien.⁴⁷ Daardoor werd het begrip vanaf de jaren dertig ook de omschrijving voor de bouwstijl die de staat propageerde.

Interessant is dat Kaganovič er in 1934 ook voor zorgde dat de bruikbare elementen van het constructivisme in de nieuw geproclameerde bouwstijl werden geïntegreerd.⁴⁸ In 1937 kon de architect Karo Alabjan als generaal secretaris van het organisatiecomité van het eerste Al-unie congres van architecten nog wel het classicisme vertegenwoordigen. Ook Alabjan kreeg belangrijke opdrachten; dat hij de verdediging van het classicisme op zich nam betekende dus niet dat een goede positie en belangrijke opdrachten voor hem waren uitgesloten. Maar op ditzelfde congres verdedigde Aleksej V. Ščusev de waarden van de vooruitschrijdende techniek. Ščusev had zich, net als het merendeel van de architecten met grote opdrachten, eind jaren twintig met het constructivisme bezig gehouden. Hij meende dat de architect, die een nieuw gebruik wist te maken van de technieken en tevens filosoof was, op gelijke hoogte zou komen te staan met de tijd, zoals deze door het socialisme mogelijk was geworden.⁴⁹ De posities van Kaganovič en Ščusev zouden in de jaren dertig het meest bepalend zijn. De positie van Alabjan volgde op een tweede plaats.

De architecten die zich met het monumentalisme associeerden waren geen regionalisten die teruggrepen op folklore of lokale stijlkenmerken. Zij imiteerden geen regionale bouwmethodes en citeerden geen decoratieve elementen. Evenmin waren zij classicisten; het classicisme werd door hen bekritiseerd. Het waren vooral architecten die, als Ščusev, een vrijage met het constructivisme hadden gekend.

⁴⁶ Harold Bodenschatz, Christiane Post, *Städtebau im Schatten Stalins. Die internationale Suche nach der Sozialistischen Stadt in der Sowjetunion 1929-1935* (Berlijn, 2003) p 125.

⁴⁷ Zie over de onderschikking van architectuur aan cultuur de bespreking van het artikel van F'edorov-Davydov in hoofdstukken 3c en 3d.

⁴⁸ Harold Bodenschatz, Christiane Post, *Städtebau im Schatten Stalins*, p 125.

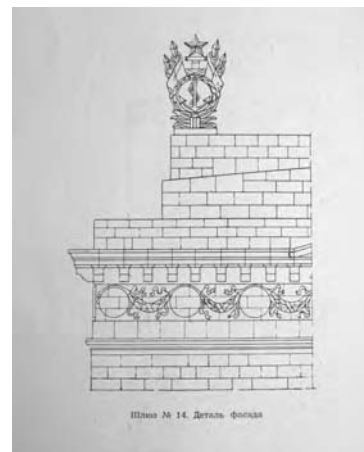
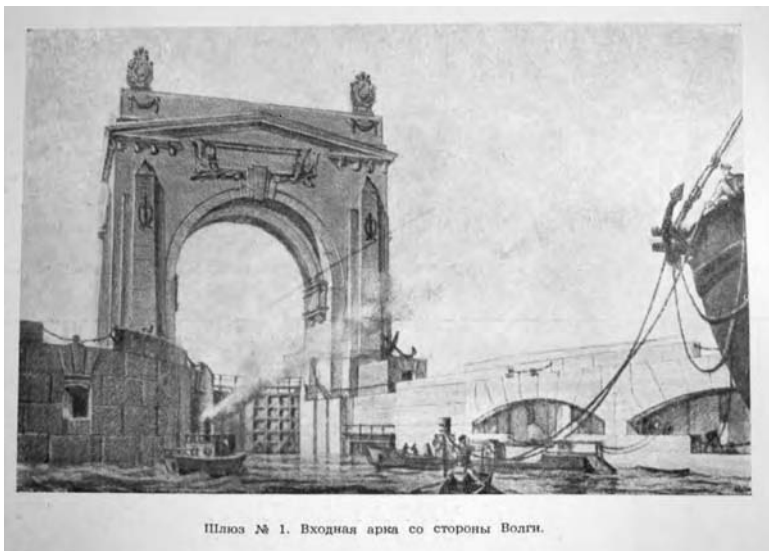
⁴⁹ Karl Schlögel, *Terror und Traum. Moskau 1937* (München 2008), pp 309-311.

Hieronder: voorbeelden van regionalisme in de bouwkunst in de Sovjet Unie van 1930 tot 1953. Regionalisme kwam in de Sovjet Unie wel voor, maar bleef meestal voorbehouden aan de deelrepublieken. In de formatieve jaren dertig van het Stalinisme was het regionalisme van minder belang. Pas aan het eind van de jaren dertig zou het regionalisme als verschijnsel gestaag toe nemen, tot het vanaf eind jaren veertig alom aanwezig was.

Boven: de entree van een museum dat was gevestigd in de sokkel van het 51 meter hoge standbeeld van Stalin in Jerevan, 1950. Architect: R. S. Israeljan, herkomst: *Sovetskaja architektura. Ežegodnik II*, (*Sovjet architectuur. Jaarboek II*, Moskou, 1953), p 15.
 Onder: woningbouw in Kiev, gebouwtipe 302. Architect A. V. Dobrovolskij. Herkomst: zelfde bron, p. 113.

Hieronder: voorbeelden van neoclassicisme in de bouwkunst in de Sovjet Unie van 1930 tot 1953. Net als het regionalisme, was het classicisme in de jaren dertig van minder belang dan het monumentalisme. Partijgebouwen waren niet vaak neoclassicistisch. Pas toen de Stalinistische dictatuur ouder werd, zou de rol van het classicisme groeien; in de jaren vijftig werd het classicisme weer wél voor partijgebouwen gebruikt.

Boven: Het gebouw van het Centraal Comité van de Armeense Communistische Partij in Jerevan 1950. Architect: M. V. Grigorjan. Het is gebaseerd op Italiaanse voorbeelden uit de late 14e en 15e eeuw van Alberti en Palladio, hoewel Grigorjan de ronde zuil, verzonken in het vlak van de gevel, volgens de regels van het classicisme verkeerd toepast; Alberti en Palladio hadden óf gekozen voor ronde zuilen in een galerij, los van de gevel, óf voor vierkante pilasters. Herkomst: *Sovetskaja architektura. Ežegodnik II, (Sovjet architectuur. Jaarboek II, Moskou, 1953), p 29*. Onder: De bouwers van het Wolga-Don kanaal hadden meer verstand van het classicisme en pasten dit beter toe. Niet alleen de gebouwen, maar ook de sluispoorten waren classicistisch. Links: sluis nr. 1 van het Wolga-Don kanaal. Rechts: detail van sluis nr. 14. Sergej Žuk, hoofdingenieur, Leonid Poliakov, hoofdarchitect. Herkomst: nummers 1 en 2 van *Архитектура СССР / Architectura SSSR, 1951*. Aanvang bouw: 1949.

Veel van deze architecten grepen in de jaren dertig terug op de symmetrie en andere eigenschappen die leiden tot een arrangement van architectonische delen waarmee zij het autoritaire karakter van de instituten konden bevestigen.⁵⁰ Anti-modernistisch was deze architectuur vooral in zoverre dat de architecten zich afzetten tegen de expliciete, internationale moderne stijl die werd geassocieerd met de avant garde, met Le Corbusier en Mies van der Rohe, maar ook met Leonidov. Al werd deze meest puristische vorm van het modernisme afgewezen, toch werden veel elementen die binnen het modernisme waren ontwikkeld voor het monumentalisme ingezet.

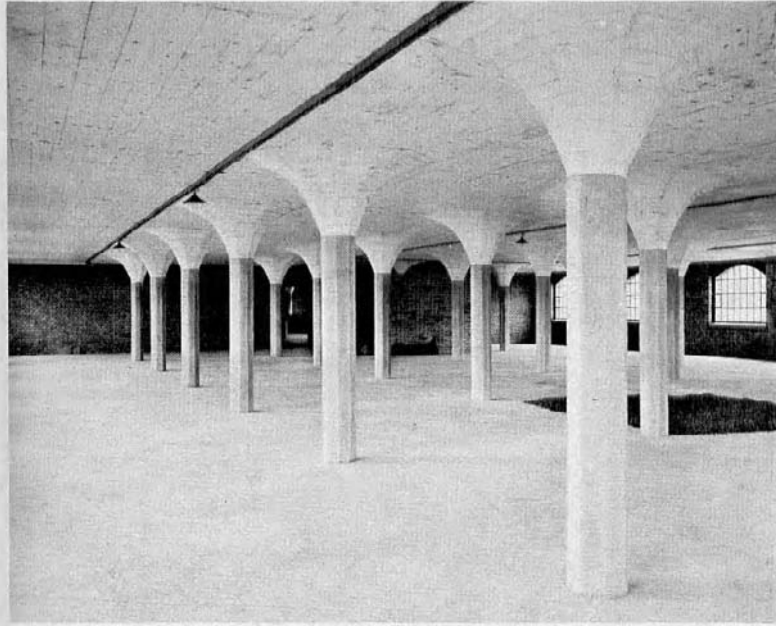
Ik geef hier eerst een omschrijving van de meest herkenbare specifieke vorm van het modernisme, vergelijkbaar met het ideaaltype in de zin van Max Weber, om duidelijk te maken wat het monumentalisme ten opzichte van het modernisme betekende.

2 c. Het monumentalisme en de internationale moderne stijl

De technologie die het mogelijk maakte om vloeren van grote, horizontale platen beton op vrij staande kolommen te plaatsen stamde al uit de 19^e eeuw. De kolommen hoefden niet in een muur te worden geïntegreerd. Deze technologie werd in het begin van de 20^e eeuw verbeterd en vervolgens door de modernisten opgepikt en geëxtrapoleerd. Door de constructies met vrij staande kolommen was het mogelijk de vloeren voor het oog te laten zweven en de façade op straatniveau open te laten of met louter glas te vullen; de gevel hoefde immers het gebouw niet te dragen.

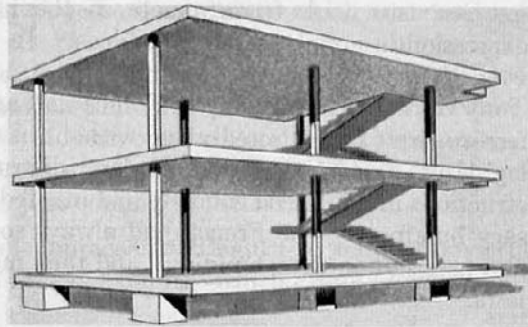
Afbeeldingen: het ideale type moderne architectuur naar Giedions *Space, Time and Architecture* (oorspronkelijk 1941, de laatste illustraties van de reeks die hier zijn opgenomen komen uit de uitgebreide vierde editie uit 1961.)

⁵⁰ Hoe willekeurig dit soort beschrijving ook mag lijken, het is mogelijk terugkerende vormen te beschrijven die een idee van autoritarisme en traditie overbrengen. **In de volgende paragrafen 2b en 2c volgen omschrijvingen van het traditionalisme.**

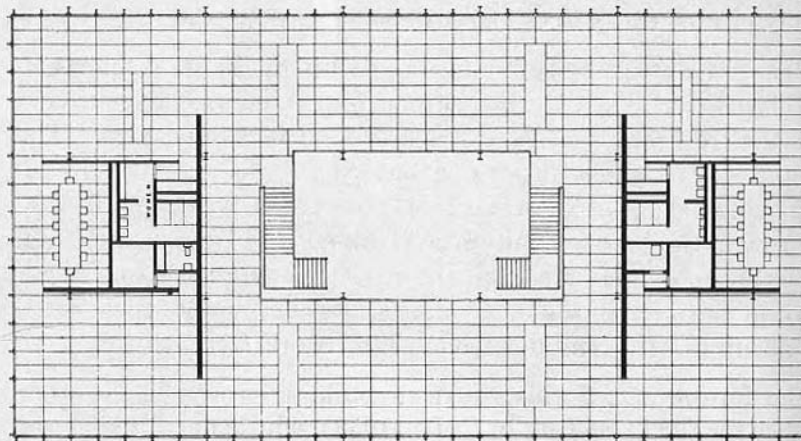

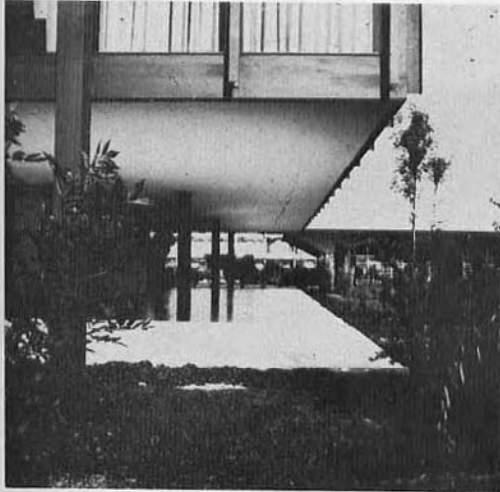
267. MAILLART. Warehouse in Zurich, 1910. *First mushroom ceiling in Europe. The important innovation is the disappearance of the beams: the whole floor is treated like a slab. A new element is the reinforced slab which supports the same amount of weight at each point of its surface.*

312. LE CORBUSIER. Ferroconcrete skeleton for a dwelling house, 1915. *Le Corbusier was able to translate the concrete skeleton developed by the engineer into an architectural means.*

374. Bacardi Office Building, Mexico, 1961. *Plan of the upper story. The working rooms are along the long sides. Two cross walls of cedarwood stand freely in space, separating the meeting rooms from the main space.*

376. Bacardi Office Building, Mexico, 1961. *The floating relation between ceiling and floor is emphasized by setting back the columns so that the upper story projects forward.*

377. Bacardi Office Building, Mexico, 1961. *Relation between the surfaces of floor and ceiling. Unfortunately, planting has been concentrated at the corners and will, in a few years, diminish the crystal clarity of the building.*

Van boven naar onder:

Voorbeeld van een zuil-plafond constructie van Robert Maillard uit 1910 in Siegfried Giedions *Space, Time and Architecture*, p 453. Giedions commentaar: "The important innovation is the disappearance of the beams: the whole floor is treated like a slab. A new element is the reinforced slab (...)." Het ontbreken van de balken maakte immers een verdergaand purisme mogelijk in het gegeven van de vrij zwevende vloer.

Daaronder: p 521: een gebouw van Le Corbusier uit 1915. Giedion: "Le Corbusier was able to translate the concrete skeleton developed by the engineer into an architectural means."

De laatste afbeeldingen maken duidelijk waarom hier voor afbeeldingen uit Giedions vierde editie uit 1961 is gekozen. Hoewel het Tugendhat huis van de architect Ludwig Mies van der Rohe uit 1930 al een adequate illustratie van het ideaaltype had kunnen vormen, besteedde Giedion pas later voldoende aandacht aan deze architect. Bij de derde editie (1954) werd een hoofdstuk over Mies van der Rohe toegevoegd. Uiteindelijk in 1961 volgden de laatste hier afgebeelde illustraties die het ideaaltype moderne architectuur zo goed illustreren. Let op de bijschriften. Bij de plattegrond van het Bacardi Office Building uit 1961: "Two cross walls of cedar wood stand freely in space (...)" – het feit dat muren en gevels los van de dragende kolommen konden worden geplaatst tussen een ononderbroken plafond en vloer was van belang. Ook de onderschriften bij de twee foto's van het gebouw benadrukken dit. In het onderschrift bij het laatste plaatje betreurt Giedion het dat er beplanting is geconcentreerd op de hoeken, die het zicht op de heldere architectuur zal doen verdwijnen; die beplanting ontnam zo immers het zicht op het ontbreken van zuilen op die plek en het vrij zwevende dak.

Door de façade onderaan slechts met glas te vullen, maar bovenaan met betonnen wanden af te sluiten, werden de mogelijkheden van de nieuwe technieken geëxtrapoleerd. In feite waren dergelijke façades, met glas onder en een gesloten gevel boven, al toegepast in winkelpanden uit de laat negentiende eeuw, toen de grote etalages hun intrede deden. In diezelfde tijd had de glasindustrie het ook al mogelijk gemaakt ruiten te plaatsen met een ononderbroken oppervlak van ongekende grootte. Al waren de negentiende-eeuwse kolommen slank, zij waren wel in de façade zichtbaar gebleven. Sommige modernisten maakten de mogelijkheden expliciet door de kolommen, los van de gevel, naar binnen te plaatsen en de hoeken van de vloeren vrij te laten zweven.

De mogelijkheden die uit deze toepassingen van de techniek ontstonden, werden versterkt door de ontwikkeling van een esthetisch purisme. Het moderne bouwen onderschreef de efficiëntie en verwierp de esthetiek. Hierbij moet esthetiek worden begrepen zoals de modernisten esthetiek begrepen: dat was de verzameling krullen en andere versieringen die uit de negentiende eeuw was overgeleverd. De eliminatie van deze versieringen werden in het programma van het modernisme begrepen als eliminatie van de esthetiek; aldus begreep het modernisme zichzelf als onesthetisch. Die opvatting werd door architecten al snel ontwikkeld - beroemd is het adagium van de modernistische architect Adolf Loos, *Ornament und Verbrechen*, dat hij in 1908 als titel aan zijn essay meegaf en werd geciteerd door de theoretici die het modernisme beschreven. In die vorm is het te vinden in het boek *Time, Space and Architecture*, van Siegfried Giedion uit 1941. Giedion was een apologet, maar in feite was vrijwel de hele latere architectuurgeschiedenis tot de jaren '80 van de twintigste eeuw niet vrij van van apologie. De opvatting over eliminatie van esthetiek werd in samenhang gebracht met de notie van functionalisme en wordt, in die samenhang, nog steeds gehuldigd.

De theorie betreffende gezondheid en goed wonen vormt het laatste noodzakelijke element voor het modernisme en werd eveneens zo expliciet mogelijk vormgegeven. Voor het modernisme waren aldus deze drie elementen belangrijk: 1. moderne bouwtechniek, 2. theorieën over leefwijze en gezondheid en 3. purisme. Het geheel (een gebouw of een wijk) maar ook een afzonderlijk onderdeel (een betonnen dak of een kolom) moest tegelijkertijd uitdrukking zijn van elk van deze elementen. Door polarisatie en purisme werd een positie gezocht en uitgedragen. Bepaalde technieken en uitdrukkingsvormen werden uitgesloten. Tot die uitgesloten vormen behoorde, naast de negentiende-eeuwse versierkunst, bijvoorbeeld ook de aspecten van het monumentalisme die ik hier zal omschrijven.⁵¹

Het stalinistisch monumentalisme werd ontwikkeld in de eerste helft van de jaren dertig van de 20e eeuw. Met het monumentalisme kon het autoritaire karakter van bepaalde instituten worden uitgedrukt. Dit gebeurde bijvoorbeeld door de zware entablatures en symmetrie te herintroduceren die het modernisme had gemeden. Ook benadrukte het monumentalisme weer het brede fundament onderaan het bouwvolume en de uitdrukking van de massiviteit van volumes in natuursteen of baksteen; het materiaal kreeg opnieuw de uitdrukking van massa en werd daarin tegengesteld aan het purisme van de modernen. Moderne constructietechnieken werden in het monumentalisme algemeen gebruikt, maar

⁵¹ De omschrijving van het modernisme is hier eenvoudig gehouden; dit ideaaltipe komt niet overeen met wat het meest kenmerkend is voor het constructivisme.

nooit, als bij het constructivisme, als deel van de esthetische uitdrukking – wel eventueel als beeldend attribuut in een *architecture parlante* (zie het voorbeeld op p. 38).

Afbeeldingen: monumentalisme

Links: sokkel: Vladimir Ščuko en Vladimir Gelfrejch, sculptuur: S. Zedejev. Standbeeld van Lenin, 1924-1926, op de oorspronkelijke plek (later herplaatst naar het plein voor het Finland station. In het beeld is 1 april 2009 met explosieven een gat geblazen). Let op de sokkel: een compositie met reminiscenties aan het constructivisme. Ščuko en Gelfrejch zouden later verantwoordelijk zijn voor de Staatsbibliotheek in Moskou (zie p 37).

Herkomst: http://www.nlr.ru/petersburg/spbpcards/photos1/924_1_m.jpg op de site van de Российская национальная библиотека / Russische nationale bibliotheek, 2003.

Rechts: paviljoen van de Sovjet Unie voor de wereltentoonstelling in Parijs, 1937. Monumentalisme. De sokkel onder het beeld van Zedejev in voorgaande illustratie was niet symmetrisch en liep niet op tot de climax in gelijke etappes. In dit paviljoen verschijnen de climax in gelijke etappes. Er is sprake van symmetrie en van een eenheid van sokkel, sculptuur en gebouw. Verder is het gebouw van natuursteen, geplaatst op een plint, voorzien van brede trappen, etc., maar er zijn geen classicistische details. De architect, Boris Jofan, was tevens winnaar van de prijsvraag voor het Paleis van de Sovjets. Een gipsmodel van het ontwerp voor dat Paleis zou ook in dit paviljoen worden tentoongesteld, evenals een ontwerp voor het interieur van het Paleis, waarvoor Vladimir Ščuko en Vladimir Gelfrejch verantwoordelijk waren. Sculptuur: Vera Muchina. Fries onderaan: I. Tšajkov.

V. I. Lenin Staatsbibliotheek van de USSR (tegenwoordig Russische Staatsbibliotheek), Moskou. Architecten Vladimir Šuko en Vladimir Gelfrejch, ontwerp 1927-1929. Hoewel hier zuilen zijn gebruikt, is dit geen classicisme, al ligt het er aanmerkelijk dichterbij dan het paviljoen in het voorgaande voorbeeld. Klassieke details als de kapitelen van de ordes ontbreken. De wijze waarop het fries de hoek omgaat is monumentaal, maar niet classicistisch. De trappen, symmetrie en andere elementen zijn tegengesteld aan het moderne bouwen zoals dat door Giedion werd gepropageerd. Herkomst foto's: links <http://www.rsl.ru/> (site van de Russische Staatsbibliotheek, 2007), rechts: fotograaf: NVO, http://en.wikipedia.org/wiki/File:Moscow,_Lenin_Library_frieze.jpg (2007).

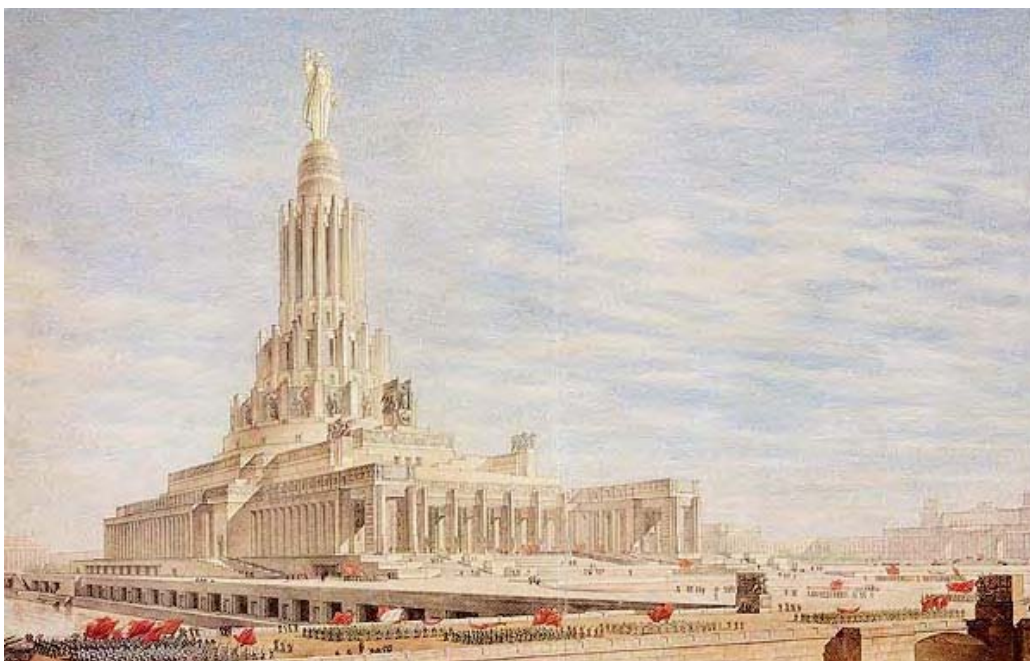
Monumentalisme: de sokkel onder het standbeeld kent geen referenties aan het classicisme; geen architraaf, zuilen, klassieke ordes, etc., maar zondert zich uit van het modernisme door onder meer de duidelijk geprononceerde voet waarop de sokkel rust en de symmetrie. Zoals eerder bleek (p 30) kent het wel een detailering in regionalistische stijl. Jerevan, 1950. (Hoogte 51 meter.) Sculptuur: S. D. Merkurov, sokkel: R. S. Israeljan. Uit: Академия архитектуры СССР, *Советская архитектура. Ежегодник II* / Akademie van de architectuur van de SSSR, *Sovjet Architectuur. Jaarboek II* (Moskou 1953), p. 16.

Paleis van de Sovjets, ontwerp van Konstantin Melnikov. Melnikov was een constructivist en paste zich hier bij de opdracht aan met een heftige vorm van monumentale symboliek. Er is verwantschap met vormen die specifiek zijn voor de moderne architectuur, maar deze zijn opgeblazen tot een soort heroïserend symbolisme, dat in inhoud niet werkelijk afwijkt van de V. I. Lenin Staatsbibliotheek. Ook Šćuko en Gelfrejch kenden een achtergrond als modernist, zij het niet zo expliciet als Melnikov. Er was bij de aanvang van de ontwikkeling van een Stalinistische stijl, begin jaren dertig, een sterke verwantschap tussen constructivisme en monumentalisme. De eerste grote opdrachten voor Stalinistische gebouwen gingen, bijna zonder uitzondering, naar architecten die een vrijage met het constructivisme hadden gekend. Classicisten als Źoltovskij kregen ook opdrachten, maar aanvankelijk niet voor de grote gebouwen van de Partij.

De verwantschap van het monumentalisme met het constructivisme valt te meer op, wanneer het werk van de constructivisten wordt gelegd naast dat van moderne architecten als Ivan Leonidov en Le Corbusier, die ook ontwerpen maakten voor Moskou. Links: Leonidovs socialistische stad Magnitogorsk, 1930, en rechts het Tsentro Sojuz, 1928. Leonidov en Le Corbusiers vroege werk worden gekenmerkt door een taal die meer puristisch is en minder symboliek kent dan het werk van de hardcore constructivisten; het ziet er abstracter uit, terwijl de constructivisten de techniek en de constructie expliciet tot de symbolische taal van de architectuur maakten, alsof het toegevoegde symboliserende attributen betreft. (Overigens wordt Leonidov soms tot de constructivisten gerekend. Dat komt doordat soms alle Russische modernisten tot het constructivisme worden gerekend; Leonidov is in elk geval geen symbolisch constructivist en heeft juist de kenmerken van het purisme van de modernisten van het ideaaltipe van Giedion.) Toen de Sovjet theoretici in de vroege jaren dertig zouden formuleren wat goede en foute architectuur was, werden architecten als Le Corbusier en Leonidov tot zondebok verklaard, terwijl veel symbolische constructivisten juist in de canon van de onder het Stalinisme geaccepteerde architectuur werden opgenomen. Overigens is geen architect in de Sovjet Unie ooit om zijn architectuur vervolgd. Afbeeldingen: moderne renderingen naar de oude ontwerpen, gemaakt voor de tentoonstelling *Una città possibile. Architetture di Ivan Leonidov* (Milaan, 1907).

Één van de ontwerpen voor het Paleis van de Sovjets die ontstonden onder leiding van Boris Jofan. 1933 of 1934. plaatje van site <http://www.muar.ru/ve/2003/moscow/14e.htm>.

Voor een voorbeeld van deze architectuur kan worden gewezen op de ontwerpen van Jofan. In zijn ontwerp voor het Paleis van de Sovjets plaatste hij de entree achter een symmetrische colonnade boven trappen. De trappen liepen over de hele breedte van de façade. Deze architectuur draagt connotaties in zich van tempels en heiligdommen, niet alleen door de trappen en colonnades, maar ook door de gigantische deuren en de voorpleinen, die tesamen dienen om de bezoeker in te wijden voor deze het middelpunt van het gebouw bereikt. Toch zijn er geen versieringen als kapitelen die in de traditie van het classicisme thuishoren. De zuilen in de voorgevel lopen ook voor de entablature door – hoe dan ook niet classicistisch.

Deze en vergelijkbare eigenschappen zouden kenmerkend zijn voor de gebouwen die voortkwamen uit de voorkeuren van de nieuwe Bouwraad. Toen in 1931 de prijzen werden uitgereikt aan twee van de inzendingen voor het Paleis van de Sovjets representeerde het prijswinnende ontwerp van Boris Jofan de hang naar dit monumentalisme. Een tweede prijs werd gegeven aan een classicistisch ontwerp van Žoltovski, die de grootste hal de vorm had gegeven van het Colosseum.⁵² Wanneer representatieve gebouwen uit de jaren dertig op een rij worden gezet, is er een hiërarchie af te lezen in de stijlen, die met deze prijsuitreiking overeenkomt: het modernisme van Leonidov en Le Corbusier werd kansloos,⁵³ maar regeringsgebouwen konden in zowel de classicistische als de monumentalistische stijl worden opgetrokken. Voor de meest prestigieuze gebouwen werd echter steeds gekozen voor de monumentalistische stijl.⁵⁴

2 d. De bouwkunst van Stalin volgens het westen

Het monumentalisme dat in de Sovjet Unie ontstond, werd door de grote theoretici van de moderne architectuur in West-Europa en de Verenigde Staten buiten beschouwing gelaten. Antoine Pevsner en Siegfried Giedion zwegen over alle producten van het Stalinisme, net als zij zwegen over de architectuur van het nazisme.⁵⁵ Pevsner beeldde alleen twee gebouwen uit Midden-Europa af in het laatste boek dat hij zou publiceren. Bij het onderschrift gaf hij eerst

⁵² A. Ikonnikov, *Russian Architecture of the Soviet Period*, 170-171.

⁵³ Een uitzondering is het gebouw voor de Pravda in Moskou van Golosov dat werd voltooid in 1935; het was echter al begonnen in 1930. Aan het gebouw van Le Corbusier in Moskou werd gewerkt tot 1934. Het ontwerp stamde uit 1928.

⁵⁴ Een uitzondering lijkt het gebouw van de Mossovet van D. Čečulin in Moskou uit 1945, dat classicistisch is. Algemeen kan worden gesteld dat die jaren het breekpunt zijn: vanaf 1945 werd voor de meest representatieve gebouwen soms ook voor het classicisme gekozen.

⁵⁵ Nikolaus Pevsner, *An Outline of European Architecture* (Hammondsworth, 1943) en *Pioneers of the Modern Movement. From William Morris to Walter Gropius*. (London, 1936; 1949 herdrukt als *Pioneers of Modern design*). Siegfried Giedion, *Space, Time and Architecture. The Growth of a New Tradition* (Oxford (G.B.), 1941).

een sneer naar het Amerikaanse traditionalisme, zoals dat in die dagen werd tentoongespreid in de Amerikaanse federale gebouwen als Pentagon (op p. 52 is een voorbeeld van dit Amerikaanse traditionalisme afgebeeld). Achter die sneer stond: "...a glance at the Ministry of Finance at Bucarest of 1945-47 (...) in order to remember that one must go behind the Iron Curtain to match the traditionalism of Washington, and a glance at the Italian Fascists and the German Nazis, though their traditionalism was less columnbound, but not far that less dead." Hierbij was het ministerie van financiën uit Boekarest afgebeeld met het ministerie van luchtvaart van Albert Speer (1935-1937): stalinisme en nazisme zij aan zij.⁵⁶ Het boek werd gepubliceerd in 1976, 40 jaar na *Pioneers of the Modern Movement*, waar hij had geformuleerd wat de moderne architectuur inhield.

Giedion noemde in zijn *Space, Time and Architecture* uit 1941 het project Sentrosojuz van Le Corbusier, dat in Moskou werd uitgevoerd in de jaren 1928-1934, maar onvoltooid is gebleven. Hij schreef hierbij: "The erection of Centrosoyus – now the Ministry of Light Industry – was retarded partly by the requirements of the Five-Year Plan and partly by the emergence of an architectural reaction. It was one of the last modern structures erected in Russia."⁵⁷ Daarna werd Rusland niet meer genoemd en was het blijkbaar uit de ontwikkeling van de architectuur verdwenen. Alweer een parallel met de nazi's: bij de bespreking van het werk van Ludwig Mies van der Rohe voor de architectuurtentoonstelling in 1931 in Berlijn, schreef Giedion: "In the interior of the great exhibition hall, Mies van der Rohe erected one of his glass-walled single-story houses." – en dan komt het: "One of the last modern manifestations before the collapse of German culture."⁵⁸ Het nazisme is "the collapse of German culture". De geschiedenis, cultuur en architectuur ontwikkelden zich verder, maar nazi-Duitsland en Stalins Rusland raakten uit zicht.

Pevsner en Giedion fungeren hier als de meest eclatante voorbeelden voor de beeldvorming van de internationale moderne architectuur in de twintigste eeuw. Zij omspannen zowel de vooroorlogse als naoorlogse periodes, anders dan J.B. van Loghem met zijn *Bouwen. Bauen. Bâtir. Building*, hadden grote invloed en hun beschrijvingen kregen historische pretenties.⁵⁹ Voor de monumentaliteit uit de negentiende eeuw hadden zowel

⁵⁶ Nikolaus Pevsner, *A History of Building Types* (Princeton, 1976), p 51-52. Pevsners opmerking is in verband met de bouwkunst van de Italiaanse fascisten overigens volkomen onterecht, maar de opening en herwaardering voor die Italiaanse moderne architectuur ving in de jaren zeventig, toen het boek uitkwam, nog maar net aan.

⁵⁷ Siegfried Giedion, *Space, Time and Architecture*, p 538.

⁵⁸ Idem, p 593.

⁵⁹ J.B. van Loghem met zijn *Bouwen. Bauen. Bâtir. Building. Holland. Nieuwe zakelijkheid. Neues Bauen. Vers une architecture réelle. Built to live in* (oorspr.: Amsterdam, 1932, facsimile herdruk in: Umberto Barbieri: *Ir. J.B. van Loghem: Bouwen, bauen, bâtir, building. Holland. Een documentatie van de hoogtepunten van de*

Pevsner als Giedion veel aandacht, maar niet voor de neogotiek. De grote Franse architect van de neoromaanse bouwkunst en de neogotiek, Eugène Viollet-le-Duc, werd door Giedion slechts één keer genoemd, en dat alleen als schrijver van een artikel. Dat artikel noemde hij omdat het als inspiratiebron had gediend voor het gebruik van ijzeren skeletten in de hoogbouw in de Verenigde Staten.⁶⁰ Dat is opvallend, omdat Viollet-le-Duc veel invloed had; in Nederland is Viollet-le-Duc na decennia nog geïmiteerd door P.J.H. Cuypers. Ook de neogotische Amerikaanse torenflats van George B. Post en de monumentalistische architectuur van Edward Luytjens komen in Pevsners en Giedions werken niet voor. De negentiende-eeuwse Post is, net als Cuypers, geen internationale beroemdheid, maar de torenflats die na 1945 in het Stalinistische Moskou verzezen vormen van die flats het evenbeeld. Aan Luytjens kleeft wel internationale bekendheid. Hij kan als voorloper worden gezien van het monumentalisme.

De beschrijvingen van Pevsner en Giedion zijn idealisering: zij zijn niet alleen beschrijvend, maar ook participerende en moraliserende karakterisering van wat het moderne moet zijn. Hun werk is, zoals al opgemerkt, apologetisch. Zij maken een idealisering van het moderne tot standaard. Wat zij in hun boeken passeren is net zo tekenend als wat zij opnemen. Ook de historische architectuur werd door hun beschrijving zo gestroomlijnd dat deze de bedding vormt voor het moderne.

Interessant is dat zij hun standaard van het moderne beschreven rond 1940, in het midden van de tijdspanne ingenomen door de Stalinistische architectuur. Hun succes was mede afhankelijk van de nieuwe opmars van het moderne na de Tweede Wereldoorlog, die in West-Europa en de Verenigde Staten volgde op de reactionaire jaren dertig. Dezelfde uitsluiting van bepaalde architectuur vond ook plaats bij het CIAM (het *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*), Team X en andere belangrijke overlegorganen en tijdschriften voor de moderne architectuur. Daardoor ontbreekt het aan adequate beschrijvingen van het monumentalisme.

Via Wikipedia, zoekende naar de architect Ilja Golosov, vindt men op de Russische site het begrip *символического романтизма*: symbolistisch romantisme.⁶¹ Dit begrip is ontleend aan Selim Chan-Magomedow, dat bij hem wordt onderscheiden van het begrip

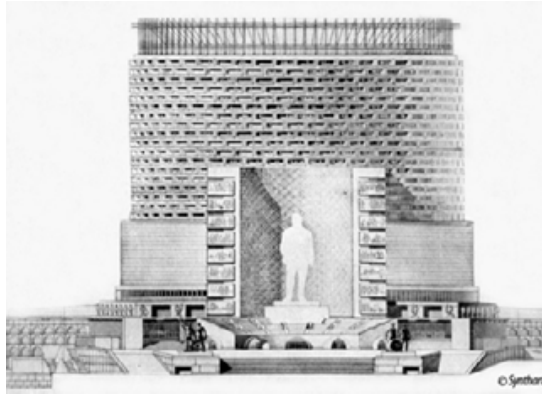
moderne architectuur in Nederland van 1900-1932. Met facsimile druk van genoemde titel van Van Loghem (Amsterdam, Kosmos, 1932). Nijmegen, 1980).

⁶⁰ Siegfried Giedion, *Space, Time and Architecture*, p 206.

⁶¹ Loudmilka (schrijfster van het betreffende lemma, waarover in de Wikipedia alleen is vermeld dat zij een master in de faculteit architectuur heeft behaald in 2005), 'Голосов, Илья Александрович' / 'Golosov, Il'ja Aleksandrovič', Wikipedia, <http://ru.wikipedia.org/wiki>, laatst bijgewerkt 2008.

constructivisme;⁶² de gebroeders Golosov maakten duidelijk constructivistische gebouwen van ongeveer 1920 tot 1925. Deze periode werd gevolgd door een uitgesproken monumentalistische tendens. Voor dit laatste geldt Chan-Magomedovs begrip.⁶³

De engelstalige site duidt Golosovs latere, Stalinistische stijl aan als *postconstructivism*. Dat is erg tendentiek. Het begrip monumentalisme waarvoor ik heb gekozen, geeft het duidelijkst de kenmerkende elementen aan die de dominerende stijl van de Sovjet Unie in de jaren dertig onderscheiden van het internationale modernisme.⁶⁴

Ilja Golosov of de gebroeders Golosov, links: constructivisme, vanwege symmetrie en dergelijke licht neigend tot monumentalisme. Arbeidersclub Zujev, gerealiseerd 1928. Rechts: Paleis van de Sovjets, ontwerp 1932. De details zijn hier onderworpen aan symboliek; in de terminologie van Chan Magomedov is dit een voorbeeld van symbolistisch romantisme. Volgende pagina: appartementsgebouw voor de militaire technische academie, 1934-1936, ook van Ilja (of de gebroeders) Golosov. Het is kenmerkend voor de volgende fase in de Sovjet stijl: vanuit constructivisme, via symbolisme, bereikt men de autoritair, bevestigende stijl van het Stalinisme. Herkomst laatste foto: <http://www.passportmagazine.ru/article/1506/>, fotograaf onbekend.

⁶² Khan Magomedov voor de vertaling naar het Engels, Chan Magomedow voor die naar het Duits.

⁶³ Selim Chan Magomedow heeft het begrip gaandeweg en omwille van Golosovs positie ontwikkeld, want het komt in zijn grote standaardwerk *Pioniere der Sowjetischen Architektur* nog niet voor. Селим Хан-Магомедов / Selim Chan Magomedov, 'Реферат "Голосов Илья Александрович" / 'Referaat "Golosob Ilja Aleksandrovič"', http://5ka.su/ref/biografii/0_object52054.html en Selim Chan Magomedow, *Pioniere der sowjetischen Architektur: der Weg zur neuen sowjetischen Architektur in den zwanziger und zu dreissiger Jahre* (Dresden, 1983) en Селим Хан-Магомедов / Selim Chan Magomedov, 'Архитектор Илья Голосов: Пионеры советской архитектуры' *Строительству архитектуры*, / 'Architector Ilja Golosov: Pionery sovetskoj architektury', *Stroitelstvoj architektura* (1986) nr. 2 p 3-63, en: *Илья Голосов / Ilja Golosov* (Moskou 1988). In zijn latere teksten komt het echter niet meer voor.

⁶⁴ Enigszins specialistisch, en daarom als noot: het begrip symbolistisch romantisme van Chan Magomedow is mede geslaagd omdat het een verband in kan houden met de symbolisch getinte aspecten van het constructivisme en de *architecture parlante*-achtige aspecten van veel Russische architectuur. Het sluit daarom ook nog de kenmerken in van het modernisme die in de jaren dertig voor de Sovjet-architectuur bepalend zouden zijn.

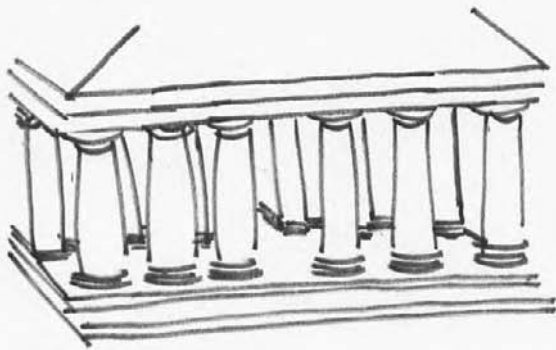

2 e. Het klaterende communisme

Gosplan (ministerie van het comité voor economische planning/ministerie van arbeid en defensie), Arkadij Langman, Moskou, 1932-1935. Een voorbeeld van het algemene schema voor representatieve gebouwen. Afbeelding van site <http://www.essential-architecture.com/STYLE/STY-Stalinist.htm>.

De meest algemene bouwvorm van de architectuur uit de Stalinistische dictatuur van de jaren dertig was te vinden in de gebouwen die voortborduurden op het Gosplan-gebouw in Moskou uit 1932-1935. Het gaat daarbij onder meer om de keuze en rangschikking van typologische delen. Opvallend in het Gosplan-gebouw is het gebruik van krachtige entablatures bovenaan en de verticale, pilaster-achtige vormen tussen de raampartijen, die van boven naar beneden doorlopen, geklemd tussen entablature en plint. Karakteristiek is dat de pilaster-achtige structuur zich van links naar rechts uitstrekt over de hele gevel. Een pilaster is altijd ingebed in de façade en heeft een rechthoekige doorsnede. In het Gosplan-gebouw zijn het niet werkelijk in de façade ingebedde delen; zij zijn feitelijk ontstaan door de gevel in naar binnen en buiten stekende volumes te modelleren. Hun monumentaliteit wordt versterkt door het solide uiterlijk dat aan deze volumes is meegegeven. Het is dit soort façade dat de nieuwe standaard zou worden voor officiële en representatieve gebouwen. Soms bestaat de gevel uit één doorlopend volume, meestal is de voorzijde van het gebouw opgedeeld in een oneven aantal ongelijke volumes (bijna altijd 3 of 5), altijd symmetrisch geplaatst. De even volumes wijken daarbij steeds van de rooilijn terug.

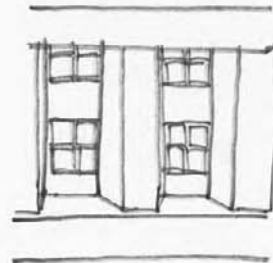
dorische tempel met zuilen.
de zuilen zijn rond en staan vrij.

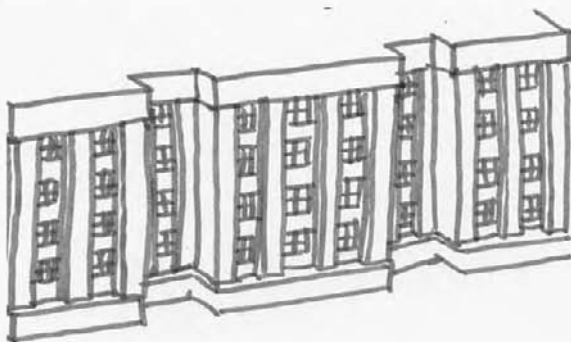
dorische pilasters. pilasters zijn
rechthoekig en in de gevel opgenomen.

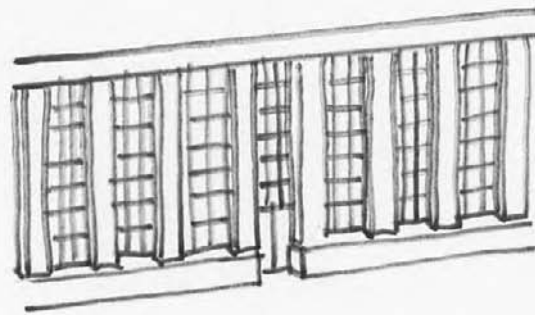
pilasters, dorisch,
entablature en plint.
classicisme, 16e, 19e eeuw.

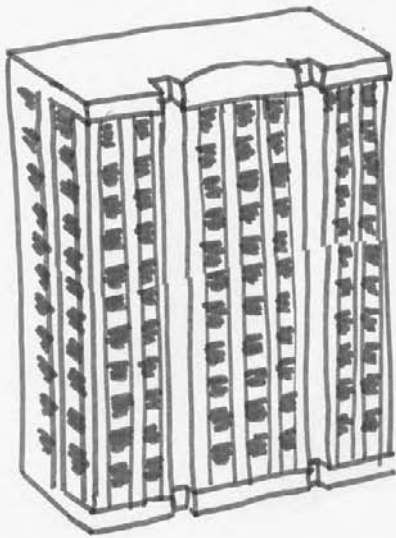
pilaster-achtige vormen -
in feite resulterend uit
het doen uitsteken en
laten terugvallen van de muur
- gesandwiched tussen plint
en entablature; Sovjet architectuur.

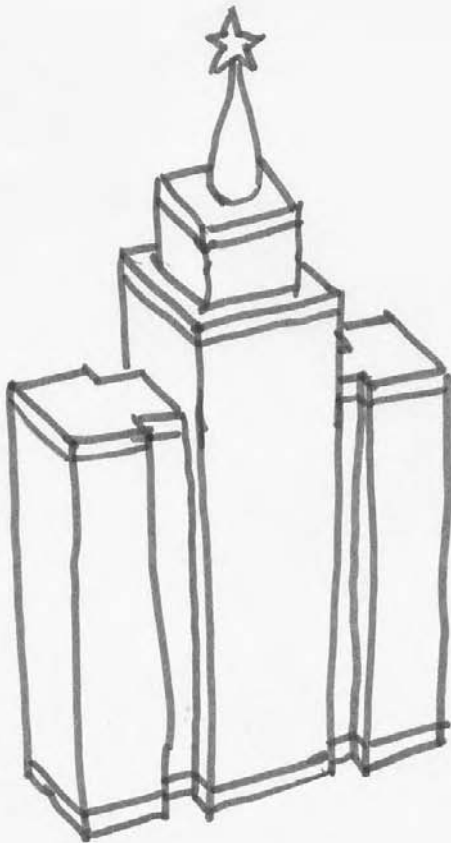
algemeen Sovjet gebouw, 30er jaren
20e eeuw.

Sovjet station, 40er jaren 20e eeuw
en later; algemene Sovjet hal,
tot de jaren 70.

in de hoogte verlengd
algemeen Sovjet gebouw,
jaren '30, 20e eeuw.

in de hoogte verlengd
algemeen Sovjet gebouw,
met extra volumes
spits, en ster toegevoegd.
1948-1953.

Het monumentalisme was de meest algemene stijl in de Sovjet Unie ten tijde van de Stalinistische dictatuur. Binnen dat monumentalisme was de generieke flat, zoals hier wordt beschreven, het meest kenmerkende gebouw. Deze flat begon bij het Gazprom-gebouw en eindigde met de zes grote torens die na de Tweede Wereldoorlog in Moskou verrezen – er

waren overigens zeven van deze torens gepland. Feitelijk vormden Gazprom en de zes torens één en hetzelfde type. Voor de zes torens werd het Gazprom-gebouw eerst in de hoogte uitgerekt, zoals in het gebouw van de Communistische partij in Charkiv. Vervolgens werd het volume complexer gemaakt door meerdere delen boven, naast en achter elkaar te schakelen. Uiteindelijk, tussen 1945 en 1950, verscheen er op de resulterende torens ook nog een spits.

Deze beschrijving van de meest algemene Sovjet architectuur van het Stalinisme, ontwikkeld eerste helft jaren dertig, wijkt wat betreft één aspect sterk af van de opvatting van Selim Chan-Magomedow (of Khan-Magomedov), die in 1983 het grote standaardwerk *Pioniere der sowjetischen Architektur* publiceerde. Zijn werk beschrijft met name de avant gardes. Voor hem is het Stalinisme geen hoofdonderwerp, maar een aanhangsel. Omdat Chan-Magomedow ook in zijn begrippen uitgaat van de architectuur die heerste tot eind jaren twintig, kan hij de architectuur uit de jaren dertig niet zonder omhaal omschrijven. Hij maakt wel duidelijk dat het classicisme, rationalisme en constructivisme allen werden bekritiseerd - de laatste twee omdat monumentaliteit en representatie ontbraken. "Daarom was er een hang naar monumentaliteit merkbaar, ook zonder dat men zich op het verleden oriënteerde" – dat komt dicht bij de conclusies die hier ook worden getrokken. Toch weigert hij de resulterende stijl uit de jaren dertig als eenheid te kenmerken en een eigen benaming te geven.⁶⁵ Mij lijkt het juist voor de hand liggend om dat wel te doen.

Met zijn laatste zin in het hoofdstuk dat Chan-Magomedow aan dit onderwerp wijdt, ben ik het oneens: "In de sovjetarchitectuur van de eerste helft van de jaren dertig verdween de stilistische eenheid, die voor de jaren twintig zo kenmerkend was geweest; daarvoor traden er te veel eclectische elementen aan de dag." Dat is helemaal niet waar. Juist de jaren twintig waren veelzijdig geweest: classicisme bestond toen naast constructivisme en andere, monumentale of modern-puristische stijlen. Het classicisme is voor Chan Magomedov in dit boek nu eenmaal geen onderwerp; hij laat het dus vrijwel weg. Maar het classicisme was in die jaren twintig wel aanwezig. Juist in de jaren dertig ontstond er een stroomlijning. Deze stroomlijning leidde tot het monumentalisme zoals ik dat hier omschrijf. Alleen doordat het monumentalisme nooit eerder is omschreven als eenduidig kenmerk, wordt het niet als zodanig herkend.

⁶⁵ "Rationalismus und Konstruktivismus wurden in dieser Zeit vor allem deswegen kritisiert, weil diesen Strömungen Monumentalität und Repräsentanz fehlten. Daher machte sich in der ersten Zeit ein Hang zur "Monumentalisierung" in der Architektur, auch ohne absolute Hinwendung zur Vergangenheit, bemerkbar (...)." Chan Magomedow, *Pioniere der sowjetischen Architektur. Der Weg zu neuen sowjetischen Architektur in den zwanziger und zu Beginn der dreißiger Jahre* (Wenen, Berlijn, 1983). (Verscheen 1986 onder de schrijversnaam Khan-Magomedov ook in het Engels.)

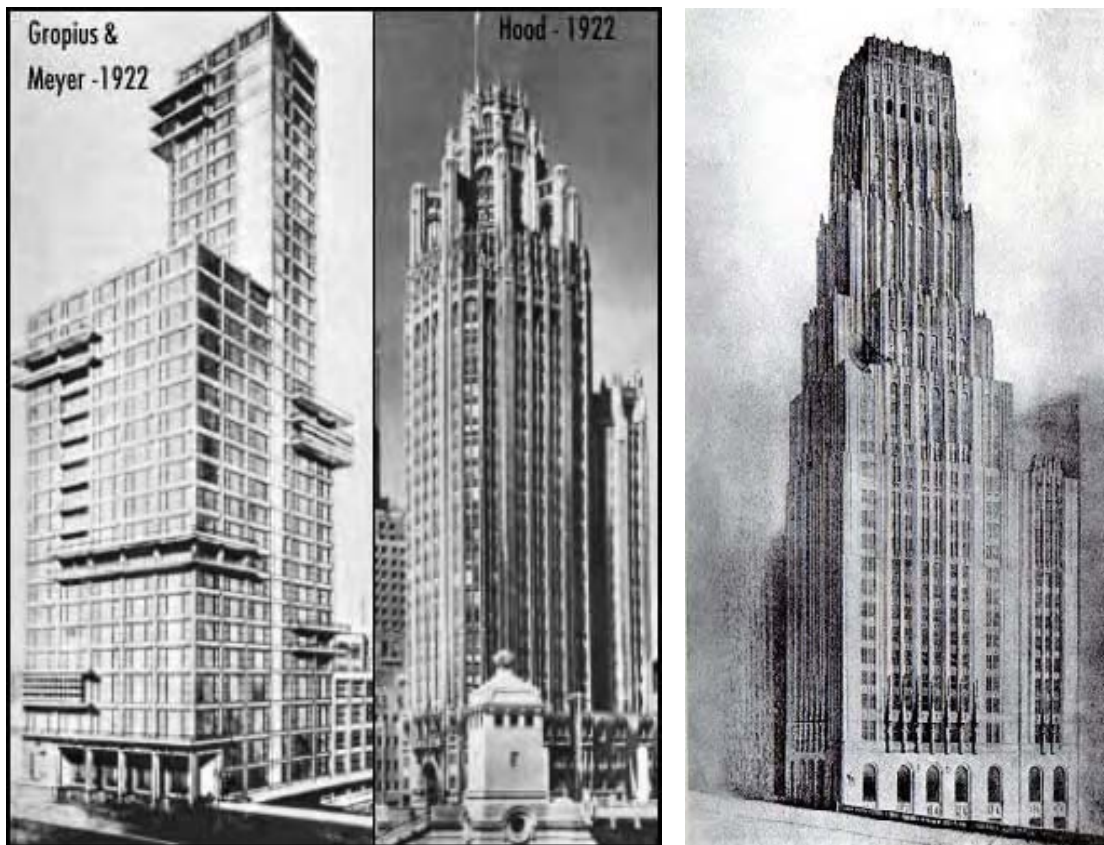
Bij Dmitrij Chmelnitzki ligt het anders. Hij gaat in zijn *Die Architektur Stalins. Studien zu Ideologie und Stil* steeds uit van de tegenoverstelling van de modernen (rationalisten en constructivisten) en de stalinistische architectuur. In zijn stamboom ontspruit het stalinisme aan het eclecticisme van de classicisten. De modernen zouden het daarbij afleggen, dankzij de machinaties van het regime. Dat zorgt er bijvoorbeeld voor dat hij zich zo blijft verbazen dat niet alleen het modernisme van formalisme werd beticht, maar ook het classicisme.⁶⁶ Er ontstaan bij hem verschillende misverstanden. Zo constateert hij dat de architect Ščusev aan de prijsvraag voor het Paleis van de Sovjets meedeed met een elegant constructivistisch ontwerp. Daar voegt hij aan toe: "Dat betekent dat Ščusev begin 1931 nog niet vermoedde, dat er in de Sovjet architectuur een *Stilumorientierung* plaats zou krijgen" – Ščusev zou dus niet hebben vermoed dat hij zich bij het eclecticisme en classicisme aan had moeten sluiten. Daaruit concludeert Chmelnitzki weer dat Ščusev blijkbaar niet tot de binnenste kringen behoorde.⁶⁷ Dat behoorde hij echter juist wel. Ščusev bouwde beide mausolea voor Lenin – zowel de vroege houten als de definitieve, stenen versie – en behoort tot de architecten die vanaf het begin door de representanten van het regime werden uitverkoren. Hij was het die in 1937 op het eerste AI-unie congres voor architecten een mening verdedigde die het dichtst bij die van Kaganovič stond. Zijn constructivisme was geen vergissing. Hij beled ook niet het constructivisme van de puristische variant als Leonidov - de variant die het die het moest ontgelden (zie illustraties p 39). Veel van Ščusevs constructivisme werd gekenmerkt door symmetrie en dergelijke – door eigenschappen die juist tot het monumentalisme zouden leiden. Deze monumentalistisch-constructivistische tendens is wat hem bindt met al die andere architecten die in de jaren dertig centraal kwamen te staan: met Jofan, Gelfreich, Mordvinov en al die bouwers van grote tentoonstellingspaviljoens, staatsgebouwen, en ook met de bouwers die zich tot in de jaren vijftig bezig hielden met de architectonische ensembles rond boulevards en pleinen. Het idee, dat de eerst ontwikkelde stijl van het stalinisme - die van de jaren dertig - stoelt op het classicisme, moet worden afgewezen. De stamboom is zoals ik hem afschilder: het zijn de architecten die zich eind jaren twintig met het constructivisme associeerden die het stokje doorgaven naar de stijl van het stalinisme, en nog specifiek: van hen waren het met name degenen die een constructivisme aanhingen van een symbolische, vertellende, monumentaliserende of discursieve aard. Classicisme kreeg een

⁶⁶ Dmitrij Chmelnitzki, *Die Architektur Stalins*. Zie bijvoorbeeld p 39, waar hij de stalinistische ommekeer in de architectuur aanduidt met *Wende zur Neoklassik*. Het ontstaat ten dele uit zijn gelijkstelling van eclecticisme met classicisme.

⁶⁷ idem, p. 48. Op dezelfde pagina spreekt Chmelnitzki zijn verbazing uit over een ontwerp van Genrich Ludwig. Onterecht; het ontwerp is juist perfect in orde met de vroege voorkeur voor het monumentalisme. Het misverstand blijft een groot deel van de dissertatie voortbestaan.

tweede plaats en lag in de jaren dertig voortdurend onder vuur. Zo en niet anders verliep de genealogie van de meest vooraanstaande bouwstijl van de stalinistische dictatuur.

Met de zes grote torens in Moskou als meest kenmerkende resultaten, mondde de bouw van het Stalinisme uit in een stijl die vergelijkbaar was met hoogbouw in Chicago en New York uit de laatste decennia van de 19^e eeuw – een architectuur zoals we die kennen van de Amerikaanse architect George B. Post.⁶⁸ In Amerika bleef deze stijl populair met het Woolworth Company Building van Cass Gilbert uit 1912 en het gebouw van de Chicago Tribune uit 1934 van John Mead Howells en Raymond Hood. In het cultureel geïsoleerde Moskou begon de bouw van dergelijke torens na de Tweede Wereldoorlog. In Amerika was deze stijl toen alweer geheel verdrongen door de nieuwe golf van het internationale modernisme.

Helemaal boven, van links naar rechts: drie inzendingen voor de prijsvraag voor het kantoor van de *Chicago herald Tribune* van Walter Gropius (l.), John Mead Howells in samenwerking met Raymond Hood (m.) en Eliel Saarinen (r.). Het middelste is het uitgevoerde ontwerp. Het rechter lijkt het meest op de Stalinistische generieke hoogbouw van na 1945. Frappant is het gegeven van de prijsvraag en het jaar – 1934. Er waaide in die tijd sowieso een reactionaire wind door het bouwen in de VS, maar dat men zich in een zo sterke parallel bevond met de ontwikkelingen in de Stalinistische Sovjet Unie, zal men zich in de VS niet hebben gerealiseerd.

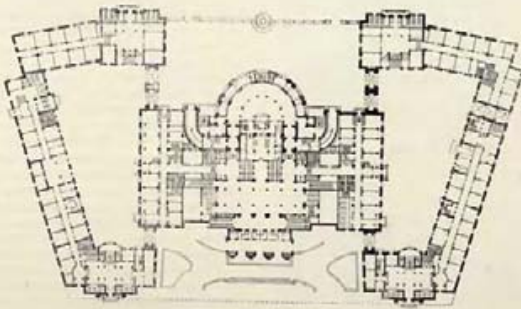
⁶⁸ Over George B. Post: Winston Weisman, 'The Commercial Architecture of George B. Post', *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. XXXI (1972), pp 176-203.

Het reactionaire, autoritaire bouwen in de VS zou in de jaren dertig zijn hoogtepunt vinden – let bijvoorbeeld ook op het hoofdkantoor van de *Los Angeles Times* van Gordon B. Kaufman uit 1935 en het *Treasury Office Building* van Louis A. Simon uit 1935 in New York (hierboven; eigen foto's). Opvallend is het gebruik van attributen als de vijfpuntige ster, die juist diezelfde jaren in de Sovjet Unie zoveel aan populariteit zou winnen. Men kan zich afvragen wat er was gebeurd wanneer de vormen van het Europese fascisme, inclusief de meest fascisme-gelijkende versie van het communisme van Stalin, er niet toe waren overgegaan het moderne ontwerp uit te bannen. Dan waren architecten als Mies van der Rohe niet naar Amerika getrokken. Dan was Amerika er misschien niet zo sterk toe overgegaan zich als het land van culturele vrijheid en de moderne wereld op te werpen. Net zoals Amerika tijdens de Koude Oorlog de moderne kunst zou stimuleren om zich met Jackson Pollock als land van de vrijheid tegenover het Oostblok te profileren, zou het na de Tweede Wereldoorlog één van de grote motoren achter het moderne architectonische ontwerp worden, tegengesteld aan het Amerika van de jaren dertig in deze illustraties.

Высший административный здание на Смоленской площади в Москве, фасад

План первого этажа

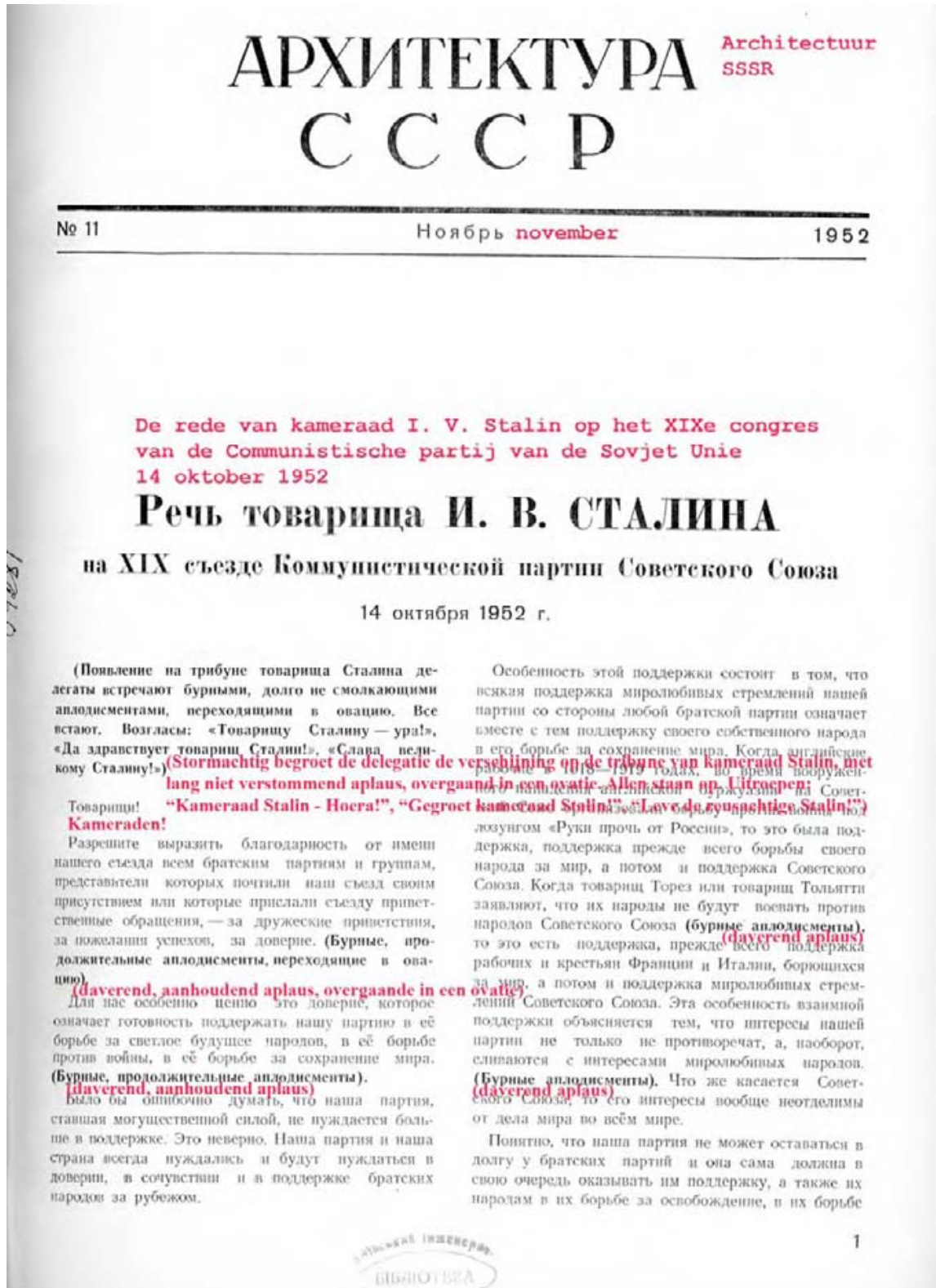
Фрагмент высотной части здания

Vladimir Gelfreich, Mikhail Minkus (architecten), Grigorij Limanovskij (ingenieur), één van de torens die vanaf 1947 in Moskou zouden verrijzen, 1947-1953. De spits geeft een enigzins gotisch uiterlijk aan dit gebouw, maar is pas later in de bouwfase aan het ontwerp toegevoegd. Foto's uit *Архитектура СССР / Architectura SSSR*, nr. 11 1952, p. 15. Gelfreich was één van de architecten die in zijn vroegere werk constructivistische tendensen had gevolgd – zie de afbeelding met zijn sokkel voor het standbeeld van Lenin in hoofdstuk 2 c.

Naast de bouw van deze torens zou er in de laatste jaren van de Stalinistische dictatuur echter ook steeds meer water bij de wijn worden gedaan. Niet alleen versterkten de posities van het classicisme en het regionalisme zich, maar uiteindelijk ontstonden er zelfs rococo- en slagroomtaartvarianten op de stijlen uit de Sovjet Unie. Met name de paviljoens op de AI-unie agrarische tentoonstelling in Moskou vertoonden een mengeling van ongekende, historiserende fantasmen, van een type waar zelfs de houtkrullendraaijer van het boudoir van Louis XVI gek van zou worden. Die vallen echter buiten deze these.

3. Na Stalin - een nieuw beleid

3 a. Het Stalinisme in maart 1953

за сохранение мира. Как известно, она именно так и поступает. **(Бурные аплодисменты)**. После взятия власти нашей партией в 1917 году и после того, как партия предприняла реальные меры по ликвидации капиталистического и помещичьего гнёта, представители британских партий, восхищаясь отвагой и успехами нашей партии, присвоили ей звание «Ударной бригады» мирового революционного и рабочего движения. Этим они выражали надежду, что успехи «Ударной бригады» облегчат положение народам, томимым под гнётом капитализма. Я думаю, что наша партия оправдала эти надежды, особенно в период второй мировой войны, когда Советский Союз, разгромив немецкую и японскую фашистскую тиранию, избавил народы Европы и Азии от угрозы фашистского рабства. **(Бурные аплодисменты)**. **(Daverend aplaus)**

Конечно, очень трудно выполнять эту почётную роль, пока «Ударная бригада» была единственной и пока приходилось ей выполнять эту передовую роль почти в одиночестве. Но это было. Теперь — совсем другое дело. Теперь, когда от Китая и Кореи до Чехословакии и Венгрии появились новые «Ударные бригады» в лице народно-демократических стран, — теперь нашей партии легче стало бороться, да и работа пошла веселее.

(Бурные, продолжительные аплодисменты). **(Daverend, aanhoudend aplaus)** Особого внимания заслуживают те коммунистические, демократические или рабоче-крестьянские партии, которые ещё не пришли к власти и которые продолжают работать под пятой буржуазных драконовских законов. Им, конечно, труднее работать. Однако им не столь трудно работать, как было трудно нам, русским коммунистам, в период царизма, когда малейшее движение вперёд объявлялось тяжчайшим преступлением. Однако русские коммунисты выстояли, не испугались трудностей и добились победы. То же самое будет с этими партиями.

Почему всё же не столь трудно будет работать этим партиям в сравнении с русскими коммунистами царского периода?

Потому, во-первых, что они имеют перед глазами такие примеры борьбы и успехов, какие имеются в Советском Союзе и народно-демократических странах. Следовательно, они могут учиться на ошибках и успехах этих стран и тем облегчить свою работу.

Потому, во-вторых, что сама буржуазия, — главный враг освободительного движения, — стала другой, изменилась серьёзным образом, стала более реакционной, потеряла связи с народом и тем ослабила себя. Понятно, что это обстоятельство должно также облегчить работу революционных и демократических партий. **(Бурные аплодисменты)**.

(Daverend aplaus)

Раньше буржуазия позволяла себе либеральничать, отстаивала буржуазно-демократические свободы и тем создавала себе популярность в народе. Теперь от либерализма не осталось и следа. Нет больше так называемой «свободы личности», — права личности признаются теперь только за теми, у которых есть капитал, а все прочие граждане считаются сырым человеческим материалом, пригодным лишь для эксплуатации. Работают принцип равенства людей и наций, он заменён принципом полного права эксплуататорского меньшинства и беспрепятства эксплуатируемого большинства граждан. Знамя буржуазно-демократических свобод выброшено за борт. Я думаю, что это знамя придётся поднять вам, представителям коммунистических и демократических партий, и понести его вперёд, если хотите собрать вокруг себя большинство народа. Больше некому его поднять. **(Бурные аплодисменты)**. **(Daverend aplaus)**

Раньше буржуазия считалась главой нации, она отстаивала права и независимость нации, ставя их «выше всего». Теперь не осталось и следа от «национального принципа». Теперь буржуазия продаёт права и независимость нации за доллары. Знамя национальной независимости и национального суверенитета выброшено за борт. Нет сомнения, что это знамя придётся поднять вам, представителям коммунистических и демократических партий, и понести его вперёд, если хотите быть патриотами своей страны, если хотите стать руководящей силой нации. Его некому больше поднять. **(Бурные аплодисменты)**. **(Daverend aplaus)**

Так обстоит дело в настоящее время.

Het is derhalve dat de hele basis rekent op het succes en de overwinning van de broedertijden in de landen onder de heerschappij van het kapitaal!

Следовательно, есть все основания рассчитывать на успехи и победу братских партий в странах господства капитала. **(Бурные аплодисменты)**. **Leve onze broedertijden!**

Да здравствуют наши братские партии! **(Продолжительные аплодисменты)**. **Dat de leiders van de broedertijden nog lang mogen leven!**

Пусть живут и здравствуют руководители братских партий! **(Продолжительные аплодисменты)**. **Leve de vrede tussen de volkeren!** **(Aanhoudend aplaus)**

Да здравствует мир между народами! **(Продолжительные аплодисменты)**. **Weg met de opruiers van oorlog!**

Долой поджигателей войны! (Все встают. Бурные, долго не смолкающие аплодисменты, переходящие в овацию. Возгласы: «Да здравствует товарищ Сталин!», «Товарищу Сталину ура!», «Да здравствует великий вождь трудящихся мира товарищ Сталин!», «Великому Сталину ура!», «Да здравствует мир между народами!» Возгласы: «ура!»).

(Allen staan op. Daverend, lang niet verstomdend aplaus, overgaand in een ovatie. Uitroepen: "Gegroet kameraad Stalin!", "Kameraad Stalin hoera!", "Leve de reusachtige leider van de arbeiders van de wereld kameraad Stalin!", "Reusachtige Stalin Hoera!", "Leve de vrede tussen de volken!" Uitroepen: "Hoera!")

De nieuwe politici die in 1953 het roer overnamen, kregen te maken met een architectonische en bouwpraktijk die geheel op Stalinistische leest was geschoeid. In Rusland had deze praktijk meer dan twintig jaar bestaan, vanaf begin jaren dertig en zonder alternatief.⁶⁹

De volledige titel van het hoofdartikel in het blad *Architektura SSSR*, dat in maart 1953 verscheen, direct na het 19^e congres van de Partij, luidde *Enkele vragen ten aanzien van de theorie en praktijk in het licht van de werken van J. V. Stalin "Economische problemen van het socialisme in de USSR" en besluiten van het 19^e congres van de Partij*. Stalin was juist overleden. Over zijn dood is in het stuk echter nog niets te vinden; daarvoor verscheen het te vroeg. Het artikel vertegenwoordigde nog onverkort het laatste stadium van de Stalinistische dictatuur.

De openingszinnen van het artikel lijken een specifieke inhoud te mijden. (Openingszin: "Het 19^e congres van de Communistische partij van de Sovjet Unie bleek een historische gebeurtenis van enorm belang in het leven en ontwikkeling van onze landen en de communistische partijen van de hele wereld. Het speelt een grote rol in de strijd van de hele arbeidende mensheid voor democratie, voor vrede en voor de hele wereld.") Er volgen meer alinea's met formele tekst. Het is goed hier toch kort bij stil te staan, omdat zij typerend zijn voor de taal uit de laat Stalinistische tijd en voor de positie die men aan de architectuur had toegedacht. Er zijn twee mensen die in deze alinea's nadrukkelijk worden genoemd, geciteerd en bedankt voor hun werken en redes: de eerste is Stalin, de tweede Malenkov. Georgi Maksimilianovič Malenkov was vanaf 1952 lid van het presidium van de Partij. Het presidium was tijdens de 19e partijdag van de partij, in 1952, ingesteld, en verving het Politburo. Malenkov verkreeg het privilege het verslag van de partij aan de gedelegeerden over te brengen. Hij zou 5 maart geïnstalleerd worden als eerste secretaris van de Communistische Partij - één dag voor de officiële bekendmaking van Stalins dood. Hij zou die positie spoedig aan Chruščëv moeten afstaan.

Omdat het verband tussen het artikel en de citaten van Stalin en Malenkov onduidelijk blijft, lijkt het feit dat zij worden geëerd op zichzelf te staan, onafhankelijk van het verdere doel van het artikel. De schrijver, Aleksej Aleksandrovič Fëdorov-Davydov, was een kunsthistoricus die verschillende eminente functies bekleedde aan universiteiten en binnen de Partij. Het onderwerp van de meeste van zijn artikelen was de nieuwe ontwikkeling die de kunsten in de Sovjet Unie in zouden moeten slaan. Vaak benaderde hij de kunsten vanuit de

⁶⁹ Het laatste gebouw met modernistische kenmerken, het gebouw voor de Pravda van Pantelejmon Golosov, gerealiseerd in 1935, was al in 1930 ontworpen. Bij de oplevering was de stijl van het gebouw een volstrekte uitzondering geworden.

maatschappelijke problematiek. Zijn artikelen bestaan vooral uit aanmaningen en bestraffende kritieken op details in het werk van de kunstenaars. Deze artikelen eindigen steeds in opbeurende beelden van de weg die de communistische staat reeds heeft afgelegd en de weg naar de toekomst.

Een groot deel van het artikel uit maart 1953 is zoals gezegd formeel: het stipt de elementen aan waaraan autoriteit wordt verleend. Hieruit blijkt impliciet dat de architectuur deel is van de kunsten: "De Sovjet socialistische maatschappij voorziet de kunsten van ongekend gelukkige omstandigheden voor hun ontwikkeling, en reikt haar een geweldige maatschappelijke kennis aan." Er wordt niet aangegeven wat die gelukkige omstandigheden of geweldige kennis zijn. Wel worden de kunsten hier als geheel aangesproken, en niet de architectuur; blijkbaar komt de positie van de architectuur nog overeen met de positie die haar in 1934, vanaf het AI-unie congres van de schrijversbond, was opgelegd.

Op een dergelijke wijze laten zich uit het artikel de volgende conclusies trekken: de gids aan de top van de piramide is Stalin. De tweede hoeder van de juiste koers is Malenkov. Bindend zijn de besluiten van de Partij. Deze besluiten bepalen het beleid. Het congres brengt deze besluiten en dit beleid naar buiten. De wetenschap staat aan dit beleid ten dienste. Partij en wetenschap wijzen de kunsten de weg. Eén van die kunsten is de architectuur. De taak van de kunsten ligt in de opvoeding van het volk. Hoewel het niet expliciet wordt vermeldt, blijkt wel dat dit de reden is waarom aan de architectuur een bijzondere positie wordt verleend – een andere positie dan bijvoorbeeld die van de machinebouw: omdat architectuur die opvoedende en, zoals verderop blijkt, weerspiegelende taak heeft. Letterlijk staat er: "de kunst verschijnt als één van de middelen voor de opvoeding van de massa's, het machtige, ongewoon indrukwekkende en doeltreffende middel van de propaganda en agitatie. Zij speelt een grote rol in de geestelijke opvoeding van het volk, in de verrijking en opvoeding van zijn zinnen en zijn esthetische smaak."⁷⁰ Dat geldt dus ook specifiek voor de architectuur.

Naast de opvoedende rol is er nog de weerspiegeling of weerslag. Dat wordt in het artikel als volgt beredeneerd: de architectuur is de weerslag van de maatschappelijke staat waarin de Sovjet maatschappij zich bevindt; van zowel de architectuurtheoretici als de

⁷⁰ А. А. Фёдоров-давыдов, 'Некоторые вопросы архитектурной теории и практики в свете труда И. В. Сталина "Экономические проблемы социализма в СССР" и решений XIX съезда партии', *Архитектура СССР*, / А. А. Фёдоров-Давыдов, 'Некоторые вопросы архитектурной теории и практики в свете труда И. В. Сталина "Экономические проблемы социализма в СССР" и решении XIX съезда партии', *Архитектура СССР*, ('Enkele vragen ten aanzien van de theorie en praktijk van de architectuur in het licht van J. V. Stalins werk "Economische problemen van het socialisme in de USSR" en besluiten van het 19^e congres van de Partij'), 1953 nr. 3, p. 1: "*воспитания масс, мощным необычайно впечатляющим и действенным средством пропаганды и агитации. Оно играет важную роль и в деле общего духовного развития народа, обогащения и развития его чувств, его эстетического вкуса.*"

architecten is het de taak van die maatschappij de juiste weerslag te geven. Dit wordt in half marxistische termen geformuleerd: de Partij en geleerden ontsluiten de noodzakelijke objectieve wetmatigheden die leiden tot de maatschappij, waarvan de architectuur de weerslag is.

Na de noodzakelijke referenties aan de geweldige wijsheid die word verkregen uit Stalins leiderschap en werken, opent Fëdorov-Davydov het belangrijke punt: veel van de architectuur uit zijn dagen maakt gebruik van historische architectuur. Daarbij worden echter de vragen omtrent de inhoud van de architectonische vorm vergeten. De vorm dreigt formalistisch te worden. Het wezen van het formalisme, benadrukt Fëdorov-Davydov, ligt niet in de interesse voor vormen, maar in het onjuiste inzicht. En dan volgt de waarschuwing: dat de architectuur niet louter mag bestaan uit ideeën over muren, architraven en colonnades.

Het begrip formalisme is altijd negatief. Opvallend is dat dit artikel werd geschreven toen de uitbreiding van de AI-unie landbouwtentoonstelling nog in aanbouw was. Het waren juist de paviljoens voor deze tentoonstelling die meer dan ooit op uitzinnige wijze door historiserende praal werden gedomineerd. Het lijkt of Fëdorov-Davydovs artikel een deze ledige zucht naar classicistische vormen wil bekritisieren. Als dat zo is – en het artikel kan eigenlijk alleen zo begrepen worden – betekent dit dat de kritiek op het fantastisch classicisme uit Stalins nadagen al klonk voor Stalin was overleden.

3 b. De kritiek

In de tweede helft van zijn artikel beklagde Fëdorov-Davydov zich aanvankelijk over de armoede van de kritiek; deze kritiek zou een formele architectuur toelaten, bestaande uit ontleningen aan historische vormen van oude architectuur. "De kritiek van de idealistische blik van rijen theoretici, die deze of andere scheppende, stilistische procédés en vormen tot tijdloze gecanoniseerde wetten verheffen, moet niet impliceren dat concrete, objectieve betekenissen van die vormen worden omzeild. In het proces van het ontwerpen waren deze ongetwijfeld bekend en" (vormden zij) "de weerslag van de bepaalde wetmatigheden van de materiële werkelijkheid en de perceptie van de mens," maar deze werkelijkheid is er niet meer. De huidige materiële werkelijkheid en perceptie worden door de kritiek en de architecten vergeten - en Fëdorov-Davydov laat hier een citaat uit het werk van Marx op volgen.⁷¹ Hij wijst op het gebruik van de klassieke ordes, arcades en dergelijke. Volgens

⁷¹ (Voor het behoud van de leesbaarheid van de tekst in de vertaling is een zelfstandig naamwoord - *отрицанию* - vervangen voor een werkwoord. De woorden tussen haakjes zijn om dezelfde reden toegevoegd:) *Критика идеалистического взгляда ряда теоретиков которые возводят те или иные творческие, стилевые*

Fëdorov-Davydov omzeilt de kritiek niet alleen de vraag wat deze oorspronkelijke, historische vormen uitdrukten, maar ook de vraag wat een hedendaags gebouw moet uitdrukken. Doordat architectonische details en luxe materialen worden toegepast op plaatsen waar zij wat betreft doelmatigheid niet noodzakelijkerwijs thuis horen, is deze weelde onwaar en onjuist. Doelmatigheid is wat de hedendaagse bouw mist, aldus Fëdorov-Davydov.

Dat lijkt sterk op het begrip efficiëntie, zoals dat in Amerika en West-Europa op de architectuur wordt toegepast, maar Fëdorov-Davydov zet zich ogenblikkelijk af tegen het idee dat de terugkeer naar doelmatigheid zou leiden tot een stijl uit het westen: "Maar, ten eerste, doelmatigheid is nog geen realisme en, ten tweede, juist doelmatigheid moet de architect-realist niet begrijpen als vulgair-functionalistisch."⁷² Realisme wordt hier positief bedoeld, als iets dat lovenswaardig is. Vulgair-functionalisme moet verworpen worden. Deze opmerkingen maken duidelijk dat er niet wordt gestreefd naar de moderne architectuur die in Amerika en West-Europa gangbaar was. Met de term realisme beoogde men het Marxisme te onderstrepen: realistisch is architectuur die de juiste weerspiegeling geeft van de objectief materiële wetmatigheid van de maatschappij. Deze redenering toont dat men het begrip socialistisch realisme in 1953 alsnog een inhoud had gegeven in verband met de architectuur.⁷³

Wat betreft de afwijzing van westers vulgair-functionalisme: de afstand tot het westen moet niet worden onderschat. Fëdorov-Davydov liet er een citaat van Stalin op aansluiten waaruit moest blijken dat "de hoofdlijnen en vereisten van de fundamentele, economische wet van het hedendaagse kapitalisme in de eerste plaats op de volgende wijze geformuleerd kon worden (...)" - en vervolgens kwam hij met een klassieke oekaze van Stalin op het gedegenereerde, imperialistische westen. Fëdorov-Davydov liet deze oekaze meteen overgaan in opmerkingen van eigen hand over de westerse kunst, een fantasmagorie: "Dit imperialisme", schreef hij, "dat zich verdienstelijk maakt bij de pseudo-kunst, bij haar rol in het opstoken tot de oorlog, bij haar gebruik tot het kweken van wilde dierlijke instincten in de mens, tot de bedwelming van de massa, tot het grootbrengen van bandieten, welke zij zoveel

приёмы и формы в вечные канонические законы не должна означать отрицания конкретного объективного значения этих форм. В процессе сложения они были несомненно познанием и отражением определенных закономерностей материальной действительности и её восприятия человеком. Uit: A. A. Фëдоров-давыдов, 'Некоторые вопросы архитектурной теории и практики' ./ A. A. Fëdorov-Davydov, 'Enkele vragen ten aanzien van de theorie en praktijk' p 2.

⁷² idem, p 5.

⁷³ Het begrip werd ook na Stalins dood nog op de architectuur toegepast, met name in verband met de kritiek op de weelde van details of toepassing van het classicisme, zoals in een rede van A. Abrosimov uit 1956, geciteerd in: Dmitrij Chmelnitzki, *Architektur Stalins*, p 6.

mogelijk loslaten op de Sovjet Unie en de volksdemocratische landen."⁷⁴ Dit imperialisme staat lijnrecht tegenover de zorg die de Sovjet Unie heeft voor de mens. Dat blijkt uit het vijfjarenplan dat met het 19^e congres was ingegaan, waar naast industriële bouw ook de woningbouw vooraan stond, aldus Fëdorov-Davydov.

Het woonbestand was in kubieke meters gedurende het bewind van Stalin alleen maar achteruit gegaan. Gezien het belang dat altijd aan de industrie was toegekend, was het bijzonder dat er nu, tijdens het 19e congres, een uitbreiding van het woonbestand werd aangekondigd van 105 miljoen m². Deze taak "vereist de mobilisatie van alle krachten en aandacht, de ontwikkeling van scheppende initiatieven en vernuft en vereist het bouwen goedkoop te maken. De instructies voor het vijfde vijfjarenplan" (van 1952) "vereisen volledige ontwikkeling van planning van bouwtypen en de industrialisatie van de bouw" - waarna een nieuwe oekaze volgde over het feit dat de meeste architecten hierop slecht waren voorbereid en wel de stijlreferenties, maar niet de industrialisatie als hun taak zagen. Uiteindelijk benadrukte de schrijver juist de mogelijkheden van de industrialisatie voor de ensemblebouw; hij noemde de nieuwe technieken – zogenaamd gegoten steen, geprefabriceerde panelen, enzovoort - en achtte juist de ensemblebouw voor deze technische middelen geschikt.⁷⁵ Tenslotte volgde nog een uitgebreide referentie aan de rede die Malenkov op het 19^e congres had uitgesproken.

Aldus werd hier een hervorming van de bouw aangekondigd, een hervorming die moest leiden tot een vergroting van het aantal beschikbare meters woningen, tot goedkopere bouw, standaardisering (geformuleerd als de ontwikkeling van typen) en tot een intensievere gebruikmaking van technologieën als prefabricatie. Dat lijkt al op het beleid dat met Chruščëv wordt vereenzelvigd. Er is echter nog een belangrijk element: in dit artikel wordt alles nog beredeneerd vanuit de ensemblebouw. De ensemblebouw impliceerde niet alleen de vooropstelling van de bouw als Stalinistisch décor, gelegen rond pleinen en boulevards, maar ook de vorm van het *kwartal* als een gesloten huizenblok rond hoven, bereikbaar door (meestal ronde) bogen; het begrip ensemblebouw impliceerde symmetrie, het impliceerde een heel bouwkundig programma, tegengesteld aan dat van de moderneren – het artikel impliceerde

⁷⁴ "(...) *Разоблачения этого прислуживающего империализму псевдо-искусства его роли поджигателя войны, его использования диких звериных инстинктов в человеке, для одурманивания масс, для воспитания бандитов, которых только и можно направить на СССР и страны народной демократии.*"
Uit: A. A. Фёдоров-давыдов, 'Некоторые вопросы архитектурной теории и практики' / A. A. Fëdorov-Davydov, 'Enkele vragen ten aanzien van de theorie en praktijk', p. 5.

⁷⁵ A. A. Фёдоров-давыдов, 'Некоторые вопросы архитектурной теории и практики' / A. A. Fëdorov-Davydov, 'Enkele vragen ten aanzien van de theorie en praktijk', p. 5.

kortom hervorming, maar geheel binnen de termen die behoren bij de bouw die vereenzelvigd wordt met Stalin.

3 c. Na Stalin: consumptie of geen consumptie

Op 15 maart 1953, negen dagen na de bekendmaking van de dood van Iosif Stalin, kwam de ministerraad bijeen. Daar kondigde voorzitter Georgij Malenkov meteen het einde aan van de politieke cultus van personen. Hoewel Stalins naam hierbij niet werd genoemd, moet meteen duidelijk zijn geweest welke cultus werd bedoeld. In één en dezelfde zin werd aangekondigd dat het land weer zou worden bestuurd door een collectief leiderschap.⁷⁶ Dat betekende een herstel van de principes die specifiek werden geacht voor een communistisch bestuur. Het nieuwe drietal dat daarbij als collectief aantrad, bestond naast Malenkov uit Lavrentij Beria en Nikita Chruščëv. Beria was premier en hoofd van de MVD - het ministerie van binnenlandse zaken (tot 1946 NKVD), die hij samenvoegde met de MGB - het ministerie van staatsveiligheid (tot 1946 NKGB).

Beria deed vanaf maart 1953 verschillende voorstellen die een vergaande breuk met Stalins beleid impliceerden. Hij beloofde de éénwording van Duitsland in de vorm van een gedemilitariseerde zone, en afschaffing van de dwangarbeid. Eind maart kondigde hij al de terugkeer uit de strafkampen aan van verschillende categorieën gevangenen. Nadat Beria echter werd beschuldigd van de voorbereiding van een staatsgreep, werd hij gearresteerd en nog in hetzelfde jaar, 1953, ter dood gebracht – volgens sommige bronnen op initiatief van Chruščëv.⁷⁷

Voor de val van Beria worden over het algemeen twee redenen gegeven: de ene is zijn groeiende macht, die niet alleen bestond uit de functies die hij bekleedde (met name binnenlandse zaken en de geheime dienst), maar ook uit zijn activiteiten ten aanzien van de nomenklatura: Stalin had voor zijn dood nog veel van Beria's protégés uit hun functie gehaald om diens macht te beperken. De nieuwe ambtsbekleders werden door Beria na Stalins dood echter weer snel uit hun functie ontheven en door zijn eigen vertrouwelingen vervangen.⁷⁸ Anderen wijzen op de destabilisatie die Beria met zijn nieuwe, liberale politiek teweegbracht: Beria wilde een einde maken aan het systeem van strafkampen, maar door de terugkeer van de gevangenen werd een chaos gevreesd. Van meer belang waren zijn plannen om van Duitsland

⁷⁶ Het eerste besluit op het presidium, 15 maart 1953: *прекратить политику культа личности и перейти к коллективному руководству страной.*

⁷⁷ William J. Tompson, *Khrushchev: A Political Life* (Londen, 1995) p 122.

⁷⁸ William J. Tompson, *Khrushchev*, p 118.

weer één land van te maken. Toen 16 juni in Oost-Berlijn een opstand uitbrak, werd Beria daarvoor verantwoordelijk gehouden.

Over het algemeen zijn verklaringen voor de val van Beria verwarrend. William J. Thompson is in het boek *Khrushchev: A Political Life* uit 1995 een aanhanger van de theorie dat Beria niet kon worden vertrouwd. Thompson baseert zich daarbij ten dele op een boek van Leonhardt Wolfgang uit 1962.⁷⁹ Hij benadrukt, net als anderen die Beria niet vertrouwen, diens anti-liberale kwaliteiten; zijn doel zou hebben bestaan uit het verkrijgen van meer macht en zijn middel om dit te verkrijgen was chaos. Maar neem Beria's voorstel het uitgebreide systeem van strafarbeid beëindigen. 26 Maart – nog geen maand na Stalin's dood – gaf hij het presidium het aantal gevangenen vrij dat in werkkampen en gevangenissen zat: het waren er ruim 2,5 miljoen. Dat wil zeggen dat ongeveer 1,25 % van de burgers gevangen zat. Ter vergelijking: heden ten dage is het hoogste percentage gevangenen ter wereld te vinden in de Verenigde Staten. Dat is 0,67 %. (In de Verenigde Staten zit één op de 15 zwarte mannen boven de 18 jaar in de gevangenis.) Het huidige Rusland, met het op één na hoogste aantal gevangenen, volgt met 0,64 %.⁸⁰ Het zijn eenzame records, maar halen nog steeds slechts 50 % van het quotum in de toenmalige Sovjet Unie. In Europa varieert het, afgezien van de landen die vroeger deel uitmaakten van de Sovjet Unie, van 0,04 tot 0,16 %.⁸¹ Nu stelde Beria een amnestie voor van bijna de helft van de populatie van de kampen. Dat wil zeggen dat er een populatie vrijgelaten zou worden die procentueel vier tot twintig maal groter was dan één van de gevangenispopulaties in West-Europees landen. Ik wil hier op de vraag naar het gevaar van chaos niet ingaan. Wel wil ik als vergelijking nog wijzen op de 23 miljoen burgers die de eerste helft van de dertiger jaren het platteland hadden verlaten en in de steden zwierven: dat getal, teken van de onttriching van het land onder Stalin, was bijna tien maal hoger.

Beria wilde de behandeling van gevangenen verder van verschillende onmenselijke trekken ontdoen. Hij maakte publiek dat het doktersplot was verzonnen – dat was de samenzwering van artsen om Stalin ten dood te brengen die, naar verluidde, in 1953 aan het licht was gebracht en waarvoor verschillende artsen ten onrechte werden terechtgesteld of verbannen. Hij wilde de deelrepublieken laten besturen door allochtonen in plaats van door

⁷⁹ idem, pp 118, 120. Thompson verwijst naar Leonhard Wolfgang, *The Kremlin since Stalin*, (Oxford 1962) p 70-71.

⁸⁰ In 1956 werd de bevolking van de USSR geschat op 200,2 miljoen. J. A. Newt, 'Two Notes on Population: Checks on the April, 1956 Estimate and Children of Pre-School Age in the RSFSR', *Soviet Studies* vol. 11 no 1, pp 49. Zie voor de getallen in de Verenigde Staten het rapport van The PEW Center on the States, *One in 100: Behind Bars in America 2008*, <http://www.pewcenteronthestates.org/uploadedFiles/One%20in%20100.pdf>. Zie aldaar onder meer tabellen p. 6.

⁸¹ 'World Prison Population List' (fourth edition) *Findings* 188, 2003 <http://www.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs2/r188.pdf>

Russen en wilde in verschillende van deze deelrepublieken de eigen taal erkennen als eerste taal. Al deze beloftes wijzen op een einde van Stalins beleid, maar er is bijna geen schrijver die Beria's motieven vertrouwt. Zeker is dat de geruchten over de onbetrouwbaarheid van Beria's motieven al sterk werden verbreid door Chruščëv toen Beria was gearresteerd. Chruščëv was de centrale kracht van de groep die Beria's einde organiseerde en overigens later ook degene die Malenkov uit zijn posities verdreef.

Ook Thomas Schütze wijst echter in zijn recente boek *Stalinpolitik* uit 2002 op de intrigantenmentaliteit van Beria en de duistere kanten van zijn motieven.⁸² William Taubman, die in zijn *Khrushchev. The Man and his Era* uit 2003 veel conventioneel is dan Schütze, schrijft over Beria de volgende illustratieve zinnen: "*Unparalleled in his cynicism, he didn't let ideology stand in his way. Had he prevailed, he would almost certainly have exterminated his colleagues, if only to prevent them from liquidating him. In the meantime, however, his burst of reforms rivalled Krushchev's and in some ways even Gorbachev's thirty five years later.*"⁸³ In juni 1953 werd Beria opgepakt met zes van zijn naaste medewerkers en neergeschoten. Het trekken van de kar van de destalinisatie zou daardoor in andere handen komen.

De ideeën over hervormingen op economisch gebied kwamen van de tweede persoon uit het triumviraat, Malenkov. Malenkovs alternatieven voor de economie vormden, samen met het beleid van Beria, een werkelijk anti-Stalinistische koers. Hier moeten een paar opmerkingen gemaakt worden over de controverses over de bevoordeling van de zware versus die van de lichte industrie. Al bij het vierde vijfjarenplan, aangekondigd in 1946, was er sprake geweest van een zekere stimulans van de lichte industrie en consumptiegoederen. Timothy Dunmore heeft onderzoek gedaan naar de verschillen tussen de politiek, zoals die door Stalin en het Politbureau werd aangekondigd, en de uiteindelijke resultaten. Het gaat daarbij om de resultaten die voortvloeiden uit het beleid van de ministeries en fabrieken in de verschillende republieken en regio's in de jaren 1945-1953. Enerzijds concludeert hij dat het niet juist is, zoals vaak wordt aangenomen, dat de leiders van de Sovjet Unie ook na de oorlog eensgezind waren in hun steun aan de zware industrie. Hij concludeert echter ook dat veel managers zich uitgebreid bezig hielden met het om de tuin leiden van hun superieuren en semi-illegale activiteiten. Dit gedrag werd voornamelijk beperkt zover dat nodig was om de goodwill van

⁸² Thomas Schütze, "*Stalinpolitik*" in *der Sowjetunion. Eine politikwissenschaftliche Fallstudie über Stalin als Legitimationsfigur der sowjetischen Politik unter Chruschtschow, Breschnew und Gorbatschow* (dissertatie, Hamburg, 2002) p 37-41.

⁸³ William Taubman, *Krushchev. The Man and his Era* (New York, 2003), p 245.

de ministeries te behouden - deze managers waren immers van de ministeries afhankelijk voor de aanvoer van de benodigde goederen. Het scheelde per sector of het management geïnteresseerd was de directieven na te volgen die in de vijfjarenplannen waren vastgelegd. Volgens het vijfjarenplan zouden, door een herverdeling van goederen over de verschillende sectoren van de industrie, meer goederen bij de lichte industrie terecht moeten komen. Die herverdeling werd echter ternauwernood nagevolgd. Dunmore veronderstelt dat dit werd veroorzaakt door het overwicht van de zware industrie in de onderhandelingen, en door het feit dat managers al generaties lang waren getraind de zware industrie te omhelzen. Deze industrie was in de jaren dertig uitgegroeid tot een geloofsartikel; ministeries noch managers gaven de positie van deze industrie zomaar op.⁸⁴ Dunmores conclusies ten aanzien van de eigengereidheid van regio's komen sterk overeen met de recentere conclusies van Graeme Gill in diens *The Nature and Development of the Modern State*: de centrale overheid vaardigt wel van alles uit, maar de bestuurders in de lagen daar onder voeren het soms gewoon niet uit.⁸⁵ Een toename van de productie van consumptiegoederen en een herverdeling van het evenwicht in de sectoren van de industrie werden ook geproclameerd, maar niet of ten dele uitgevoerd.

In Stalins laatste boek, *De economische problemen van het socialisme in de USSR* uit 1952, was echter weer de nadruk gelegd op het belang van de zware industrie: hij zette de productie van consumptieartikelen (lichte industrie) tegenover de productie van productiemiddelen (zware industrie); alleen wanneer het primaat zou worden gegeven aan de productie van productiemiddelen, zoals machines voor de industrie en landbouwmachines, zou de nationale economie zich kunnen blijven uitbreiden.⁸⁶ Dit werk van Stalin was bedoeld als leidraad voor een groter economisch handboek dat nooit is verschenen.⁸⁷ Het boek vertegenwoordigde misschien geen meerderheidsstandpunt. Feit is dat het vanaf mei 1953 niet meer werd genoemd.⁸⁸ Malenkov verkondigde daarentegen in augustus 1953 dat het volk het recht heeft van de partij kwaliteitswaren te verlangen. Anastas Mikojan, minister van handel, droeg het ministerie van handel op de wensen van de bevolking ten aanzien van consumptie

⁸⁴ Timothy Dunmore, *The Stalinist Command Economy. The Soviet State Apparatus and Economic Policy 1945-1953* (Londen en Basingstoke, 1980), p 144-147.

⁸⁵ Graeme Gill, *The Nature and Development of the Modern State* (New York en Basingstoke, 2003), p. 216-222

⁸⁶ J. V. Stalin, *Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R.*, op <http://www.marx2mao.com/Stalin/EP52.html>, oorspr. 1952, vertaling 1972, gecorrigeerd voor het internet 2000, zie bijvoorbeeld p 23.

⁸⁷ idem, p 44-45; in de Engelse vertaling wordt gesproken van een *draft*. In het Russisch van een проект учебника. И. В. Сталин *Экономические проблемы социализма в СССР*, http://reocities.com/CapitolHill/parliament/7231/ec_prob1.htm

⁸⁸ Thomas Schütze, "*Stalinpolitik*" in *der Sowjetunion*, p 28.

ook in praktijk te brengen. De nieuwe koers, met meer nadruk op consumptie en lichte industrie, stuitte echter op grote moeilijkheden. Deze zijn op een rij gezet door Thomas Schütze: de eerste moeilijkheid was de tegenspraak van deze nieuwe koers met het geldende vijfjarenplan uit 1952, de tweede de onmogelijkheid van de kolchozen een hogere opbrengst te leveren, de derde het ontbreken van machines om consumptiegoederen te produceren - zowel landbouw als industrie hadden hiervoor nieuwe machines nodig die juist door de zware industrie geleverd moesten worden.⁸⁹ Het is ironisch dat deze laatste moeilijkheid overeenkomt met Stalins overweging om de zware industrie voorrang te verlenen. Andere moeilijkheden deden zich voor in de wapenwedloop met de Verenigde Staten, die niet alleen een deel opeiste van de traditionele zware industrie, maar ook van de technologische ontwikkeling. Al in 1954 besloot Maksim Saburov opnieuw een belangrijk deel van de industrie voor zware industrie te behouden. Saburov was toen voorzitter van de ministerraad en voorzitter van Gosplan, het economische ministerie.⁹⁰

In februari 1954 kondigde Chruščëv het Nieuwe landenprogramma aan. (Dit wordt in het Nederlands ook wel aangeduid als de Maagdelijke-grondencampagne, naar het Engelse *Virgin Lands Campaign*. In het Russisch is het echter Освоение целинны: Nieuwe landen.) Met dit programma bleek Chruščëv zich te ontpoppen als de vijand van het beleid dat Malenkov zich had voorgesteld. Om de landbouw te mechaniseren was er een hernieuwde investering in de zware industrie nodig. Toen Chruščëv met zijn programma won, betekende dat voor Malenkov een nederlaag. Een laatste deuk bracht Chruščëv de lichte industrie toe toen hij, in het spoor van de buitenlandse diplomatie, beloofde China in hun opbouw van de zware industrie te steunen.

Malenkov werd in februari 1955 gedegradeerd tot minister van electrificatie. Hij werd gedwongen het voorzitterschap van het centraal comité neer te leggen, omdat hij te dicht bij Beria zou hebben gestaan. Daarmee was het einde van het triumviraat. Het bestuur van de Sovjet Unie zou vanaf dat moment in de eerste plaats door Chruščëv worden bepaald.

In 1955 verscheen er in de Pravda een artikel dat Stalin herdacht. Het was het enige herdenkingsartikel dat aan hem was gewijd en vertegenwoordigde opnieuw de opvatting dat de verhoging van de consumptie niet ten koste mocht gaan van de zware industrie.⁹¹ Blijkbaar heeft er vanaf de aankondiging van het vierde vijfjarenplan in 1946 in de Sovjet Unie wel een politieke onderstroom bestaan die probeerde de behoefte aan consumptiegoederen te

⁸⁹ Thomas Schütze, "Stalinpolitik" in *der Sowjetunion*, p 29.

⁹⁰ Thomas Schütze, "Stalinpolitik" in *der Sowjetunion*, p 30.

⁹¹ Thomas Schütze, "Stalinpolitik" in *der Sowjetunion*, p 36.

beantwoorden, maar heeft deze steeds bakzeil gehaald, eerst onder Stalin en later onder Chruščëv. Het beeld van Chruščëv als hoeder van de consumptie is daarom hoogstens ten dele juist.

Chruščëv is desondanks geassocieerd met de beantwoording van de vraag naar consumptie door zijn bekende vergelijking van de consumptie van melk, vlees en boter in de Sovjet Unie met die van de Verenigde Staten. Hij publiceerde deze vergelijking in 1957 in een artikel in de Pravda. Het thema van de landbouw had hem eerder bezig gehouden. Hij was in 1938 aangesteld als eerste secretaris van de Partij van de Oekraïne, en werd daar bekend als de leider die er niet voor terugschrikt zijn schoenen vuil te maken, omdat hij vaak ter plekke de velden in trok. Na een onderbreking tijdens de Tweede Wereldoorlog keerde hij naar de Oekraïne terug in 1944, als voorzitter van de ministerraad.

In 1951 presenteerde hij zijn plannen voor de agrosteden. Dat waren agrarische economische eenheden met een grotere omvang dan een kolchoze. Na Stalins overlijden zou hij opnieuw aandacht vragen voor de erbarmelijke staat van de agrarische gebieden. Op een bijeenkomst van het Centraal Comité in 1954 kaartte hij de voedseltekorten aan en verkondigde hij de overtuiging dat socialisme in andere landen meer kans zou maken wanneer de Sovjet Unie zou laten zien dat het in staat zou zijn meer te produceren – Tompson noemt dit Chruščëvs brood en botersocialisme. De beloftes op het terrein van melk en vlees zouden nooit waar worden gemaakt. In een poging de landbouwproductie niet langer verliesgevend te maken werden de prijzen in 1962 tot 25 % verhoogd. Als gevolg hiervan braken stakingen uit, eerst in Novochoerkassk en later in Moskou, Tbilisi, Novosibirsk, Leningrad, Dnepropetrovsk en Groznyj.⁹²

Toen hij in 1949 van de Oekraïne terugkeerde naar Moskou, voor functies als de eerste secretaris van de provincie Moskou en eerste secretaris van het Centraal Comité van de Partij, nam hij zijn andere thema weer op: het bouwen. Van de geplande woningen uit het vijfjarenplan uit 1946 was in 1949 nog niet de helft van gerealiseerd. Chruščëvs bemoeienis met de bouw zou, net als zijn bemoeienis met de landbouw, tot een versterking van de zware industrie leiden. Toen hij in 1950 opriep tot een sterke vergroting van de industriële productie van constructies voor de bouw, moest hiervoor noodzakelijkerwijs opnieuw in de zware industrie worden geïnvesteerd. Het ging hem om de combinatie van snelheid en lage kosten.

⁹² William Taubman, *Krushchev*, p 519-523.

De eerste experimenten met skeletbouw stamden uit 1948. Het waren de gebouwen aan de Sokolinoj gory (Valkenberg, Moskou) en Choroševskoje šose (Choroševskoje chaussee, ook in Moskou). De experimenten zouden uiteindelijk leiden tot het type buurten dat blijvend met Chruščëv zou worden geassocieerd - een type dat zou worden gebouwd tot 1985.⁹³

Eén gebouw uit een complex met de eerste experimentele viertagewoningen aan de Sokolinoj gory in Moskou, 1947. Architect B. Bogomolov, ingenieur G. Kuznetsov. Karkasbouw met panelen; voorganger van het schema op p 86. Herkomst foto: mgsupgs, 'Бред сивой кобылы – хрущёвки первые панельки. Строительный идиотизм' / 'Wartaal', op *Livejournal*, <http://mgsupgs.livejournal.com/189267.html>, 25 oktober 2009.

Deze woningen zouden later de bijnaam Chruščëvki krijgen. Dat is een verkleinwoord, zoiets als Chroesjtsjofjes. Een meer negatieve benaming is Chruščëby – een contaminatie van Chruščëv en truščëby: krotten. In Rusland worden deze namen worden voor deze appartementen nog steeds gebruikt. (Voor standaard appartementen uit de periode Stalin bestaat de bijnaam Stalinka - zoiets als Stalinkje.)

Chruščëv wilde de consumptie wel verhogen, maar alleen op het gebied van voedsel en wonen. Het is bekend dat het voor Chruščëv een schrikbeeld was wanneer de straten van de steden met auto's zouden worden gevuld. Hij had tijdens zijn bezoek aan de Verenigde Staten in 1959 gezien hoe het verkeer de straten daar vulde en besloot dat in de Sovjet Unie

⁹³ Александр Сигачёв, 'Хрущёбы', Википедия / Alexandr Sigačëv, 'Chruščëby', wikipedia, artikel uit 2007, <http://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%A5%D1%80%D1%83%D1%89%D1%91%D0%B2%D0%BA%D0%B0&stable=0&redirect=no>.

niet te laten gebeuren.⁹⁴ Het was pas veel later, in zijn memoires, dat Chruščëv aan een andere wijze van productie zou refereren: "Ik vroeg kameraad Tito of zij ook zo'n probleem hadden met modebewuste jongeren die achter toeristen aanjoegen om te proberen allerlei soorten snuisterijen van hen te kopen, vooral rond de hotels. "In mijn land," zei ik, "schamen we ons ervoor onze eigen burgers te zien ruilen en bedelen bij vreemdelingen. Hoe gaan jullie met dat probleem om?" "Wij hebben dat probleem hier niet," zei Tito, "en ik zal je vertellen waarom. Wanneer een bepaald item bij onze jongeren in de mode komt, kopen we de noodzakelijke apparatuur voor een fabriek en beginnen we het zelf te maken."⁹⁵

Kortom: de overwinning van Chruščëv betekende de terugkeer naar de ene krachtige leider en de bevestiging van het belang van de zware op de lichte industrie. Het was een overwinning van de meest stalinistische lijn op de krachten die de koers naar destalinisering juist sterk hadden ingezet. De groei van de consumptie zou daarmee slechts een beperkte betekenis krijgen, maar kreeg, afgezien van de landbouw, wel gestalte in de stimulering van de woningbouw. Om deze bouw op gang te brengen, was een nieuwe industrie nodig. De inrichting van deze industrie was een vorm van zware industrie.

3 d. Na Stalin; de helden van de destalinisatie

Voorafgaand aan Chruščëvs hervormingen in de bouw, moet hier tenslotte Chruščëvs Geheime rede aan de orde komen. De twintigste Partijdag begon 14 februari 1956 en duurde tot 26 februari. Dit was de bijeenkomst van het Centraal Comité van de Partij waar Chruščëv zijn Geheime rede zou houden. De rede bleef overigens allerminst geheim, maar kreeg verbreiding via de partijkaders en lekte zo verder uit.

Na het voorgaande zal het niet verbazen dat Chruščëv op de eerste partijdag één van degenen was die Stalin juist hulde brachten. Het was drie jaar na Stalins dood en enkele aanwezigen wilden de destalinisatie ten einde brengen. Onder hen waren Lazar Kaganovič en enkele buitenlandse gasten als Maurice Thorez, de generaal-secretaris van de communistische partij in Frankrijk. Het was Anastas Mikojan die met dit verlangen naar een voorzichtig herstel van het Stalinisme brak. 16 februari hield Mikojan een rede waarin hij Stalins werk *De economische problemen van het socialisme in de USSR* bekritiseerde en opnieuw de cultus van de persoonsverheerlijking verwierp. Daarnaast duidde hij twee prominente slachtoffers van de grote zuiveringen aan als kameraden en zei hij dat de beschuldigingen dat zij vijanden

⁹⁴ William J. Tompson, *Khrushchev*, p 209 – Tompson op zijn beurt baseert zich op M. Beschloss, *MAYDAY: Eisenhower, Khrushchev and the U-2 Affair* (Londen, 1986), p 193.

⁹⁵ Nikita S. Chruščëv, *Khrushchevs memoires*, p 391.

van het volk zouden zijn onterecht waren geweest.⁹⁶ Eén van deze kameraden was Stanislav Kosior. Kosior was tot 1938 eerste secretaris geweest van de Partij in Oekraïne. In dat jaar, 1938, was Kosior gearresteerd en terechtgesteld om zijn rol in de hongersnoden in de Oekraïne – de Holodomor. Chruščëv was Kosior opgevolgd.⁹⁷ Daardoor keerde de kritiek van Mikojan zich ook tegen Chruščëv. Mikojans rede werd in de Pravda gepubliceerd (18-02-1956). Chruščëv heeft Mikojans rede in zijn memoires nooit genoemd.⁹⁸

Met de executie van Beria was de deksel al van de doos gegaan; er waren argumenten nodig geweest om Beria's dood te legitimeren en daarmee was al iets vrijgegeven over de verschrikkingen van Stalins bewind. Beria was als zondebok gebruikt voor de mensonterende praktijken van het Stalinistisch regime, zoals eerder ook Kosior zondebok was geweest. Hun einde lijkt hierin ook op dat van Jagoda en Ježov, die in 1936 resp. 1940 waren terechtgesteld als schuldigen van de grote zuiveringen. Doordat Mikojan Kosior een trouw partijlid noemde, suggereerde hij dat Kosior de lijn van de Partij had gevolgd; daarmee legde hij de verantwoordelijkheid van het beleid in de Oekraïne bij de Partij. Mikojan bracht meer over de terreur naar buiten dan tot die dag openbaar was gemaakt en profileerde zich zo als antistalinist. Dat bracht Chruščëv in de positie van de stalinist. Het was negen dagen na Mikojans rede, 25 februari, dat Chruščëv de kans nam deze indruk met zijn rede te corrigeren.

Er zijn over de voorbereidingen voor Chruščëvs uiteindelijke rede twee lezingen. De eerste identificeer ik hier met William Taubman. Taubman meent dat er al dagen tevoren onderzoek was gedaan voor deze rede. Chruščëv had zijn rede laten voorbereiden door met name Pjotr Prospelov, die van 1940 tot 1949 redacteur was geweest van de Pravda. Taubman noemt Mikojan wel, maar meldt niet dat er een verband is tussen Kosior en diens opvolger, Chruščëv. Ook meldt hij de vergelijkenderwijs pro-stalinistische rede niet die Chruščëv bij de opening van het congres had gehouden. Taubmans lezing is gedeeltelijk gebaseerd op Chruščëvs memoires en een artikel van Vladimir Naumov.⁹⁹

⁹⁶ William J. Tompson, *Khrushchev*, p 156.

⁹⁷ Noch Tompson, Schütze of Taubman maken duidelijk in hoeverre Chruščëv bij de dood van Kosior was betrokken. Natuurlijk had hij als centrale apparatsjik in de Oekraïne een zekere mate van medeplichtigheid, maar geen enkele functionaris kon zijn medeplichtigheid aan het regime ontwijken.

⁹⁸ Volgens Mikojan zou hij Chruščëv er toe hebben aangezet Stalin te verwerpen. William Taubman meldt dat het ook kan zijn dat ook Aleksej Snegov hier in rol in kan hebben gespeeld. William Taubman, *Krushchev*, p 278, noten p. 720.

⁹⁹ Vladimir Naumov – ik volg de transcriptie van Taubman, 'K istorii sekretnogo doklada N. S. Khrushcheva', *XX s'ezd: materialy konferentsii k 40-letii XX s' ezda KPSS*, Moscow, 1996 en 'Utverdit' dokladchikom tovarishcha Khrushcheva', *Moskovskie novosti*, no 5 (4-11 februari 1996). De titel van het eerste artikel betekent 'Tot de geschiedenis van de geheime rede van N. S. Chruščëv', het tweede: 'beweringen over de rede van kameraad Chruščëv'. Ik vrees dat Chruščëv aan geschiedvervalsing heeft gedaan, onder meer omdat uit andere noten bij Taubman blijkt dat Chruščëvs lezing van de voorbereidingen afwijkt van die van Mikojan (Chruščëv

De andere lezing identificeer ik met Thomas Schütze. Schütze laat de lange voorbereidingen weg en legt de nadruk op Chruščëvs eerdere rede, bij de aanvang van hetzelfde congres, die juist aansloot bij de pro-Stalinistische tendenzen van sommige deelnemers aan het congres. Volgens deze lezing heeft Chruščëv het roer omgegooid tijdens het congres, toen hij beseftte dat hij inzake Stalin aan de verkeerde kant was komen te staan. Ook de eerste redacteur van Chruščëvs memoires, Edward Crankshaw, kwam tot deze conclusie: "*He*" (d.w.z. Chruščëv) "*contrived to turn the occasion to his own advantage by presenting himself as the man who dared to speak out*".¹⁰⁰

In deze Geheime rede onthulde Chruščëv veel over verschillende wreedheden uit Stalins tijd. De slachtoffers die hij memoreerde waren allen partijleden; hij gaf het percentage kandidaten van het Centrale Comité van de Partij dat was gekozen op het 17e congres van de Partij in 1934, maar was verdwenen: 70 %. Chruščëv bekritiseerde Stalin ook om de fatale beslissingen die hij nam in de Grote Vaderlandse Oorlog.¹⁰¹ Dat moet veel aanwezigen hebben geschokt: de oorlog was een grote rol gaan spelen en Stalin was daarin een heldenrol toegekend; de oorspronkelijke communistische frasen uit de vroege revolutionaire jaren waren al vanaf de late jaren dertig vervangen voor de parolen als volk en vaderland. De rode ster van het leger was prominenter geworden dan de hamer en sikkel. Daar was in 1945 de overwinning in de Grote Vaderlandse Oorlog bijgekomen. Deze vormde in deze nieuwe legitimering van het regime het sluitstuk.¹⁰² Ook moet in herinnering worden gebracht dat de Geheime rede niet alleen een aanklacht inhield tegen Stalin, maar ook een gedeeltelijke herbevestiging van het Marxisme-Leninisme.¹⁰³ Een echte terugkeer naar de tijd voor Stalin betekende het echter nog niet: Chruščëv bleef Stalin prijzen om zijn collectivisering, dekulakkisering en industrialisering, en om zijn strijd tegen de Trotskisten.

Welk belang Chruščëv had om het Trotskisme nog steeds als kwaad neer te zetten, is niet duidelijk. Trotskij introduceerde de harde economische politiek die Stalin van hem overnam en die ook Chruščëv zou blijven volgen. Ook in de collectivisering van de landbouw had Stalin Trotskij's gevolgd en ook dit zou Chruščëv blijven volgen.

In de Geheime rede kwamen de volgende thema's aan de orde: Stalin heeft zich boven de partij gesteld, Stalin heeft terreur gebruikt tegen personen die tegen hem oppositie voerden,

beweert dat hij de rede eerst door een ander wilde laten uitspreken), en omdat hij in zijn memoires Mikojan in deze kwestie geen enkele rol gunt.

¹⁰⁰ Edward Crankshaw, commentaar in: Nikita S. Chruščëv, *Khrushchev Remembers* (Boston, 1970), p 350.

¹⁰¹ Thomas Schütze, "*Stalinpolitik*" in *der Sowjetunion*, pp 88-89.

¹⁰² Jan van de Pavert, *Hoe de rode ster de hamer en sikkel verstootte*, 2008, <http://www.janvandepavert.nl/> - zie hieruit met name p. 53-77.

¹⁰³ William Taubman, *Khrushchev. The Man and his Era*, p. 272.

hij maakte theoretische en economische fouten, evenals maatschappelijke en culturele fouten, deed aan geschiedvervalsing, maakte belangrijke inschattingfouten in de oorlog en fouten in de nationaliteitenpolitiek, met name door volkeren te verdrijven. Tenslotte maakte hij fouten in de internationale politiek.¹⁰⁴

Een maand na deze rede, in maart 1956, verschenen er berichten in de pers dat vele bustes van Stalin uit de musea, theaters en andere plekken werden verwijderd. Ook werden fabrieken die de naam Stalin droegen tot Lenin herdoopt. Een tweede golf van destalinisatie volgde enkele jaren later, in 1961, en werd geïnitieerd op het 22e Partijcongres. Toen kwam er een voorstel een monument op te richten voor Stalins slachtoffers en werd Stalin uit het mausoleum verwijderd. In die tijd zagen bladen die een gedicht of proza afdrukten met een antistalinistische gezindheid gigantische oplages tegemoet. Stalinabad werd omgedoopt in Dušanbe, Staliniri in Tšinvali en Stalingrad in Volgograd. Verder volgden de omdoping van 76.000 straten, pleinen, stations, etc.¹⁰⁵ - Overigens wordt de term destalinisering in de Sovjet Unie niet gebruikt; dat begrip komt uit het westen. (Een begrip als *Ježovščina* daarentegen, voor de grote zuiveringen van 1934 tot 1937, is als begrip hier weer onbekend.)

Samenvattend is Chruščëv niet de eerste motor achter de destalinisatie geweest. Hij werd hierin niet alleen voorgedaan door Anastas Mikojan, maar vreemd genoeg ook door Beria. Beria was de laatste die op Stalinistische wijze zou worden vermoord en zou voor zijn pogingen tot destalinisatie nooit de kredieten ontvangen; zijn pogingen daartoe leidden alleen tot verdere verdachtmakingen, tot op de huidige dag. Zoals eerder opgemerkt, was economisch onder Chruščëv van een destalinisatie geen sprake, integendeel. De destalinisatie betrof daardoor vooral de ontmanteling van een ideocratie en de dooi. Dat is de achtergrond waar in de volgende hoofdstukken het bouwen tegen zal worden afgezet. De vraag is in hoeverre het bouwen een teken werd voor de nieuwe tijd na Stalin en in welke rol het heeft gespeeld in de ontmanteling van de Stalinistische ideocratie.

3 e. Bouwen

De hervormingen van de bouw waren onder Stalin ingezet. Zij waren immers al aangekondigd met het vijfjarenplan uit 1946. Mogelijk was de wil om meer woningen te bouwen een onderstroom die, net als de hang naar lichte industrie en consumptie, nooit helemaal doorgevoerd had kunnen worden. Daar zouden voldoende oorzaken voor kunnen zijn: onder

¹⁰⁴ Thomas Schütze, “*Stalinpolitik*” in *der Sowjetunion*, pp 100-101.

¹⁰⁵ Thomas Schütze, “*Stalinpolitik*” in *der Sowjetunion*, p 119.

meer dat de (zware) industrie er nog niet op was ingesteld de benodigde productiemiddelen te leveren. Zeker is dat de weg naar de prefabricatie en de standaardtypen al was ingeslagen.

Chruščëv hield meerdere redevoeringen waarin de toenmalige staat van de bouw doelwit was van kritiek. In november 1954, ruim anderhalf jaar na Stalins overlijden, was de AI-unie vergadering van de bouw bijeengeroepen.¹⁰⁶ Ook het partij kader was daar met Chruščëv aanwezig. Dat het nieuwe regime ook in het bouwen een nieuwe wind zou laten waaien, moet de sprekers tevoren bekend zijn geweest. Arkadij Mordvinov was voorzitter van de AI-unie-architectenbond en had als architect al eerder belangrijke veranderingen meegemaakt. Net als veel andere architecten met een belangrijke positie, had ook Mordvinov zich eind jaren twintig toegelegd op het constructivisme voor hij was overgegaan op het monumentalisme. Van dat monumentalisme getuigen onder meer zijn ontwerpen voor het Paleis van de Sovjets uit 1934 en het Ministerie voor zware industrie uit 1935. Nog later ontwikkelde hij zich in de richting van het classicisme, onder meer voor de architectuurensembles in de Tverskajastraat en de Gorkijstraat in Moskou.

Arkadij Mordvinov, gebouw voor het Ministerie van zware industrie – Narkomtjazzprom – aan het Rode plein in Moskou, 1935 (nooit verwezenlijkt).

¹⁰⁶ Eigenlijk: AI-unie vergadering van de bouwers, architecten, en arbeiders van de bouwstoffen-, bouwmachine- en wegenbouwmachineindustrie, alsmede van de project- en wetenschappelijke onderzoeksorganisaties; *Всесоюзное совещание строителей, архитекторов, и работников, промышленности строительных материалов, строительного и дорожного машиностроения, проектных и научно-исследовательских организации.*

Arkadij Mordvinov, huizen in de Gorkijstraat, 1937-1940, foto 1959.
foto: из семейного фотоархива Ромодины, <http://allerleiten.livejournal.com/662344.html>.

Hij was één van de oprichters geweest van de VOPRA, de vereniging van architecten die het in de jaren twintig op zich had genomen de modernistische architectuur te bekritisieren. Zowel zijn architectuur als zijn uitspraken maken duidelijk dat Mordvinov een toegewijd Stalinistisch architect was geweest. Mordvinov had zich er nu in zijn rede op voorbereid de overvloedige versierkunst in de architectuur onder vuur te nemen. Deze versierkunst werd inmiddels gezien als een kwalijk kenmerk van de Stalinistische architectuur. Nu hij deze in zijn toespraak aan de kaak stelde, bracht hij de leiders van de ministeries en administraties echter het verwijt dat zij het zo hadden voorgeschreven. Chruščëv interrumpeerde en wees erop dat fouten nooit aan de leiding van de ministeries en andere administraties geweten konden worden.¹⁰⁷

De rol van spreker werd daarna overgenomen door G. A. Gradov, een wetenschappelijk medewerker van de Academie voor architectuur. Hij sprak over de praktijk van de overvloedige versierkunst als iets dat was ontstaan in afwijking van de lijn van de Partij. Die formulering - in afwijking van de lijn van de Partij – was wel in overeenstemming met de etiquette; de koers van de Partij was immers altijd de juiste. Ook waren, aldus Gradov, de mogelijkheden van de systeembouw te weinig benut. Gradov had een rol gespeeld als één van de schrijvers en ondertekenaars van brieven die dat jaar aan het Centraal Comité waren

¹⁰⁷ De bijeenkomst wordt ten dele beschreven in Dmitrij Chmelnitzki, *Architektur Stalins. Ideologie und Stil 1929-1960* (dissertatie Technische Universität, Berlijn, 2004, als PDF: http://deposit.d-nb.de/cgi-bin/dokserv?idn=971298599&dok_var=d1&dok_ext=pdf&filename=971298599.pdf) p 197-202.

verstuurd. De andere schrijvers waren N. Ščetinin, N. Prozorovskij, A. Požarskij, allen naast architect ook architectuurtheoreticus en –criticus. In tegenstelling tot Mordvinov waren zij tot die tijd nog maar matig tot slecht bekend geweest. In deze brieven hadden zij de tendens van de toenmalige sovjet architectuur bekritiseerd als eclectisch stilisme. De brieven waren onmiddellijk gebundeld, vermenigvuldigd en verspreid in wetenschappelijke en planologische kringen.

In die dagen was Selim Chan-Magomedow een jonge architect die, net als de briefschrijvers, met schrijven bijverdiende. Hij heeft een artikel geschreven waarin hij zijn herinneringen aan deze gebeurtenis heeft verwerkt. Hij zegt dat de verschijning van de brieven aanvankelijk niet veel opzien baarde, maar mogelijk de opstap tot deze bijeenkomst had gegeven. Chan-Magomedow geeft ook de onrust weer die de partij met hun bemoeienis met de bouwstijl wekte. Gradov had Chruščëv hier juist in gesteund. Gradov associeerde de ordes van het klassieke bouwen met het gebouw van de admiraliteit in Leningrad, een gebouw uit 1730 dat hij verafschuwde.¹⁰⁸

In de bijeenkomst werd ook de hoogbouw aangevallen - niet de hoogbouw zondermeer, maar de woonblokken met de voorgeschreven 13 verdiepingen die tot 1954 de hoogste blokken aan weerszijden van de boulevards vormden. Deze aanval was gericht op het verlies door de kostbare extra benodigde liften en het bouwvolume dat aan liften en trappen werd besteed, maar betekende ook een afscheid van de typisch Stalinistische bouw die met name voor Moskou was ontwikkeld; het zette immers het einde in van de bouw die was gebaseerd op de stad als sublieme ervaring.

Ook werd de basis gelegd voor het beleid ten aanzien van de architectuur voor de komende jaren. In de eerste plaats moest pronkzucht verdwijnen. Dat betekende een einde aan de quasi heraldische symbolen, korenschoven en gelukkige burgers die in de reliëfs Stalin omringden. Het betekende de onderwerping van de bouw aan de efficiëntie. Deze efficiëntie zou in de Sovjet Unie worden begrepen in termen van industrialisatie en techniek.

Daarmee werd nog niet duidelijk hoe het nieuwe bouwen er uit zou zien. Chmelnizki, die zo uitvoerig verslag heeft gedaan van de al-unie bouwvergadering met de partijtop schrijft: "destijds had Stalin 5 jaar nodig om (...) een complete gelijkschakeling in de architectuur te bereiken, Chruščëv slechts één jaar."¹⁰⁹ - een mooie zin, die echter niet juist is. Deze bijeenkomst is een officieel startsein geweest voor een esthetische ontwikkeling die zich

¹⁰⁸ Селим Хан-Магомедов, 'Хрущёвский утилитаризм: плюсы и минусы' / Selim Chan-Madomedow, 'Chruščëvskij utilitarizm: pljusy i minusy', te vinden op <http://niitag@niitag.ru>, pp 7-8, 2006.

¹⁰⁹ "Damals brauchte Stalin 5 Jahre, um (...) eine vollständige Gleichschaltung in der Architektur zu erreichen. Chruschtschow reichte ein Jahr." Idem, p 204.

langzaam af zou gaan tekenen. De praktische invulling van het nieuwe beleid moest nog worden ontwikkeld. Het eerste decreet waarmee de bouwers werd opgedragen van overmatige versierselen af te zien, droeg de naam *Over het wegnemen van het overbodige in planning en bouw* en werd uitgevaardigd in november 1955.¹¹⁰ Daar waren al verschillende besluiten en decreten aan vooraf gegaan die het bouwtempo, de onkosten, standaardisering, en prefabricatie betroffen, in de lijn van de bouwtechnische ontwikkelingen die al vóór Stalins overlijden waren ingezet. Deze ontwikkeling zou zich voortzetten tot 1960.

Foto van een vergelijkbare bijeenkomst in 1955, het tweede al-unie congres van sovjet architecten. Gradov is derde van rechts aan de centrale tafel. Mordvinov is hier niet aanwezig. In de zaal zitten wel een aantal belangrijke leden van het centraal comité, waaronder Voroshilov, Mikojan en Molotov – een illustratie van de verstrengeling van het beleid van de Partij met dat van de bond van de architecten. *Architektura SSSR*, 1955, nr. 1 p 1.

¹¹⁰ 'Об устранении излишеств в проектировании и строительстве', 4 november 1955.

4. De praktijk

Tijdens het bewind van Stalin was van de arbeider in de media een ideaalbeeld gemaakt, hij was veranderd in de positieve held, de Stachanov-arbeider, de vleesgeworden deugdzaamheid en kracht, wegbereider voor het nieuwe moederland. Na 1953 verscheen er in het licht van de consumptie een nieuwe burger: de burger die geluk put uit de communistische economie. De identificatie van Chruščëv met de consumptie is hierboven omschreven als problematisch, behalve wanneer het betrokken blijft op landbouw en woningen. Landbouw en woningen waren precies de twee elementen waar Chruščëv in de Oekraïne en Moskou in zijn eerdere loopbaan mee geconfronteerd was geweest voor hij eerste secretaris werd van de Partij. Hij had gezien dat het niveau van de voedselvoorzieningen en woningvoorraad niet overeenkwam met de verwachtingen die men daar in een communistisch regime redelijkerwijs van kon hebben.

In dit hoofdstuk zullen enkele kenmerken worden omschreven die de veranderingen in de bouw kenmerkten, zoals deze tevoorschijn komen uit de architectuurvakbladen. In de inleiding is aangegeven, dat hiervoor vooral het blad *Architektura SSSR* is gevolgd. De onderwerpen zijn ingedeeld naar:

- de terugkeer van de agrarische sector,
- de prefabricatie,
- het buitenland,
- de planologie en
- representatieve gebouwen.

4 a. De terugkeer van de boer

In de nummers van het blad *Architektura SSSR* uit de laatste jaren voor de dood van Stalin is er slechts één plaatje is gewijd aan de bouw voor het boerenbedrijf. Het artikel waar het plaatje bij verscheen is geschreven naar aanleiding van een tentoonstelling met werken van architectuurstudenten.

'Project voor een woonhuis in de kolchoze. Student V. Spibačik, begeleider: kandidaat architectuur M. Movšovič, ingenieur-bouw instituut Charkov.' De benoeming van de auteur als student, onder begeleiding van een kandidaat-architectuur, geeft aan dat het ontwerp geen volledige status hoeft te dragen. *Architektura SSSR*, nr. 1 1952, p. 22.

Het plaatje is de enige verwijzing naar bouw voor een agrarisch gebied in de jaren vanaf 1950 tot een met maart 1953 dat ik in *Architektura SSSR* heb kunnen vinden. Over de aanleg van dorpskernen, een wegennet of stallen was er gedurende enkele jaren niets verschenen. Het is van belang te beseffen dat het ontwerp is gemaakt door een student onder begeleiding van een kandidaat in de architectuur; daarmee is de status van dit ontwerp aangegeven: zoals nog zal blijken (in hoofdstuk 4 d.), was er de gewoonte om alles wat nog niet de status had verkregen van een gesanctioneerd beleid in handen te leggen van onderzoeksinstituten of opleidingen en studenten.

Tijdens de stalinistische dictatuur was het bijna onmogelijk de levensomstandigheden van de boeren aan te roeren, omdat dit de consumptie van de boeren betrof, terwijl de agrarische sector alleen op basis van productie mocht worden besproken. Stalin volgde de klassieke economische theorie die door Marx was overgenomen en, in opdracht van Trotskij, voor de Sovjet Unie was uitgewerkt door E. A. Preobraženskij: om te kunnen industrialiseren waren investeringen nodig, en die moesten afkomstig zijn van het overschot uit het boerenbedrijf.¹¹¹ De honger in de Oekraïne in 1947 had, net als die in de jaren dertig, geleid tot kannibalisme. Toen Chruščëv op een bijeenkomst van het Centraal Comité aandacht vroeg voor de landbouw in de Oekraïne, had dit had dit de woede van Stalin gewekt. Chruščëv werd

¹¹¹ Paul R. Gregory, *The Political Economy of Stalinism* (Cambridge (VS), 2004), pp 30-31 en 44-45.

daarop voor enkele maanden uit zijn functies ontheven.¹¹² In de Stalinistische dictatuur gold het als een zware beschuldiging, wanneer werd opgemerkt dat iemand het standpunt van de consument had ingenomen.¹¹³

De graanproductie lag bij Stalins overlijden nog steeds 25 % lager lag dan in 1913.¹¹⁴ De aandacht voor de voedselconsumptie die daarna op gang kwam, uitte zich in enkele spraakmakende artikelen. Het bekendste is het eerdergenoemde artikel van Chruščëv, dat in 1957 in de Pravda verscheen, waarin het gebruik van vlees, melk en boter per hoofd van de bevolking in de Sovjet Unie werd vergeleken met dat in de Verenigde Staten.¹¹⁵ Opvallend was niet alleen de informatie die werd prijsgegeven: een verbijsterende, maar ook ontwapenende vergelijking met de consumptie in de Verenigde Staten, maar ook het feit dat de quota niet gingen over wat de landbouwarealen opbrachten: de quota betroffen de producten die voor de burger beschikbaar waren. In 1951 had Chruščëv zijn plannen voor de agrosteden gepresenteerd: eenheden die groter moesten zijn dan de kolchoze. Hoewel Chruščëvs plan aanvankelijk sterk was bekritiseerd, zouden er vanaf 1953 vele grote agrarische eenheden worden opgericht. In 1954 kondigde hij de Maagdelijke-grondencampagne aan.

Uiteindelijk zijn Chruščëvs beloftes op het terrein van melk en vlees nooit waar gemaakt. In 1962 werden de prijzen tot 25 % verhoogd in een poging de landbouw niet langer verliesgevend te laten zijn. Dat leidde tot stakingen, eerst in Novochoerkassk en later in Moskou, Tblisi, Novosibirsk, Leningrad, Dnepropetrovsk en Groznyj.¹¹⁶

Ondanks het uiteindelijke falen is de plotselinge aandacht voor zowel de bouw van huizen als de inrichting van dorpen in de agrarische gebieden een belangrijke verandering geweest. Al bijna een jaar na Stalins overlijden verscheen er een artikel *Architectuur van de Sovchozen* van V. Pjazanov, met een foto van gerealiseerde gebouwen in de kolchoz Karavajevo in de streek Kostroma. Deze kolchoz was al vroeg, vanaf 1928, gesticht en werd tot de paradepaarden van de Sovjet landbouw gerekend.¹¹⁷ Bij het artikel werden ook plannen

¹¹² William Tompson, *Krushchev*, pp 91-92

¹¹³ William J. Tompson, *Khrushchev*, p 102.

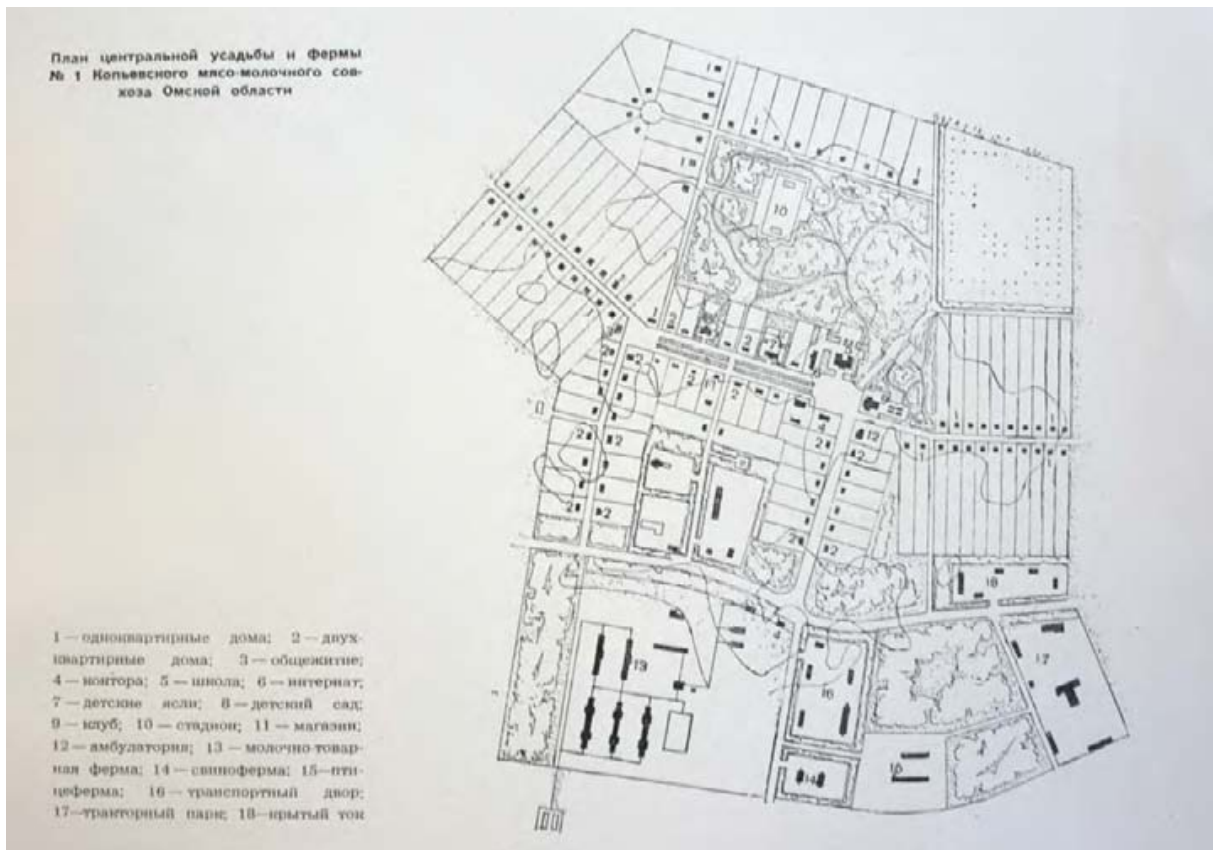
¹¹⁴ Tompson, *Khrushchev*, p 128.

¹¹⁵ In de *Pravda*, 24 mei 1957.

¹¹⁶ William Taubman, *Krushchev*, p 519-523.

¹¹⁷ Т.М. Карпова, 'Костромской район в 20-40 годы' en Н.А. Зонтиков, '“Великий перелом”': коллективизация в Костромском районе', op de site van het bestuur Костромской муниципальный район, <http://www.admkr.ru/region/>

afgebeeld voor de indeling van een dorp, met grote stukken grond bij de huizen en collectieve bedrijfsvoorzieningen.¹¹⁸

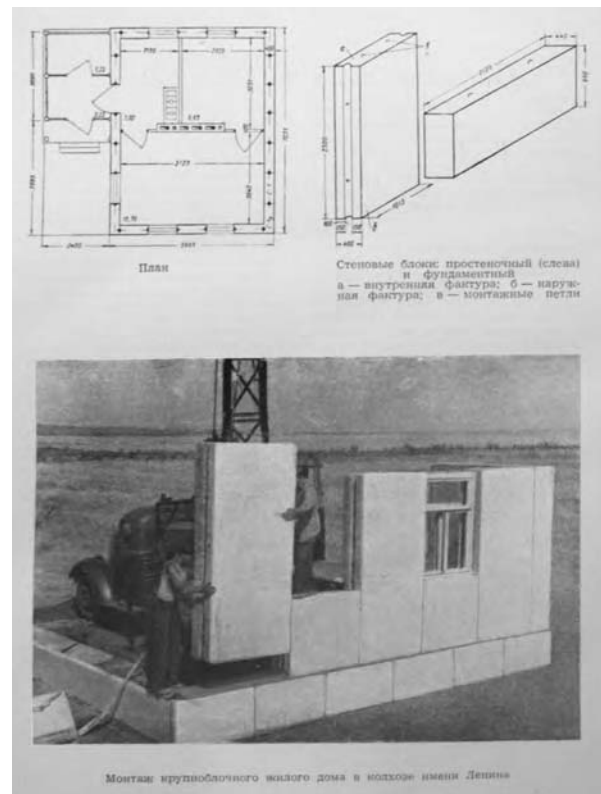
Plattegrond voor het centrale deel en de boerderijen van de No. 1 Speer vlees en melk sovchoze (een vreemde naam, maar het staat er: "No. 1 Кольевский мясо-молочный совхоз") in de provincie Omsk. *Architektura SSSR*, 1954, nr. 2 p. 45.

Vanaf die datum is de aandacht voor de kolchoz en de sovchoz in de bladen een gewoon verschijnsel. Ook maakte de sovchoz deel uit van de bouw in het algemeen, zoals in het laatste nummer van hetzelfde jaar, waar de prefabricatie van grote bouwblokken op woningen voor de agrarische sector werd betrokken. In het artikel werd aangekondigd dat in de agrarische gebieden in 1954 voor 2.000.000 m² aan nieuwe woonruimtes zou worden gebouwd. Met een gemiddeld oppervlak van 52 m² zou dat jaarlijks neerkomen op bijna 40.000 woningen. Uit de tekst blijkt echter dat de afgebeelde woningen tot de grootste types behoorden; de kleinste heeft een oppervlak van 25,6 m². Meer dan 20 % van deze woningen zou uit standaardelementen moeten worden opgebouwd.

¹¹⁸ V. Prjazov, 'Архитектура совхозов', *Архитектура СССР* / 'Architektura sovchozov', *Architektura SSSR*, 1954, nr. 2 p. 45.

Hoewel het artikel aanving met de opmerking dat de omvang van de standaardiseerde huizen voor dat jaar bekend was, blijkt dat bij de eerste oplevering van huizen uit platen grote moeilijkheden ontstonden, met name bij de naden tussen de platen en de hoeken. Er werd opdracht gegeven te onderzoeken hoe deze problemen konden worden ondervangen en om tot zes standaardtypes te komen met één verdieping. Omdat het artikel eind 1954 verscheen, was de informatie al verouderd; de quota geprefabriceerde woningen kan dat jaar nooit zijn gehaald.¹¹⁹

Een februari-nummer van het blad uit 1955 toont hoe dergelijke woningen uit blokken werden opgebouwd. Het gaat daar om een ander montagesysteem met grote geprefabriceerde blokken.¹²⁰

Tweekamerwoning uit geprefabriceerde blokken van slakken, te zien op de agrarische tentoonstelling in Rostov, 1955. Rechtsboven het grote montageblok met mes in de zijkant en montagegussen bovenop. De dikte – 40 cm. – wordt mogelijk mede bepaald door het materiaal – slakken, maar waarschijnlijk ook door het systeem, waarbij losse blokken hun stabiliteit alleen verkrijgen door hun onderlinge verband. Verder hebben Russen en

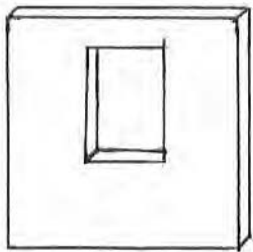
¹¹⁹ В. Ермоленко, 'Типовые проекты деревянных стандартных домов заводского изготовления', *Архитектура СССР* / V. Ermolenko, 'Туровые проекты деревянных стандартных домов заводского изготовления' ('Type-projecten standaard dorps huizen uit industriële productie'), *Архитектура СССР* (1954), nr. 12 p. 19-22.

¹²⁰ 'Крупноблочное строительство в колхозе', *Архитектура СССР* / 'Kрупноблочное строitel'stvo v kolchoze' ('Grootblokkig bouwen in de kolchoze'), *Архитектура СССР* (1955), nr. 2, p. 43.

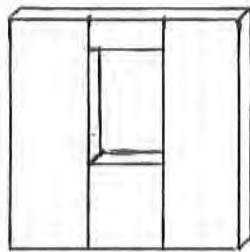
Oekraïners vanouds een traditie van dikke muren en is er sprake van temperatuurverschillen die in West-Europa onbekend zijn. Rechtsonder wordt de montage uitgevoerd voor de kolchoz Lenin, bij Rostov. Architektura SSSR, 1955, nr. 2, p 43.

4 b. Grootblokkig bouwen en grootpanelig bouwen; inleiding

In het eerste artikel over de sovchoz dat hierboven is aangehaald werd gesproken van schildhuizen (щитовые дома; ščitovyje doma). Die benaming komt in de geprefabriceerde woningbouw verder nauwelijks voor. In het tweede zojuist aangehaalde artikel werd gesproken van grootblokkig bouwen of grootblokkige bouwwerken (крупноблочное строительство; krupnobločnoje stroitelstvo). Dat werd de benaming voor het systeem met geprefabriceerde delen dat in de jaren vijftig het meest zou worden toegepast.

grootpanelig bouwen

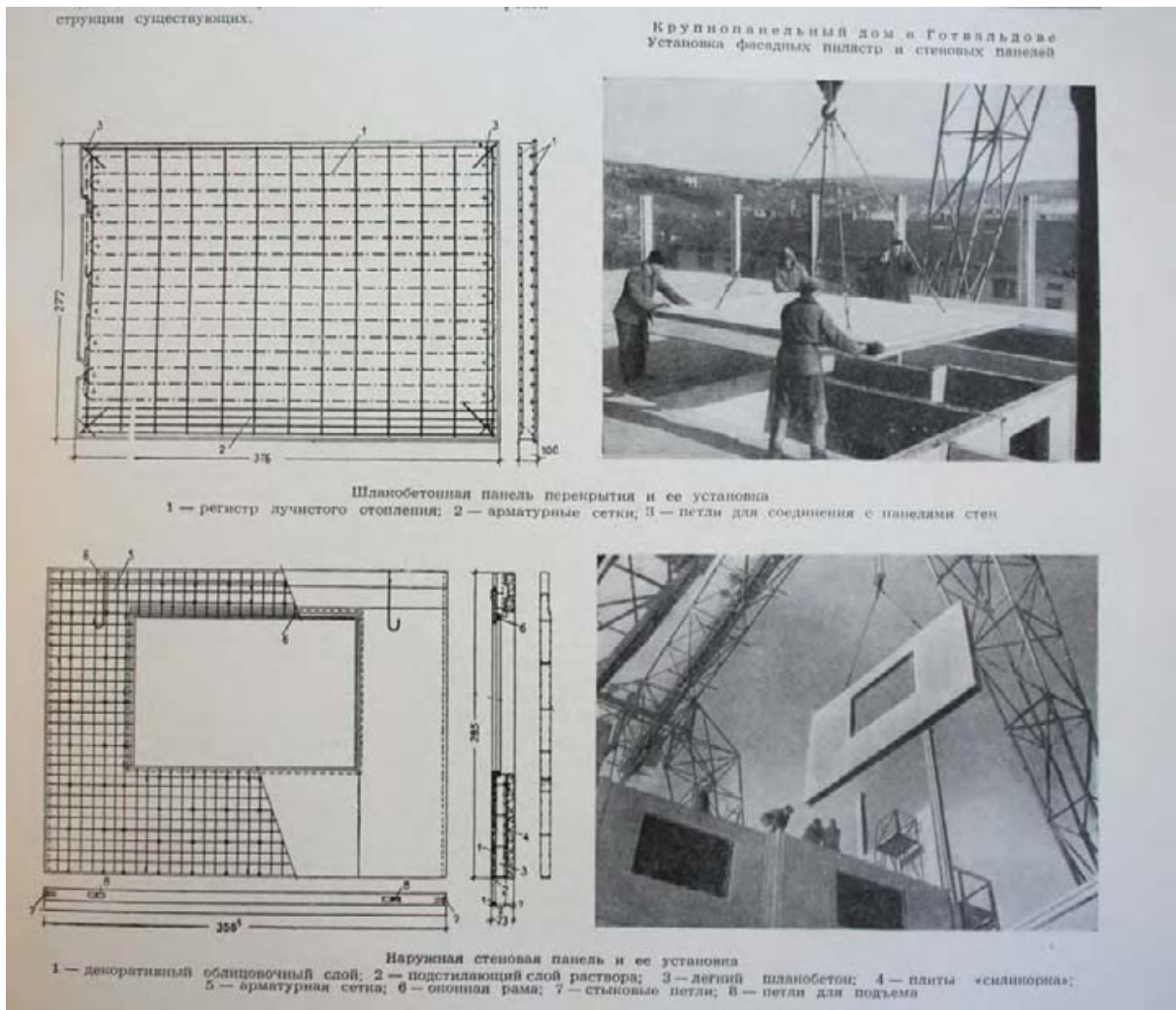
grootblokkig bouwen

Voor het grootblokkig bouwen werden grote blokken gemaakt waarin bijvoorbeeld mes en groef waren aangebracht, die tot een muur aanéengeregen moesten worden. Deze blokken konden vol details worden uitgevoerd en in allerlei maten.

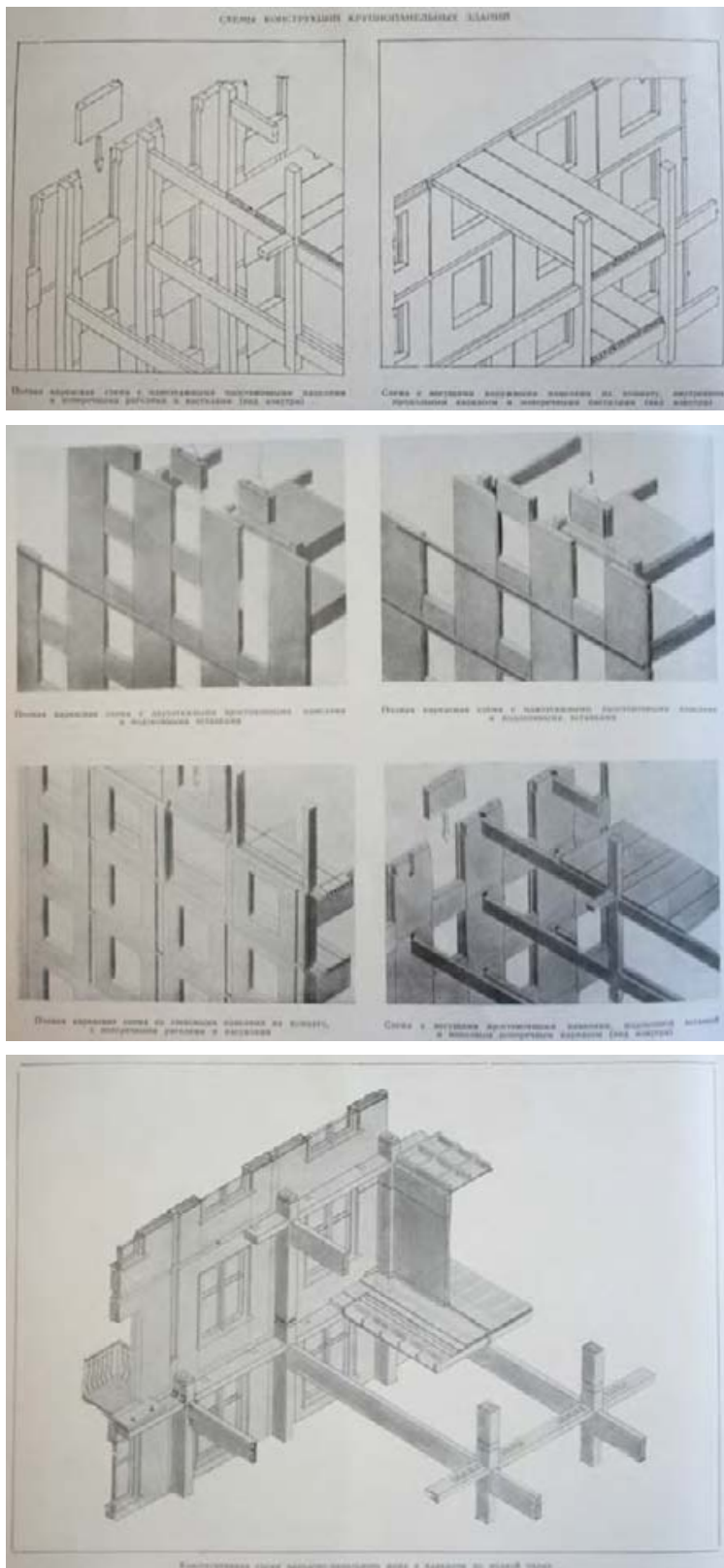
Pas later, in de loop van de zestiger jaren, zou in de Sovjet Unie de frebap-bouw met grote panelen gaan domineren, hoewel er al vroeg mee was geëxperimenteerd. De maat van deze panelen viel meestal samen met de maat van de wand van één kamer. Dit bouwen met panelen is wat Duitsers *Plattenbau* noemen. Wanneer het zelfdragende panelen betrof, moesten ze aan alle kanten geschakeld kunnen worden om stabiliteit te garanderen. Die schakeling vond plaats met de aangrenzende wanden en vloerplaten, door middel van allerlei systemen. Uiteindelijk werden in Midden- en Oost-Europa onder meer systemen populair met in het paneel meegegoten getande delen. Die tanden grepen dan in de tanden van het aangrenzende paneel. Dat heeft consequenties: een paneel moest de vloeren en wanden van hogere verdiepingen kunnen dragen. Daarom moest elk paneel een bepaalde sterkte hebben. Om die reden waren de kozijnen in het paneel uitgespaard. Omdat het bouwen met panelen

z'n rigiditeit verkreeg uit de schakeling van het paneel met andere panelen, was er van overhangende of zwevende vloeren geen sprake; die zouden immers naar beneden knakken.

Zowel het grootblokkig als het grootpanelig bouwen werd vaak toegepast in combinatie met skeletbouw. Deze combinatie was in de Sovjet Unie en het Warschaupact algemener dan in West-Europa. (In Nederland is het Groothandelsgebouw in Rotterdam uit 1951 een bekend voorbeeld van skeletbouw gecombineerd met geprefabriceerde panelen.)

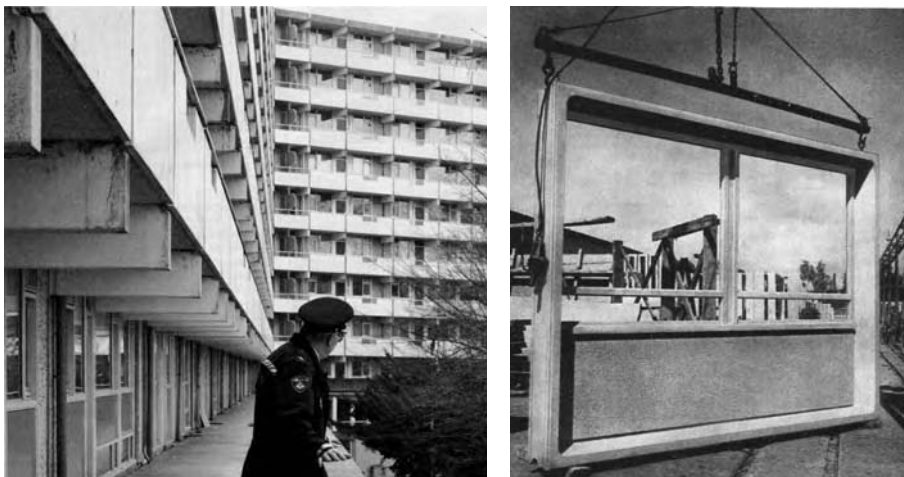
Systeembouw met panelen. De ramen en deuren zijn in het paneel uitgespaard. Meestal valt één paneel samen met de wand van één kamer. De panelen moeten in de hoeken, alsmede boven en onder worden geschraagd om het gebouw rigiditeit te verlenen. Het paneel is hier een halfdragende constructie; het is een hybride systeem, waarbij ook een skelet uit betonnen balken worden gebruikt. Architektura SSSR, 1955, nr. 3 p. 33.

Bouwen met prefab-blokken. In tegenstelling tot de panelen, bestaan de blokken uit delen die elk slechts een deel van een wand vormen. Zoals deze illustraties laten zien, werden ook deze blokken vaak gebruikt in samenhang met skeletbouw. De blokken waren zelden geheel zelfdragend. De panelen uit het zogenaamde grootpanelig bouwen waren soms wel zelfdragend. Herkomst: Architektura SSSR, 1955, nr 5, pp 4 resp. 12.

Het is goed deze grootblokkige en grootpanelige bouw uit Midden- en Oost-Europa te vergelijken met de bouw die in Nederland werd toegepast in de Bijlmermeer, in de flats met de karakteristieke honingraat-vormen. Voor de bouw van deze Bijlmermeerflats werden rails aangelegd met een lengte van 100 meter. De kraan die over de rails liep bracht het beton naar de mallen die werden volgestort. Wanden en vloer konden in één keer worden gestort: het zogenaamde tunnelstorten. Wanneer over de lengte van 100 meter de hele rij was afgewerkt, had de eerste gestorte vorm aan het begin inmiddels de juiste harding verkregen en reed de kraan terug om daarboven aan een volgende laag te beginnen. Het juiste tempo van werken en de juiste harding van het beton bepaalden in de Bijlmer de lengte van de zijdes van de honingraat van de flats: 100 meter. Dat bepaalde weer de afstand tussen de schachten met de liftgroepen.¹²¹ In de wanden werden de consoles meegegoten die voor en achter de gevel uitstaken. Deze consoles werden gebruikt om de galerijen en balkons te dragen.¹²²

In de bouw met prefab-platen in de Sovjet Unie was geen plaats voor galerijflats. De galerij zou niet voldoende kunnen worden geschraagd; balkons zouden, om niet in te storten, bijvoorbeeld maximaal 70 cm. diep kunnen zijn. Daarom waren er geen galerijen en moest elk groepje woningen met een aparte lift worden ontsloten. Er waren speciale plattegronden voor groepen van vier of acht woningen die vanuit één centrale trap of lift werden ontsloten.

Vergelijking met Nederland. Links: op de galerij van een Bijlmerflat. Duidelijk zichtbaar zijn de consoles en de inzet-gevels, bestaande uit lijstwerk met plaatmateriaal en glas. Herkomst: volkskrant magazine 10-04-2010 p 16, fotograaf: Stefanie Grätz. Rechts: geprefabriceerd geveldeel van beton zonder dragende functie. Herkomst: Bouwkundig weekblad, jaargang 76, 1958, nummer 34, p 618.

¹²¹ Eigenlijk 98 meter – afgemeten aan de plattegronden van de huidige woningcorporatie Patrimonium.

¹²² Interview Michiel Riedijk (Neutelings Riedijk Architects).

Sovjet Unie; Jerevan. Hier is duidelijk te zien dat de toevoeging van diepere balkons bij prefab-woningen vraagt om extra schragende tussenwanden, die doorlopende galerijen onmogelijk maken. S. A. Safarjan, M. V. Grigorjan, S. R. Badjalan, grootpanelige woonhuizen, 1965-1966. Foto opgenomen in de lemma 'Ереван' / 'Jerevan' uit de Словары и энциклопедии на Академике / woordenboeken en encyclopedieën op de Academie op de site <http://dic.academic.ru>.

De Nederlandse galerijbouw kent uiteindelijk meer verschillen. Onder andere door de tunnelbouw zijn er geen dichte, betonnen voor- en achtergevels nodig. Die open voor- en achtergevels kunnen geheel met kozijnen en glas worden ingevuld. Dat geeft de galerijflat een grote wendbaarheid wat betreft invulling, een wendbaarheid die de midden en oost Europese bouw met prefab-wanden ontbeert, omdat die immers ook schragende panelen in de voor- en achtergevels nodig heeft. Deze beperkingen gelden ook voor de bouw met grote blokken en skeletbouw.

De vergelijking met de bouw in de Bijlmermeer is niet geheel terecht, want deze bouw is van latere datum en startte in 1966.¹²³ Het maakt wel veel duidelijk over de karakteristieke consequenties die voortvloeiden uit de keuze voor het bouwen met geprefabriceerde grote

¹²³ De Bijlmermeer startte onder de hoofdverantwoordelijkheid van architect Siegfried Nassuth, die de honingraatvormige bouw echter baseerde op eerdere ontwerpen van Peter en Alison Smithson. Zie Mariëtte van Stralen, *Siegfried Nassuth. Oeuvreprijs 1998 stichting fonds voor beeldende kunsten, vormgeving en bouwkunst* (Amsterdam 1998).

blokken en panelen. Critici geloven dat de galerijflat met veel verdiepingen uiteindelijk goedkoper waren, onder meer omdat er door de ontsluiting via een galerij minder liften nodig waren. Anderen menen dat het landklimaat in de Sovjet Unie, met zijn hogere, maar vooral ook lagere temperaturen, veroorzaakte dat er geen interesse was voor flats met galerijen en open voor- en achtergevels.¹²⁴ De vergelijking tussen West-Europa en Midden- en Oost-Europa wordt onder meer bemoeilijkt doordat de grootte van de appartementen verschilt; de grotere dichtheid aan appartementen in midden en oost Europa vereist ook een grotere dichtheid aan trappen en liften over het gebouw.

Overigens zijn er in Midden-Europa in de jaren zeventig systemen ontwikkeld die in kwaliteit niet bij de West-Europese galerijflats achter hoefden te blijven. Er waren en zijn uit alle landen tezamen meer dan honderd patenten op verschillende prefabricatie-systemen.

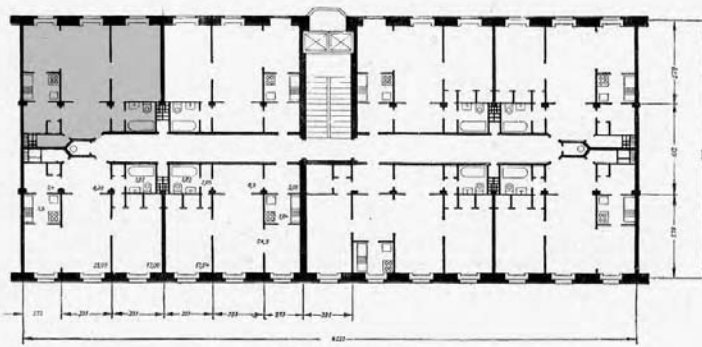
Ook van belang is dat de systeembouw in de Sovjet Unie viel in een al bestaande traditie van typen-bouw. Een type is hier een ontwerp voor een bepaalde standaard. Het gaat daarbij om woningen van een voorgeschreven aantal vierkante meters, met een bepaalde hoeveelheid kamers en verdiepingen. De plattegronden uit de appartementswoningen uit de Stalinistische tijd zien er vaak royaler uit dan men zou verwachten. Gezien de gigantische woningnood, lijken deze woningen alleen voor een bovenklasse van kaderleden te zijn gebouwd. Inderdaad werd een groot deel van de bevolking uit centrum van Moskou naar de randen van de stad verplaatst, of verder, buiten de stad. Daarna kon hun oude behuizing worden gesloopt. Inderdaad was de nieuwe bebouwing in het centrum bestemd voor een bepaalde bevolkingsgroep. De werkelijkheid was desondanks niet wat de plattegronden voorspiegelen. De meeste appartementen werden namelijk overal, ook in het centrum, door meerdere gezinnen bewoond. In 1928 was het streven verlaten dat elk gezin over aparte voorzieningen moest beschikken. Voorzieningen als wastafel, fornuis en toilet moesten vanaf die tijd met twee of drie andere gezinnen worden gedeeld. Dat bleef de standaard tot 1954, toen het streven weer werd opgepakt om één gezin over één set voorzieningen te laten beschikken.¹²⁵ Ook werden er vanaf 1954 appartementen gebouwd waar de kamers niet langer in elkaars verlengde lagen en, gaande van kamer naar kamer, achter elkaar lagen, zoals ten tijde van de Stalinistische dictatuur, maar ontsloten werden vanuit een centrale gang.

¹²⁴ Uit een interview met Michiel Riedijk van Neutelings Riedijk Architects.

¹²⁵ С. О. Хан-Магомедов, 'Хрущёвский утилитаризм плюсы и минусы' / S. O. Chan-Magomedov, 'Chruščëvskij utilitarism: plusy i minusy' (Chruščëviaans utilitarisme: plussen en minnen), in de site van de Российская академия архитектуры и строительных наук научного-исследовательский институт теории архитектурны и градостроительства / Rossijskaja akademija architektury i stroitel'nych nauk naučnogo-issledovatel'skij institut teorii architekturnyj i gradostroitel'stva (Russische akademie van architectuur en bouwwetenschappen wetenschappelijk onderzoeksinstituut voor de theorie van de architectuur en stedenbouw), op: <http://www.niitag.ru/info/doc/?89>, 2006, pp 4-6.

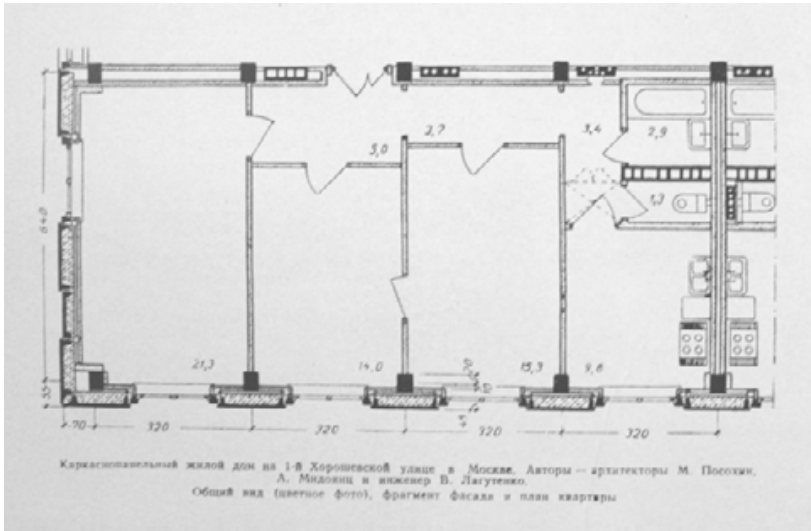
69. Москва. Жилой дом на Смоленской площади. Арх. И. В. Жолтовский. Общий вид
 Дом расположен на одной из основных магистралей Москвы—Садовом кольце. Кубатура — 106 443 м³; жилая площадь— 11 148 м²; число квартир — 187. В 1-м этаже — вестибюли жилых секций, почтовое отделение, библиотека, детский полицинин и др. Фасады отделаны цветной штукатуркой (охра), цоколь облицован красным гранитом

76. План жилой секции

71

I. V. Žoltovskij, een appartementengebouw in classicistische stijl op het Smolensplein, 1949. Onder is een deel te zien van de totale plattegrond, bestaande uit 8 appartementen die worden ontsloten door een trappenhuis en twee liften. Anders dan die ene, kolossale ingang op de foto van de gevel suggereert, werd het gebouw door meerdere hoofdingangen ontsloten en geeft de plattegrond ongeveer éénderde van de lengte van het gebouw. De grijze kleur, die hier ter verduidelijking is toegevoegd, geeft uit dat deel één appartement aan. Appartementen werden niet door één, maar elk door meerdere families bewoond. Deze families deelden gezamenlijk één w.c., douche en keuken. Herkomst: Foto's uit: *Советская архитектура. Ежегодник II / Sovetskaya Architektura. Ežegodnik II, (Jaarboek II, Moskou 1953), pp 69, 71.*

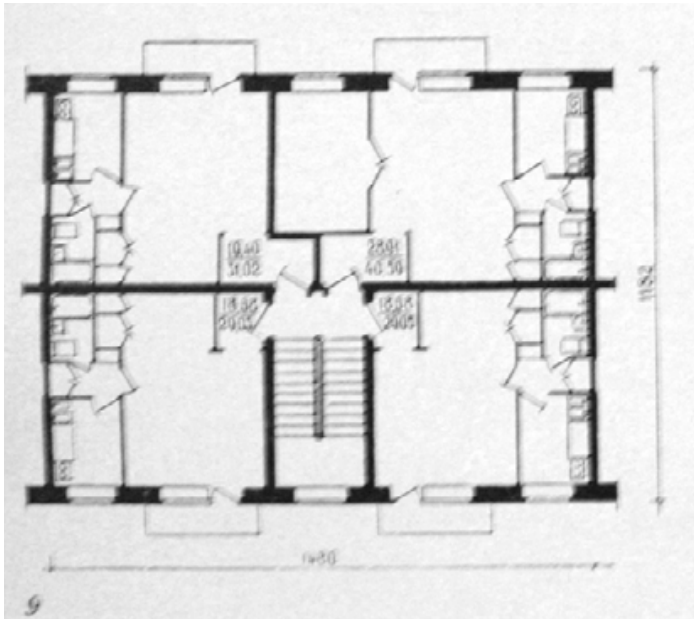
Herinstructie van gangen binnen het appartement (gangen waren binnen de appartementen met Stalinistische plattegronden vaak niet aanwezig; de ene kamer werd daar ontsloten via de andere kamer). Ten tijde van Chruščev werd de gang verordonneerd. Een ander element van belang is de opbouw van de wanden: de zwarte blokjes geven het staketsel aan (in het Russisch aangeduid als karkas), verder is er sprake van gevelpanelen aan de buitenzijde en aparte binnenwanden. Dit is geen voorbeeld van grootpanelig, maar van karkas-grootblokkig bouwen. Architectura SSSR, 1955, no 11 p 3. Architect: M. Posichin, appartementengebouw aan de Choroševskojstraat, Moskou. Hieronder: aanzicht van het gebouw met het appartement uit voorgaande afbeelding. De appartementen lagen aan weerszijden van een gang en hadden hetzij zicht aan de voorzijde van het gebouw, hetzij aan de achterzijde.

Op de voorgrond zijn de panelen duidelijk te zien. De hoogte komt niet overeen met Chruščëvs voorschriften; voor deze flat zijn nog liften nodig. Beide kleurafbeeldingen *Architektura SSSR*, 1955 nr 11 p 2, 4.

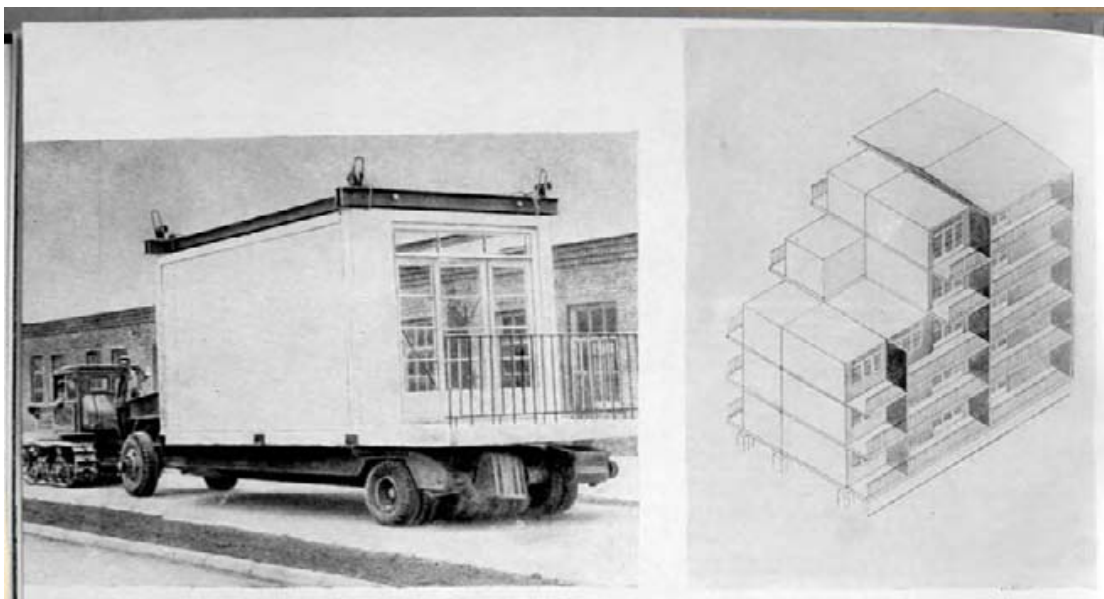
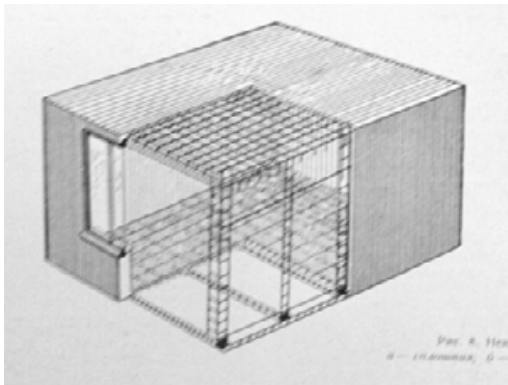

Voorbeeld van vier kleine appartementen, ontsloten door één trap, 1958. Elk appartement heeft hier een eigen set voorzieningen (w.c., douche, keuken), zelfs al gaat het hier om de kleinste appartementen. Totaal bruto oppvl.: 175 m² – netto ongeveer 35 m² per appartement. Het is voorbeeld nr. 9 uit een 12-tal indelingen van groepen met typen appartementen rond één trap in bouwcomplexen met 4 verdiepingen, uitgewerkt door S. Turgenev, architect en auteur van een artikel geheel gewijd aan bouwtypen. С. Тургенев 'Новое в жилищном строительстве. Экспериментальная застройка жилого комплекса', *Архитектура СССР* / S. Turgenev, 'Novoje v žiliščkom Eksperimentalnaja zastrojka žilogo kompleksa' ('Nieuw in de woningbouw. Experimentele bebouwing wooncomplex'), *Architektura SSSR* (1958), nr. 01, pp 3-7.

Nieuwe bouwsystemen bleven ontwikkeld worden gedurende de hele regeringsperiode van Chruščëv. In 1959 verschenen artikelen over woonhuizen uit zogenaamde ruimte-omvattende blokken. Dat waren geprefabriceerde kamers die tot een appartementencomplex gestapeld konden worden.¹²⁶

¹²⁶ А. Чукавин, 'Жилые дома из объёмно-пространственных блоков', *Архитектура СССР* / А. Čukavin, 'Žilyje doma iz ob'jomno-prostranstvennyh blokov' ('Woonhuizen uit rondom-ruimtelijke blokken'), *Architektura SSSR* (1959), nr 5 p 25-31. Zie voor varianten op deze omvattende blokken bijvoorbeeld ook jaargang 1959 nr. 12 pp 40-43.

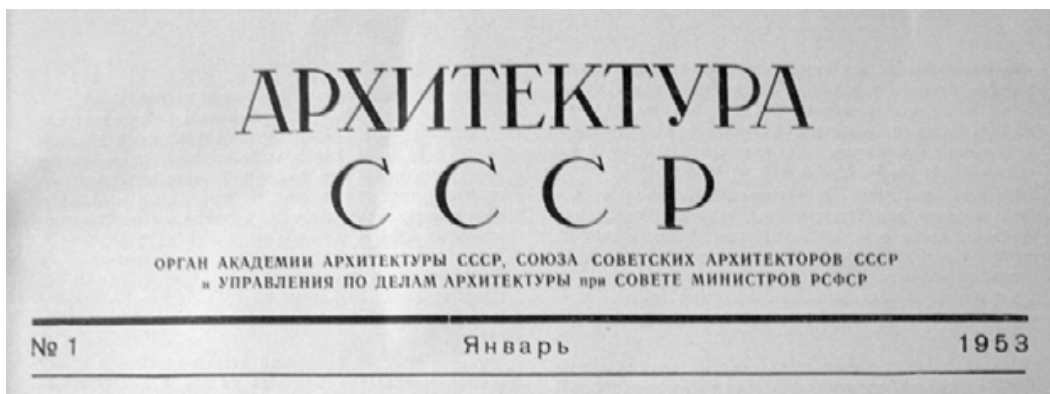
Voorbeelden van zogenaamde ruimteomvattende blokken. Afbeelding boven: zie noot 129. Midden: geraffineerde variant, *Architektura SSSR*, 1959, nr 12 p 40. Onder: illustraties uit het artikel *Praktijk van de architectuur in Georgië* uit *Architektura SSSR*, 1960, nr 8 p 16.

4 c. Grootblokkig bouwen en grootpanelig bouwen; toepassing en stijl

Uit de voorbeelden op pagina 71, de gebouwen aan de Sokolinoj gory (Valkenberg) en Choroševskoje chaussee, beiden in Moskou, bleek dat de bouw met geprefabriceerde delen niet aanving bij Chruščëv. Beide gebouwen waren opgebouwd uit grote prefab-blokken en een skelet en beide stamden uit 1947. Chruščëvs bemoeienissen met systeembouw begonnen in 1950. Zoals vermeld, riep hij dat jaar, als secretaris van de partij in Moskou, op tot een sterke vergroting van de industrie voor het bouwen van constructies. Het ging hem om de combinatie van snelheid en lage kosten.

De combinatie van snelheid en prefab was in de laatste jaren van Stalins dictatuur voorbereid, maar werd na Chruščëvs machtsovername geëffectueerd. Er stroomde na 1953 een veelvoud van decreten over de architecten en bouwondernemers uit. Regelmatig kwam de bond van architecten bijeen met leden van het partij kader. Regelmatig besloot de Partij ook tot voorschriften die vervolgens door de architecten en bouwondernemers in praktijk moesten worden gebracht. De eerste decreten betroffen veelal het type bouwen – типовые проектирования; tipovuje projektirovanija, of type planning. In het jaar 1954 openden meerdere nummers van het blad Architectura SSSR met een kop waarin het begrip type steeds weer terugkeerde.

Er hoeft geen misverstand te bestaan over de invloed van de partij op het blad. Vanaf het eerste nummer in 1953 kreeg het deze vermelding: "Architektura SSSR. Oorgaan van de Academie van architectuur van de USSR, de Unie van Sovjet Architecten van de USSR en onderzoek voor de zaak van de architectuur bij de Raad van de sovjet ministers van de RSFSR" (d.w.z.: van Sovjet-Rusland). De ontwikkelingen die in het blad werden aangekondigd waren staatsbeleid.

"Architektura SSSR. Oorgaan van de Academie van architectuur van de USSR, de Unie van Sovjet Architecten van de USSR en onderzoek voor de zaak van de architectuur bij de Raad van de sovjet ministers van de RSFSR. No 1 Januari 1953."

Het openingsartikel van het eerste nummer na het 19e congres van de partij droeg de titel: "Besluit tot het verbeteren van de type-planning voor grootscheepse bouw". Daarin werd expliciet opgeroepen tot verkorting van de bouwtermijnen en verbreding van het aantal standaardtypes. Standaardtypes moesten de basis vormen van de planning. Het artikel bestond uit een enorme lijst aansporingen aan het adres van elk van de betrokken instanties – bijvoorbeeld ook de ministeries en managers van bedrijven die verantwoordelijk waren voor

de bevoorrading van de bouwmaterialen. Er werd een wedstrijd uitgeschreven als extra aanvulling, gericht op de kwaliteit van de bouwwerken. Die kwaliteit betrof het gerief voor de bewoners (waarmee onder meer voorzieningen werden bedoeld als keuken en toilet), de voortgang van de constructiemogelijkheden, de kwaliteit van het bouwwerk en de efficiëntie waarmee het werd gebouwd. Ook werd een disciplinerende ingesteld door middel van controles (er is in het artikel sprake van een bedrijf dat werd gesloten omdat de kwaliteit van hun leveringen niet deugde).¹²⁷

Er volgden meer artikelen met de begrippen type en planning, bijvoorbeeld in de nummers 8 van 1954 en 7 van 1955, tezamen een indrukwekkende rij, naast artikelen die partijbesluiten aankondigden op een vergelijkbaar gebied met andere, maar verwante begrippen, als massa-woningbouw, wijk-typen, blok-typen en woning-typen.¹²⁸ Dergelijke artikelen verschenen vaak in het verlengde van partijdirectieven. Sommigen waren daar ook reacties op. Een voorbeeld is een artikel van A. Ovčnikov, 'Uit de ervaring van de type-planning in de meesterschool van I. V. Žoltovskij'. In de laatste jaren van het Stalinisme was de aandacht van het monumentalisme verschoven naar het classicisme. Van deze laatste stijl was Žoltovskij vanaf het begin een belangrijke protagonist geweest. In 1932 had hij de tweede prijs gewonnen voor zijn ontwerp voor het Paleis van de Sovjets. Hierboven, pagina 92, is zijn appartementencomplex afgebeeld voor het Smolensklein in Moskou uit 1949. Žoltovskij was uitgegroeid tot een soort ijkpunt. Wat de massaproductie van geprefabriceerde blokken moest inhouden, werd afgemeten aan de waardes die men in zijn woonblokken herkende.

In het artikel uitte Ovčnikov zijn zorgen over de massaproductie en hoe deze in het gareel van de juiste, aan Žoltovskij gelieerde klassieke schoonheid kon worden gehouden.¹²⁹ Daarbij ging het de schrijver niet alleen om een detaillering die overeenstemde met het classicisme, maar vooral om problemen als de aansluiting van de façade op de zogenaamde magistralen (de boulevards); een probleem dat typerend is voor het bouwen uit de tijd van het Stalinisme. Eigenlijk is het artikel sowieso alleen te begrijpen vanuit de onder Stalin gangbare opvattingen over het ensemble, met het plein of de straat als geheel, waarbij de woningen aan beide zijden van de straat elkaar spiegelen. De schrijver was, ondanks de partijlijn die

¹²⁷ 'Решительно улучшить типовое проектирование для массового строительства', *Архитектура СССР* / 'Stroitel'no uličšit' tipovoe projektirovanie dlja massovogo stroitel'stva', *Architectura SSSR* (1954), nr 11 pp 1-2.

¹²⁸ П. Блохин, 'О типах квартир, секции жилых домов в массовом жилищном строительстве', *Архитектура СССР* / P. Blochin, 'O tipach kvartir, sekcii žylyx domov v massovom žiliščnom stroitel'stve', *Architectura SSSR* (1954), nr 12.

¹²⁹ А. Овчиников, 'Из опыта типового проектирования в мастерской школе И. В. Жолтовского', *Архитектура СССР* / 'Iz opyta tipobogo projektirovanija v masterskoj škole I. V. Žoltovskogo', *Architectura SSSR* (1955) no 7, pp. 7-10.

aanstuurde op standaardtypes en prefab, nog helemaal doordrongen van de bouw van de Stalinistische dictatuur.

Het was niet de uiting van een enkele schrijver. In het stuk 'Wegen tot de verbetering van de architectuur van standaardtype-woningbouw' uit 1954 van A. Zaltsman, de correspondent van de academie voor architectuur, lijkt het aanvankelijk te gaan om standaardtypen met vier of vijf etages - er is al gemeld dat deze bouw door Chruščëv was verordonneerd in reactie op de bouw met dertien etages, om liften en trapruimte uit te sparen. Al na twee alinea's maakt Zaltsman zich zorgen om de delen waaruit deze standaardwoningen moeten worden opgebouwd. Er zijn twee soorten van schakelingen van woningen, maakt hij duidelijk: er zijn woningen die steeds gespiegeld worden, waarbij de entree grenst aan de spiegelbeeldige entree van de aangrenzende woningen, en woningen die zonder symmetrie herhaald worden, waar de entree over de hele reeks steeds bijvoorbeeld links in de gevel zit. Het is geheel afhankelijk van de plaats van dergelijke woningen. Aan weerszijden van de hoofdingang is het logisch dat de woningen symmetrisch geplaatst moeten worden. In de zijvleugels is de symmetrieloze herhaling wellicht logischer.¹³⁰

Zo geeft het artikel uit 1954 er nog blijk van dat een goede standaardisering van de types alleen kan plaatsvinden wanneer de geprefabriceerde onderdelen geschikt blijven om zowel een symmetrische als een niet-symmetrische indeling mogelijk te maken – weer een teken van een opvatting die uitgaat van het architectuurensemble. Ook blijkt het begrip welzijn (благо́рство) nog verbonden te worden aan de decoratie en de compositorische vereisten. Dat zou spoedig ondenkbaar worden: het begrip welzijn zou, net als in bovengenoemde wedstrijd, geheel in het licht begrepen gaan worden van voorzieningen als keuken, wastafel en toilet.

De taal is al wel van de termen doordrongen die de standaardtypen en technieken van de prefabricatie konden omschrijven, maar het verband ademde nog de geest van het Stalinisme. Van het artikel 'Over het formalisme en het klassieke' van L. Rudnev, ook uit 1954, maakt de titel al duidelijk dat ook deze schrijver nog oude begrippen ten aanzien van de stijl hanteerde. Opnieuw werd wel uitgegaan van de noodzaak van de versnelling van de woningbouw, van standaardtypen en prefabricatie - volgens de schrijver was het bouwen met grote blokken te prefereren boven het bouwen met panelen - maar verder moesten hier nog de waarschuwingen tegen het formalisme ter harte worden genomen – formalisme in de vooroorlogse zin. Ook hier werden vraagstukken gesteld over appartementen die in de

¹³⁰ А. Зальцман, 'Пути улучшения архитектуры типовых жилых домов', *Архитектура СССР* / А. Зальцман, 'Puti uluščeniija žilych domov', (Wegen tot de verbetering van *Architektura SSSR* (1954) no 8, pp 6-7.

hoogbouw op de zijstraten van de magistralen (de boulevards) uitkwamen en soms te weinig licht kregen - problemen specifiek voor de Stalinistische ensembles. Desondanks werd er gewaarschuwd tegen de overdaad aan detaillering in de gebouwen; dat was de overdaad die ontstond uit de valse bourgeoisstijl van het eclecticisme. Deze vermaningen strookten geheel met de vermaningen die we al eerder tegenkwamen in het artikel van Fëdorov-Davydov uit 1953, dat was verschenen in de eerste dagen na Stalins overlijden.

De catalogus aan bouwvormen die de standaard prefab-delen mogelijk moesten maken, moesten volgens Rudnev getuigen van de juiste smaak van de scheppende kunstenaar. De juiste weg lag in die van een brede kennis van het classicisme, dat in eenvoud moest worden toegepast – en opnieuw werd hier verwezen naar de bouwmeester Žoltovskij.¹³¹ – Žoltovskij was al oud, had alle politieke omwentelingen meegemaakt, en zijn oplossingen voor appartementsgebouwen waren uitgegroeid tot een hit. Žoltovskij voerde het bewind over de academie voor de architectuur, die in 1945 was opgericht en naar hem vernoemd. In 1953 won deze academie de wedstrijd voor geprefabriceerde woningen met gebruikmaking van panelen. De inventies van de academie bestonden uit de invoering van uitzonderlijke elementen in een gestandaardiseerde gehelen. Žoltovskijs bijdragen werden deze jaren veelal zonder tegenspraak opgehemeld, maar ook was hij controversieel. Afgezien van de aanvallen op het classicisme, was hij tegen het einde van de jaren veertig ook onderwerp geweest van verdachtmakingen ten aanzien van zijn pedagogische kwaliteiten aan de academie. Hij zou in deze jaren zijn ommezwaai doormaken van het bouwen voor de elite naar de volkswoningbouw.¹³²

Blijkbaar was er een consensus dat het nieuwe bouwen een technisch gegeven was dat op de juiste wijze in de algemeen aanvaarde bouwstijlen moest worden geïmplementeerd. Die bouwwijze betrof ensembles met woonblokken en die werden deze jaren in de eerste plaats geïdentificeerd met het classicisme van Žoltovskij. Of deze uiteindelijke voorkeur voor een streng classicisme deze jaren alleen de woningbouw betrof of, anders dan vroeger, ook toegepast werd op overheidsgebouwen is onduidelijk, omdat de nummers van het blad *Architektura SSSR* deze jaren vooral door woningbouw in beslag werden genomen. De zes

¹³¹ Л. Руднев 'О формализме и классике', *Архитектура СССР* / 'L. Rudnev, 'O formalisme i klassike' (Over het formalisme en het klassieke), *Architektura SSSR* (1954) no 11, 30-31.

¹³² Zie over de waardering van Žoltovskij onder meer: Селим Хан-Магомедов, 'Хрущёвский утилитаризм плюсы и минусы' / S. O. Chan-Magomedov, 'Chruščëvskij utilitarizm: plusy i minusy' (Chruščëviaans utilitarisme: plussen en minnen), in de site van de Российская академия архитектуры и строительных наук научного-исследовательский институт теории архитектуры и градостроительства / Rossijskaja akademija architektury i stroitelnych nauk naučnogo-issledovatel'skij institut teorii architekturny i gradostroitel'stva (Russische academie van architectuur en bouwwetenschappen wetenschappelijk onderzoeksinstituut voor de theorie van de architectuur en stedenbouw), op: <http://www.niitag.ru/info/doc/?89>, 2006, pp 12-14.

torens die deze jaren Moskou begonnen te domineren kenden nog geheel de stijl van het monumentalisme.

Voorbeeld van Stalinistisch bouwen in de buurt van de Moskovskij Prospekt in Sint Petersburg (Благодатная ул., 34), rond 1950. Ook deze gevel is uit grote, geprefabriceerde blokken samengesteld. Andrei Ikonnikov meldt in zijn *Russian Architecture of the Soviet Period* dat zich hier, rond deze straat, de meest uitbundige prefab-bouw in Stalinistische stijl bevond.¹³³ Herkomst foto: <http://al-spphoto.narod.ru/okraina/moskovsky.html>.

Zeker is dat er in deze tijd nog steeds stelling werd genomen tegen het constructivisme. In het artikel 'Problemen van de ontwikkeling van de architectuur van bedrijfsgebouwen' van Je. Popov uit 1955 werd het constructivisme een doodlopende weg genoemd. Toch gebeurde er in dit artikel ook iets bijzonders: de gebroeders Vesnin werden genoemd - twee typisch constructivistische architecten.¹³⁴ Zij bestonden blijkbaar weer; hun werk werd besproken. Het was via de erkenning van Žoltovskij, dat Popov tot de opmerking kwam dat het werk van Žoltovskij een leemte kent: er is in diens classicisme geen leidraad te vinden voor het ontwerp van een fabriek. Feitelijk is dit de inleiding tot de breuk met Žoltovskij en een pleidooi ook de industrie weer bij de nieuwe ontwikkelingen in te sluiten. Door het verband van de industrie

¹³³ Andrei Ikonnikov, *Russian Architecture of the Soviet Period* (geen plaats (USSR), 1988), p 266.

¹³⁴ 'Творческий тупик конструктивизма' / 'Tvorčeskij typik konstruktivizma', ('De doodlopende straat van het scheppen in het constructivisme') in: Е. Попов, 'Проблемы развития архитектуры промышленных сооружений', *Архитектура СССР* / Je. Popov, 'Problemy rasvitiia architektury promešlennych sooreženii' (Problemen van de ontwikkeling van architectuur voor bedrijfsgebouwen), *Arhitektura SSSR* (1955) no 9 p 10 e.v.

met de gebroeders Vesnin en het functionalisme, keerden zowel Vesnin als het functionalisme voor het eerst als positieve voorbeelden in de discussie terug.

De overweldigende aanhang voor de architectuur van Žoltovskij toont aan dat de nieuwe technieken geen breuk betekenden met de stijl van het Stalinisme. Bovendien werd de terugkeer naar Vesnin en functionalisme nog alleen ingezet tegen de achtergrond van utiliteitsgebouwen als fabrieken. De omslag zou in de loop van enkele jaren plaatsvinden, tot ongeveer 1960. Deze vloed aan decreten waarmee deze omslag werd afgedwongen kende twee fasen. De eerste richtte zich op de standaardisering van de types en nieuwe technieken: al in 1954 lag er het besluit tot de productie van prefabricatie met gewapend beton, in hetzelfde jaar volgde de rede van Chruščëv op het tweede al-unie congres voor de bouwers en architecten, in 1955 gevolgd door besluiten ten aanzien van de mate waarin de industrialisatie doorgevoerd kon worden in verband met de verbetering van de kwaliteit en verlaging van de kosten.

De tweede richtte zich op 'het wegnemen van overtolligheden' (*об устранении в излишестве*). Deze overtolligheden waren de zuilen, kroonlijsten en andere specifieke kenmerken van de architectuur van het Stalinisme. Vanaf dat moment kwam de toepassing van geprefabriceerde delen in het licht van de nieuwe esthetiek te staan.¹³⁵ Deze nieuwe esthetiek lag aanvankelijk in de afwijzing van de zogenaamde overtolligheden, maar zou spoedig worden aangevuld door een hernieuwde oriëntatie op het buitenland.

4 d. De terugkeer van het buitenland

In 1954 verscheen er in de bladen plotseling weer informatie over de architectuur en het bouwen in het buitenland. Dat was bijzonder, want vanaf 1932 was deze informatie in enkele fasen vrijwel stopgezet. Tot 1932 hadden er bijna 1000 buitenlandse architecten in de Sovjet Unie gewerkt, die onder meer nieuwe Sovjet architecten hadden opgeleid. Architecten als Mart Stam en Ernst May hadden gewerkt aan ontwerpen voor steden als Magnitogorsk, Novokuznetsk en Kemerovo. Vanaf 1932 was de invloed en aanwezigheid van de 1000 buitenlandse architecten in fasen stopgezet.¹³⁶ De meeste van deze fellow travellers zouden vertrekken, hoewel niet altijd naar het land van herkomst – de Duitse communisten waren in het tijdens het bewind van de nazi's immers niet meer welkom.

¹³⁵ Een uitgebreide, hoewel niet volledige lijst van redes en regeringsbesluiten is te vinden in: С. О. Хан-Магомедов, 'Хрущёвский утилитаризм плюсы и минусы' / S. O. Chan-Magomedov, 'Chruščëvskij utilitarianism: plusy i minusy', p 2.

¹³⁶ Harold Bodenschatz, Christiane Post, *Städtebau im Schatten Stalins*, pp 126-127.

In de jaren van 1934 tot 1936 werden nog verschillende architecten uit de Sovjet Unie nog wel naar het buitenland gestuurd voor studiereizen. Het doel was daarbij niet langer de productie en uitwisseling, zoals bij de uitzending van Lissitskij en Ejsenštejn het geval was geweest,¹³⁷ maar het binnenhalen van informatie om het bouwen van de toekomst binnen de Sovjet Unie richting te geven. Zo reisden Boris Jofan, Vladimir Gelfreich en Vladimir Ščuko in 1934 bijvoorbeeld naar de Verenigde Staten om daar de bouw van wolkenkrabbers te bestuderen.¹³⁸

Ook de stedenbouw werd in die periode bestudeerd. Er werd zelfs een blad aan gewijd, *Architektura za rubežom* (*Architectuur in het buitenland*), dat verscheen van 1934 tot 1936. Hierin verplaatste de aandacht voor het werk van individuele architecten en de moderne stad zich al direct naar historische stedenbouw. Ook in *Architektura SSSR* verschenen artikelen over geslaagde projecten in historische steden in het buitenland. Met name het monument voor Vittorio Emanuele in Rome werd uitgebreid besproken in zijn samenhang met de omgeving: expliciet was nagegaan hoe omliggende straten uit het oude Rome waren verbreed of afgebroken en hoe dit had geleid tot een bouwkundig ensemble dat haar aansluiting had gevonden op de grote verbindingswegen van en naar het centrum.¹³⁹ Zo betekende de aandacht voor het bouwen in het buitenland een uitdieping van de opvattingen over de architectuur en stedenbouw die in de jaren dertig onder Stalin en Kaganovič werden ontwikkeld. Daarna was het met de aandacht voor het bouwen buiten de Sovjet Unie afgelopen. Het is interessant te beseffen dat de Sovjet Unie zich vanaf dat moment daadwerkelijk in een isolement ontwikkelde. Toen de periode van conservatisme en monumentaliteit in West-Europa en de Verenigde Staten na de Tweede Wereldoorlog werd ingelost voor het moderne bouwen, bleef de Sovjet Unie immers als een eenzame komeet in haar oude, eigen richting voortzweven. De enorme waardering voor de woningbouw van Žoltovskij, met gevels bekroond door gigantische cornices en zogenaamde vlekken, kreeg buiten de Soviet Unie geen weerklank.

¹³⁷ Over het einde van Ejsenštejns verblijf in Mexico bestaat controverse, zie: H. Geduld en R. Gottesman, *Sergei Eisenstein and Upton Sinclair: The Making and Unmaking of Que Viva Mexico!*, Bloomington, Indiana, 1970.

¹³⁸ Galina N. Jakowlewa, 'Ausdruck der Höchsten Organisiertheit', in: Margarethe Lasinger (red.), *Kunst und Diktatur. Architektur, Bildhauerei und Malerei in Österreich, Deutschland, Italien und der Sowjetunion 1922-1956* (Wenen, 2004), p 834.

¹³⁹ Harold Bodenschatz, Christiane Post, *Städtebau im Schatten Stalins*, pp 128-129, 130-133. *Apxumekmupa CCCP / Architectuur SSSR*, 1935 nr 2, pp .

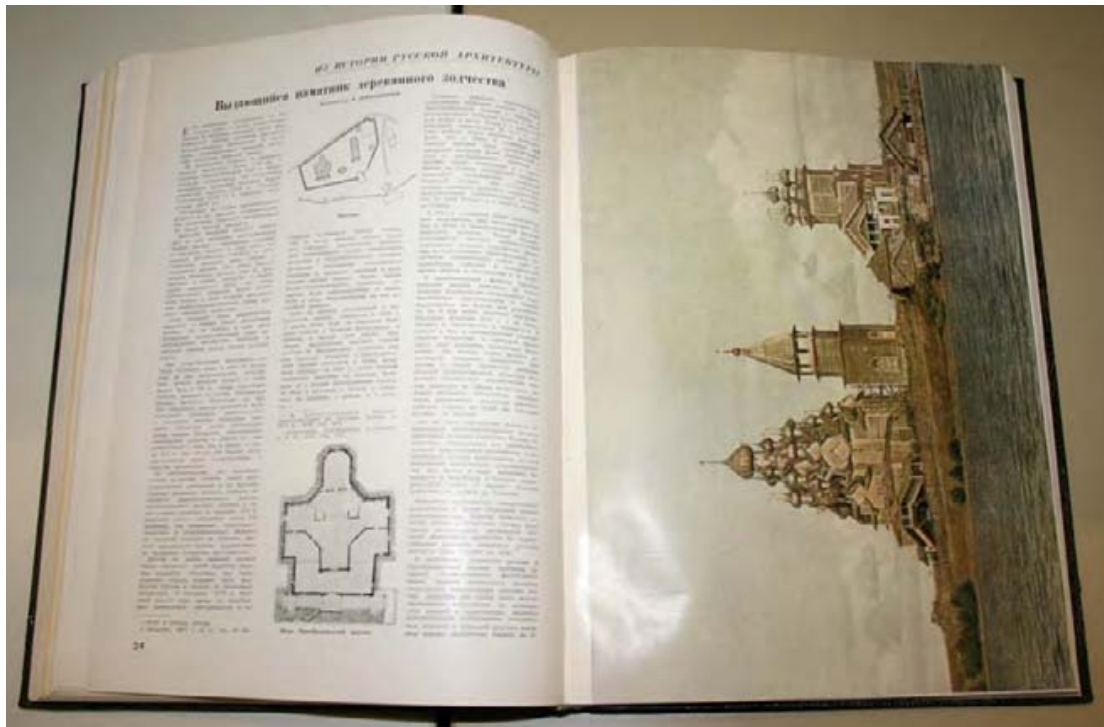
De zware kroonlijst en zogenaamde vlekken (*карнизы* of *cornices* en *пятна*) in woonblokken uit de late fase van de Stalinistische dictatuur, hier ontworpen door een navolger van Žoltovskij, I. Z. Vajntejn, uit 1950. Zie ook de afbeelding op p. 93. *Советская архитектура. Ежегодник II / Sovetskaya Architektura. Ežegodnik II*, (Jaarboek II, Moskou 1953), p 76.

Dat betekent ook dat het betoog over architectuur, dat in de jaren 1953-1955 vaak via de architectuur van Žoltovskij verliep, een in zichzelf besloten betoog vormde. Chan-Magomedow betreurt nog steeds de teloorgang van deze architectuur. Hij geeft toe dat de cornices, die voor Žoltovskijs architectuur zo kenmerkend waren, voor prefab te zwaar waren, maar verder meent hij dat Chruščëvs ban op versiering onnodig was: ook zonder deze ban had het tempo van de bouw versneld kunnen worden. De reliëfs voor de zogenaamde vlekken (*пятна*) in de gevels hadden gemakkelijk in geprefabriceerde wanddelen kunnen worden uitgevoerd.¹⁴⁰

De esthetische omslag die de verordeningen na 1953 voorschreven had een sterke parallel in de terugkeer van de architectuur uit het buitenland in de architectuurbladen.

Na 1953 verdween ook de aandacht voor het historische bouwwerk uit de regionale Russische tradities uit de vakbladen voor architectuur.

¹⁴⁰ С. О. Хан-Магомедов, 'Хрущёвский утилитаризм плюсы и минусы' / S. O. Chan-Magomedov, 'Chruščëvskij utilitarism: plusy i minusy', p 11-15.

Regionale architectuur in *Architektura SSSR*, 1952: 'Uit de geschiedenis van de Russische architectuur. Buitengewoon monument van dorpsbouwkunst' door A Opolovnikov. Dit type artikel zou na 1953 uit het blad verdwijnen.

Plotseling, in het eerste nummer van *Architektura SSSR* uit 1954, kwam daar een artikel over het internationale functionalisme voor in de plaats: 'Hedendaagse architectuur uit de kapitalistische landen. Functionalisme – de Amerikaanse stroming in de hedendaagse westerse architectuur'. Daarin werd aandacht besteed aan de Chicago-school, met de Leiter Building uit 1871 van William le Baron Jenney (gespeld als Дженни: Dženni), aan Frank Lloyd Wright, aan het Rockefeller Centre en aan het Lever Building van Skidmore, Owings and Merrill uit 1950-1951.

Leiter Building uit 1871 was een gebouw met houten vloeren, gedragen door gietijzeren kolommen. De buitenmuren hadden geen dragende functie; de kolommen in de gevel droegen alleen de gevel zelf. Daardoor kon de buitenkant van het gebouw bijna geheel uit glas bestaan. De architect Jenney had er naar gestreefd met dergelijke middelen het vloeroppervlak van het gebouw te kunnen vergroten. De oplossingen die Jenney en andere architecten van de Chicago School voor een dergelijk doel kozen, toonden volgens de schrijver dat zij het enge utilitarisme uitsloten - een utilitarisme dat zich niet aan esthetische problemen stoorde. Het artikel leidde eerst tot de gevolgtrekking dat de Chicago School aan de basis lag van het functionalisme en niet Le Corbusier. Al snel ontwikkelde de schrijver van

dit artikel een lijn die naar Duitsland (Behrens) voerde, naar Frankrijk en verder; het vormde een vogelvlucht langs de architectuur zoals deze eerder was uiteengezet door Siegfried Giedion en Nikolaus Pevsner. Eén verschil bleef echter belangrijk: de schrijver verweet de Europese variant van het functionalisme een overmatige aandacht voor de vorm, die leidde tot het formalisme – formalisme was blijkbaar nog steeds een verdacht begrip: dat was waar het gewraakte enge utilitarisme en Le Corbusier toe behoorden.

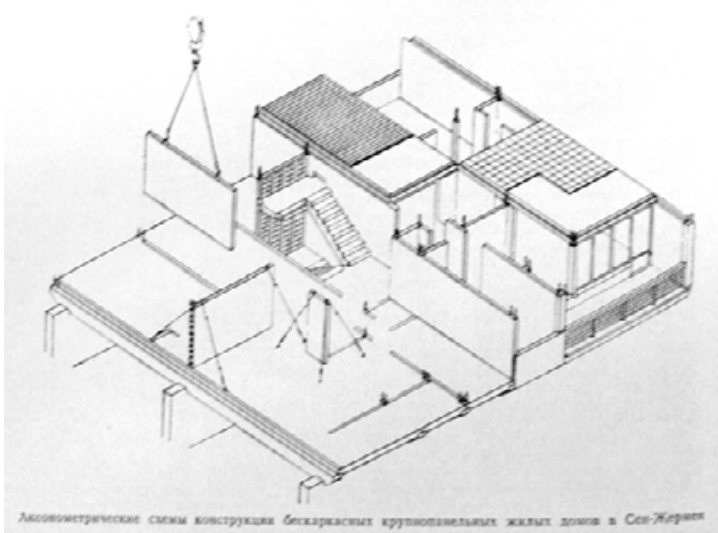
Opvallend is ook dat de schrijver bij de bespreking van het Rockefeller Centre Giedion bij naam noemde, en wel om diens *Space, Time and Architecture* - hier in de druk uit 1941. De schrijver volgde Giedion zelfs in diens technologische lezing van de Chicago School. Luis Lakasa, de schrijver van het artikel, verwees noch naar George B. Post, noch naar Raymond Hoods ontwerp voor de Chicago Tribune uit 1934, de evidente voorlopers van Stalinistisch monumentalisme in Amerika (zie ook 2 c., p. 54); een gebouw waar Jofan, Gelfreich en Šćuko in hun Amerikaanse reis kennis van zullen hebben genomen. Met de uitsluiting van de neogotiek, en met Jenney als voorloper van de zwevende, door zuilen gedragen vloer en de glazen gevel, had Luis Lakasa de westerse lezing van de geschiedenis van de architectuur overgenomen.¹⁴¹

In hetzelfde nummer uit januari 1954 werd ook aandacht besteed aan architectuur uit Tsjechoslowakije – een land dat zich in architectuur de voorlijke broer van de Sovjet Unie betoonde. De aandacht voor de satellietlanden was niet nieuw, maar in 1955 kwam de wederopbouw van Coventry aan de beurt. Vervolgens, tot 1960, was er aandacht voor de bouw van de universiteitsstad bij Mexico-stad (toen beroemd en vooraanstaand, mede om de monumentale toepassingen van de kunst) voor Toulon, Zwitserland, Wenen, Parijs, Turijn, (opnieuw) Tsjechoslowakije, Budapest, Londen, Bulgarije, Italië, de Volksrepubliek China, Chandigarh (het grote project van Le Corbusier), Faidarabad, de VS, Brazilië, Rotterdam (de Lijnbaan), buitenland algemeen, Le Havre, Finland, de volksdemocratieën (inclusief Vietnam), Japan, Ibadan, Stuttgart, Mombasa en Dakar.

De thema's die in de buitenlandse architectuur werden gevonden sloten vaak sterk aan bij thema's die ook in de Sovjet Unie op de voorgrond waren gebracht. Zo werd in een artikel uit 1955 een analyse gewijd aan de toepassing van geprefabriceerde delen in Frankrijk.¹⁴²

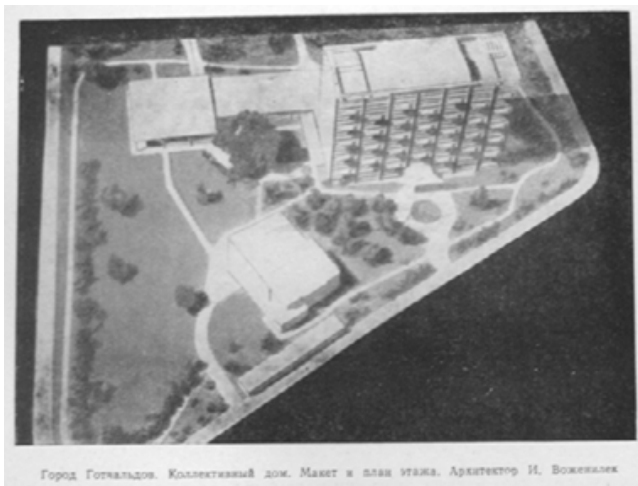
¹⁴¹ Луис Лакаса, 'Современная архитектура капиталистических стран', *Архитектура СССР* / Luis Lakasa, 'Sovremennaja architektura kapitalističeskich stran' ('De hedendaagse architectuur in kapitalistische landen'), *Architektura SSSR* (1954) no 1 pp 32-37.

¹⁴² А. Седов, 'Архитектура и конструкции в жилищном строительстве Франции', *Архитектура СССР* / 'Architektura i konstrukticii v žiliščnom stroitel'stvo Francii' ('Architectuur en constructies in de woningbouw in Frankrijk'), *Architektura SSSR* (1955) no 1 pp 36-42.

Afbeelding van een bouwsysteem met geprefabriceerde delen, toegepast in Frankrijk. In het gebruikte jargon: 'Axonometrisch schema van de constructie van zonderkarkassige, grootblokkige woonhuizen in Saint-Germain', herkomst *Architectura SSSR*, 1955, nr 10, p 42.

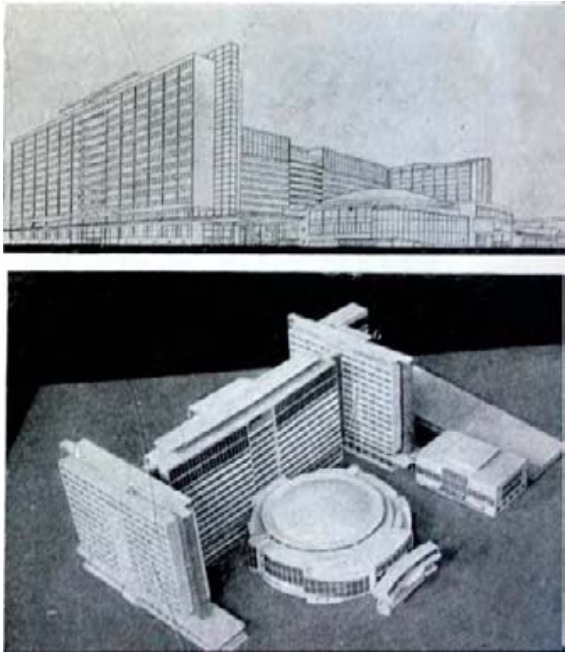
De ontwerpen uit de satelietlanden gaven vaak blijk op de Russische ontwikkelingen voor te lopen. Een ontwerp voor de stad Gottwaldov (tegenwoordig weer Zlin) in Tsjechoslowakije, laat een moderne rangschikking zien van volumes in een park dat het Stalinisme volledig van zich heeft afgeschud, in een tijd dat de discussie over stadsplanning in de Sovjet Unie wel in volle gang was, maar de conclusies hieruit nauwelijks waren toegepast.¹⁴³

Appartementen met collectieve voorzieningen in Gottwaldov (Zlin), architect I. Voženilek. Uit *Architectura SSSR*, 1957, nr 1 p 58.

¹⁴³ О. Ржехина, 'Зарубежный опыт. Жилищное строительство в чехословакии', *Архитектура СССР* / О. Ржехина, 'Zarubežnyj opyt. Žiliščnoje stroitel'stvo v čechoslovakij' ('Buitenlands succes. Woningbouw in Tsjechoslowakije'), *Architektura SSSR* (1957) no 1 p 54-60.

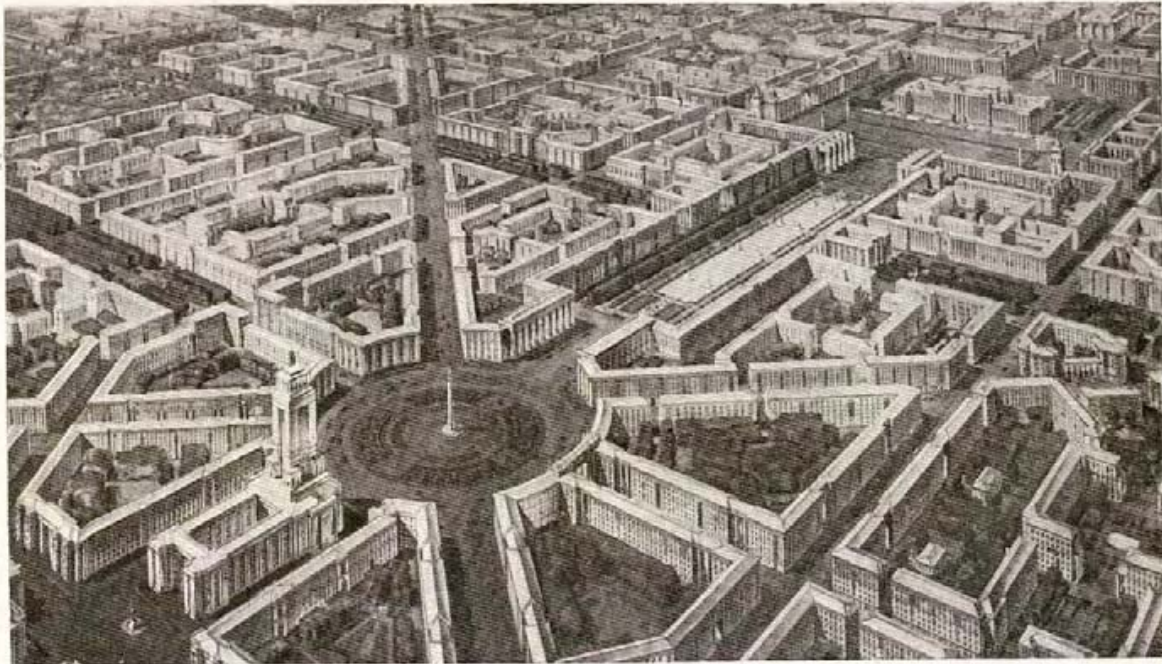
Interessant is dat, na de herintroductie van het buitenland, ook het eigen verleden weer bestond. De terugkeer van de architectuur van de gebroeders Vesnin is al genoemd. In het 7e nummer van 1960 wijdde *Architektura SSSR* bijvoorbeeld een artikel aan G. B. Barchin, met veel aandacht voor diens werk met constructivistische en internationaal-moderne inslag.¹⁴⁴

G. B. Barchin, Plan voor het Paleis van de arbeid in Moskou, 1932.

¹⁴⁴ geen naam, 'Зодчий – педагог – общественный деятель. К 80-летию со дня рождения Г. Б. Бархина', *Архитектура СССР* / 'Zodčij – pedagog – obščestvennyj deatel' '. К 80-летию со dnja roždenija G. B. Barchina', *Architektura SSSR* ('Bouwer – pedagoog – publieke persoonlijkheid. Bij de 80e verjaardag van G. B. Barchin', 1960), nr 7 p 55-57.

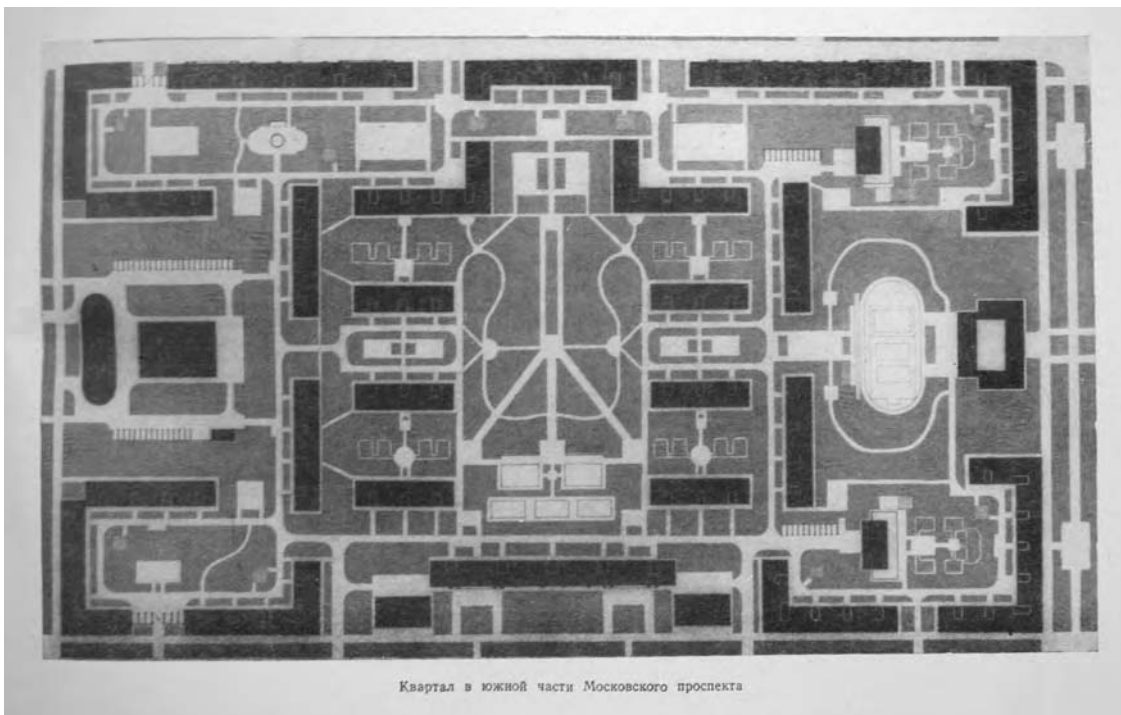
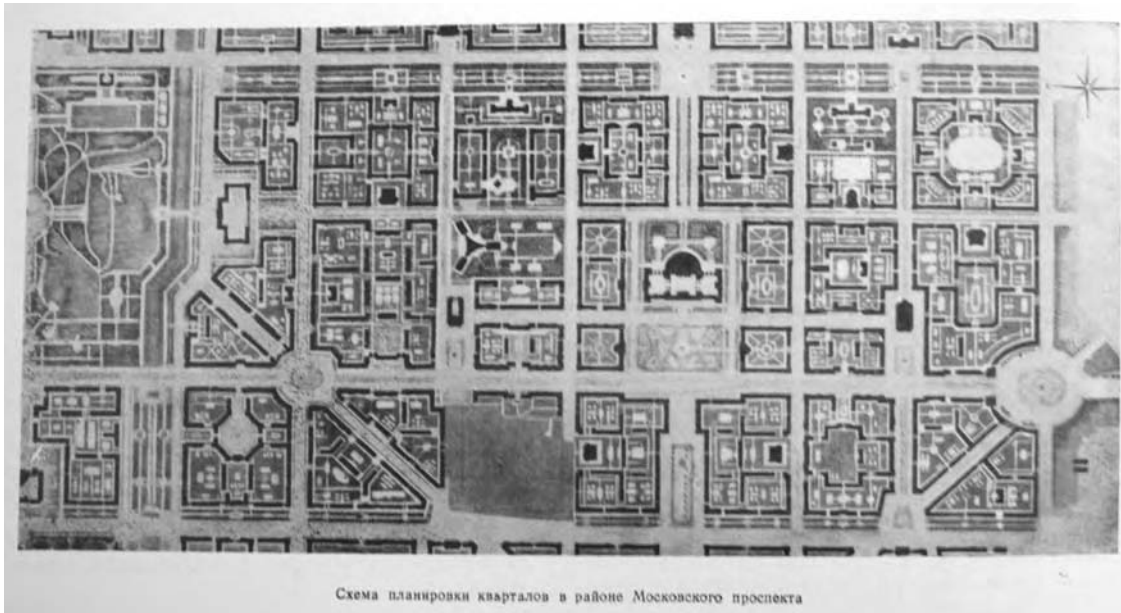
4 e. Planologie: van experiment naar praktijk

Проект ансамбля южной части общегородского центра у Дома Советов на Московском шоссе. Авторы: академик архитектуры Н. В. Баранов, действительный член Академии архитектуры УССР В. И. Каточан, архитекторы А. И. Наумов и А. А. Афонченко.

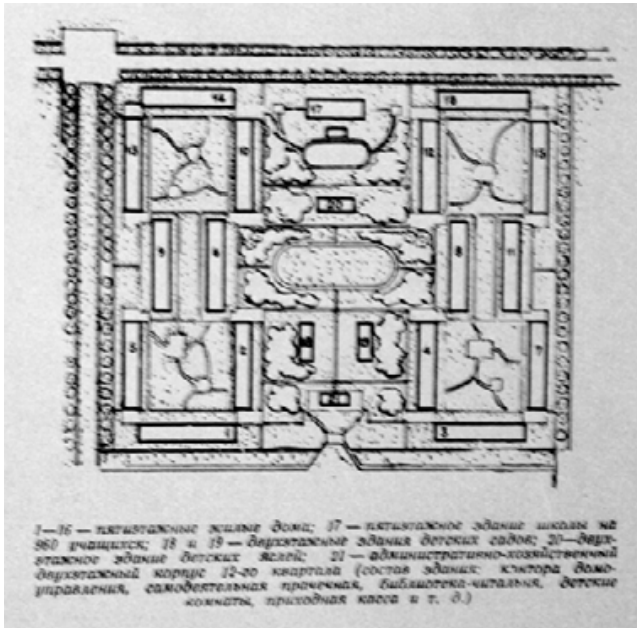
Het startpunt: stalinistische planologie rond 1953. Project voor het ensemble van het zuidelijk deel van het centrum, bij het Huis van de Sovjets (ministerie) op de Moskou Chaussee in Leningrad. Uit *Architektura SSSR* 1957, nr 2 pp 2-8. Hoewel bebouwing met 13 verdiepingen een uitzondering is, is de bebouwing overall hoger dan de 4 tot 6 verdiepingen die Chruščëv voorschreef. Verder zijn er gesloten woonblokken en symmetrie.

Het stedenbouwkundige ontwerp bleef vanaf 1954 nog gelijk aan de voorgaande jaren. Er werd weinig gepubliceerd over een aanpak op de schaal van een hele stad. Ook was er weinig aandacht voor de toewijzing van verschillende functies aan gebieden; bijvoorbeeld aparte industriële zones werden niet genoemd. Er waren vooral algemene steden, zoals in bovenstaande illustratie. Zelfs het onderscheid tussen het centrum van een stad en een buitenwijk, tussen oude kern en nieuwbouw leek niet te bestaan. Het ensemble kreeg de volle aandacht.

Boven: het zuidelijk deel van het centrum rond de Moskou Chaussee in Leningrad – zelfde bron als op voorgaande pagina; hetzelfde stadsdeel, 1953-1957.

Onder: een iets minder metropolitaan, minder verdicht deel uit hetzelfde stadsdeel. De woonblokken zijn hier opener; een stap in de geleidelijke overgang naar een schema als in de volgende illustraties. Betrokken architecten: N. V. Baranov, Je. I. Katonin, A. I. Naumov en A. A. Afončenko. Uit *Architektura SSSR* 1957, nr 2 pp 2-8.

Linksboven: segment uit een nieuwbouwwijk in Moskou, 1958. Links en rechts flats met appartementen in vijf verdiepingen en daartussen voorzieningen als scholen en een sportveld. Let op de formele overeenkomst met het schema op de voorgaande pagina dat nog zozeer de adem van het stalinisme kent. Een verschil in planning is dat de voorzieningen, als de scholen en het sportveld, hier iets opener in het centrum van de openbare ruimte zijn geplaatst, terwijl zij in het bovenstaande schema op p 110 nog niet uit de woonblokken zijn bevrijd. Daardoor wordt het aanzicht van de straat in het plan op de voorgaande pagina nog meer bepaald door aaneengesloten façades, terwijl het onderste plan meer het karakter krijgt van elementen in een open veld. Uit: A. Mandrikov, 'Eerste wijk in Moskou met grootblokkige huizen', *Architektura SSSR* 1958, nr 1, pp 20-29.

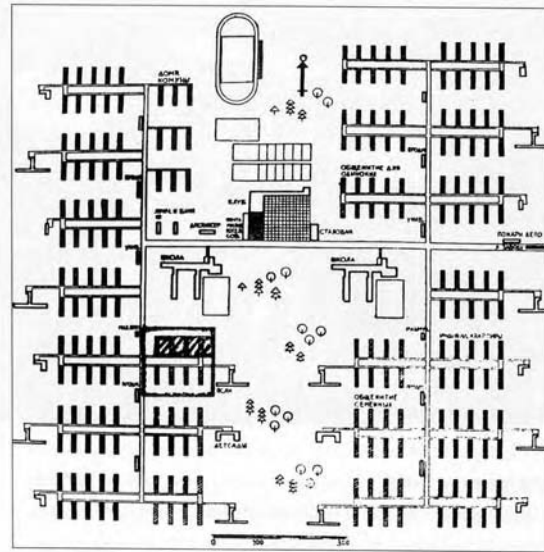
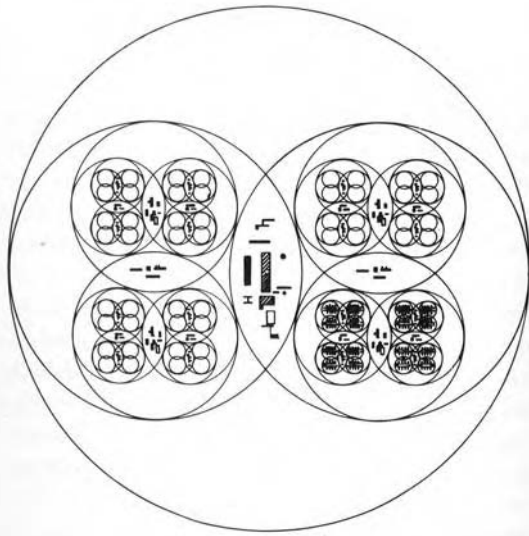
In een artikel uit 1958 met de titel *Eerste wijk in Moskou met grootblokkige huizen* werden schema's gepresenteerd die nog de oude symmetrie kenden, maar waarvan de blokken op de hoeken waren opengebrouwen en vrijstaande gebouwen als scholen een grotere visuele aanwezigheid hadden gekregen. Daardoor werd het open karakter benadrukt, een stap die langzaam wegvoerde van het stalinisme. In de schema's van de stalinistische dictatuur werd vaak niet vermeld om welke gebouwen het ging; waar scholen stonden, waar winkels, alles bleef ondergeschikt aan de overkoepelende sublieme ervaring. In de schema's uit de periode na 1954 nam de aandacht voor de toewijzing van functies aan de verschillende delen toe en werd ook de industrie in de gepubliceerde plannen betrokken.

Een grotere breuk in de planologie ontstond toen er een opdracht werd uitgeschreven tot studie en experiment voor studenten aan architectuuropleidingen en wetenschappelijke centra voor onderzoek in 1958. Het blad *Architektura SSSR* besteedde zelden zoveel ruimte aan één item; meerdere stedenbouwkundige en architectuuropleidingen deden mee en kregen elk verschillende pagina's toebedeeld voor hun bijdrage, samengebracht onder de overkoepelende titel *Experimentele projecten voor de aanleg van woonrayons en -wijken*.

In deze studie was het rayon een centrale eenheid. Het woord rayon wordt gebruikt voor een stadsdeel; in de periode Chruščëv bestond een rayon meestal uit enkele zogenaamde kwartalen, waarbij elk kwartaal uit een groep flats met appartementen bestond, gelegen rond een hof. Het rayon, met meerdere kwartalen, had een eigen centraal gelegen centrum met voorzieningen als een crèche, scholen, een sportveld, artspraktijk en apotheek, met winkels en een eetgelegenheden die meestal het midden hield tussen een cafetaria en een restaurant. Deze eenheden werden in de eerste jaren van Chruščëvs bestuur ontwikkeld onder de naam microrayon.

De microrayons werden toegepast in het hele Sovjetblok, ook in de satellietstaten. Zij kenden vaak ook collectieve voorzieningen als een centraal verwarmingsstelsel. Voor het schema stad → rayon → kwartaal was er teruggerepen naar het schema dat in de vroege jaren dertig was ontwikkeld door de architectuurbrigade onder leiding van Ernst May.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Roy Bijlhouwer, 'Ruimtewerking en ritmiek. Een analyse van het stedenbouwkundig oeuvre van Lotte Stam-Beese', in: Hélène Damen en Anne-Mie Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese. 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam* (Rotterdam, 1993), pp 94-95.

Планировка жилого квартала

Таблица подсчета площади и населения

№	Наименование	Площадь (кв. м)	Число жителей	Плотность (ж./кв. м)
1	Жилые здания	1423	1807	1.27
2	Общественные здания	2245	294	0.13
3	Здания школ	1007	1.12	0.28
4	Промышленные здания	3190	3.51	0.63
5	Жилые здания с двором	1470	1.63	0.59
6	Жилые здания без двора	1826	1.84	0.71
7	Дворовые здания	1438	1.52	1.05
8	Общественные здания	4900	2.42	1.29
9	Жилые здания с двором	7000	7.72	1.10
10	Жилые здания без двора	2002	2.29	1.42
11	Общественные здания с двором	4200	4.76	1.14
12	Жилые здания без двора	84	-	-
13	Жилые здания с двором	1677	2.06	1.22
14	Жилые здания без двора	218	-	-
15	Жилые здания с двором	407	4.00	-
16	Жилые здания без двора	94	0.94	-
17	Жилые здания с двором	3700	-	-
18	Жилые здания без двора	420	-	-
19	Жилые здания с двором	10420	8.0	0.77
20	Жилые здания без двора	3040	0.3	0.10
21	Жилые здания с двором	450	0.8	0.18
22	Жилые здания без двора	1000	0.9	0.09
23	Жилые здания с двором	24000	1.00	0.04
24	Жилые здания без двора	2714	-	-

Г. ШТОРМАН, 1934/37

Links boven: model van de stad, rayon en kwartel van Wilhelm Schwagenscheidt en H. Lautner, 1931 voor de standaardisatie van de stedenbouw in de Sovjet Unie. Rechts boven: Ontwerp voor een rayon van Wilhelm Schwagenscheidt en anderen, 1931. Onder: een kwartel. Ontwerp: Lotte Stam-Beese, 1934. Alle ontwerpen werden gemaakt voor de architectenbrigade van Ernst May.

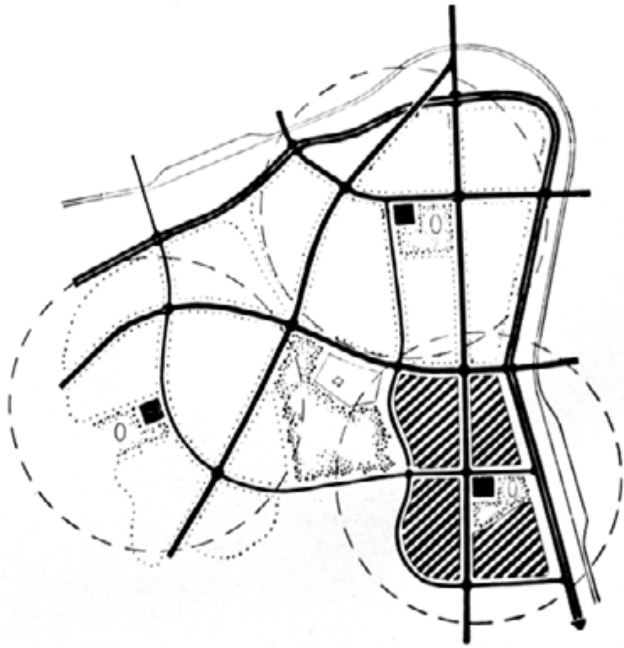

Схема магистральных улиц и построения жилых районов (штриховкой выделен запроектированный жилой район)

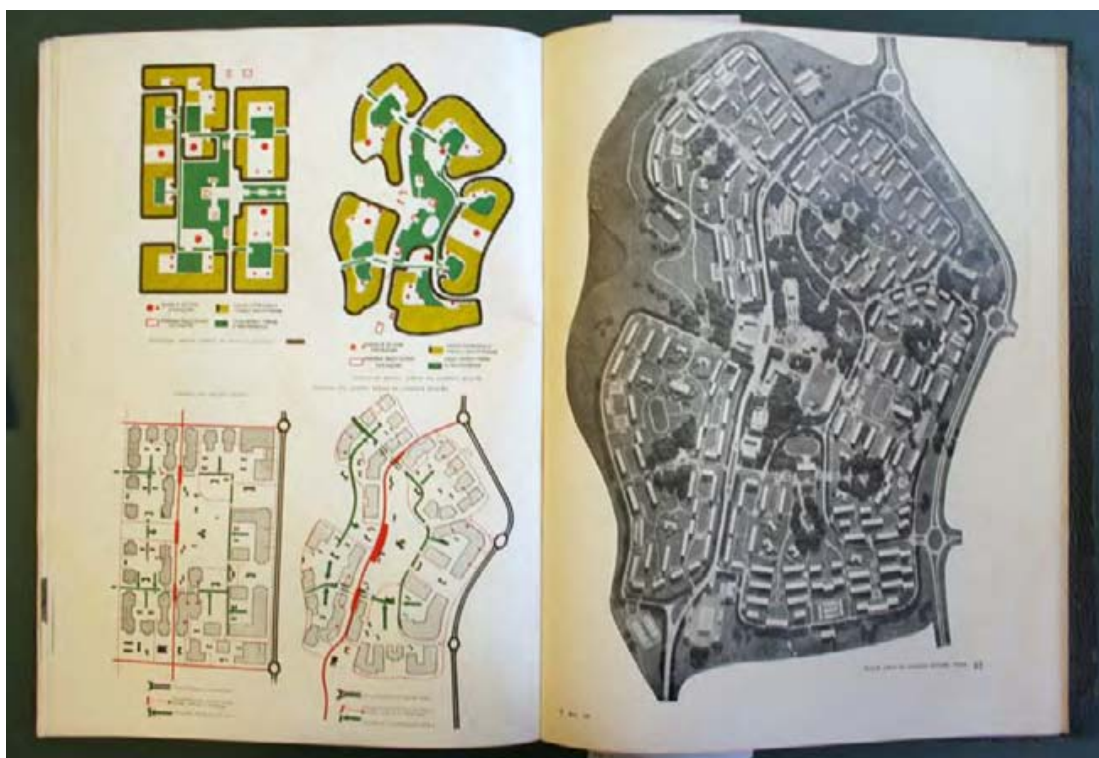
Schema van de hoofdaders (magistrale straten) en bebouwing van woonrayons (gearceerd is het geselecteerde rayon uit de plannen die in dit nummer werden gepresenteerd). Bron: Architektura SSSR, 1958, nr. 9 p 49.

Bij de experimentele opdracht uit 1958 was het uitgangspunt een rayon voor een fictieve stad – het gearceerde deel in bovenstaande illustratie. Het moest voorzien zijn van een aantal dienstverlenende gebouwen en was bedoeld voor 25 tot 30.000 inwoners.

De bijdragen van de opleidingen voor architectuur en wetenschappelijke instituten hadden elk een karakter dat aansloot bij de internationale moderne architectuur: de stedelijke sublimiteit van het ensemble was geheel uit de plannen verdwenen. Het transport werd in de schema's als onderscheiden stromen weergegeven en elke functie (wonen, recreatie, industrie) als gescheiden velden.

Bijdrage van het Instituut van stedenbouw en aanleg van rayons van de bouw- en architectuuracademie van de Sovjet Unie. In het bijschrift worden de vereisten bij de opgave gegeven - de organisatie van het verkeer en dergelijke - verder wordt de plaats omschreven als een rand van de stad (het stalinisme richtte zich zelden op randen van steden). Zelfde herkomst als illustratie op voorgaande pagina, p 54.

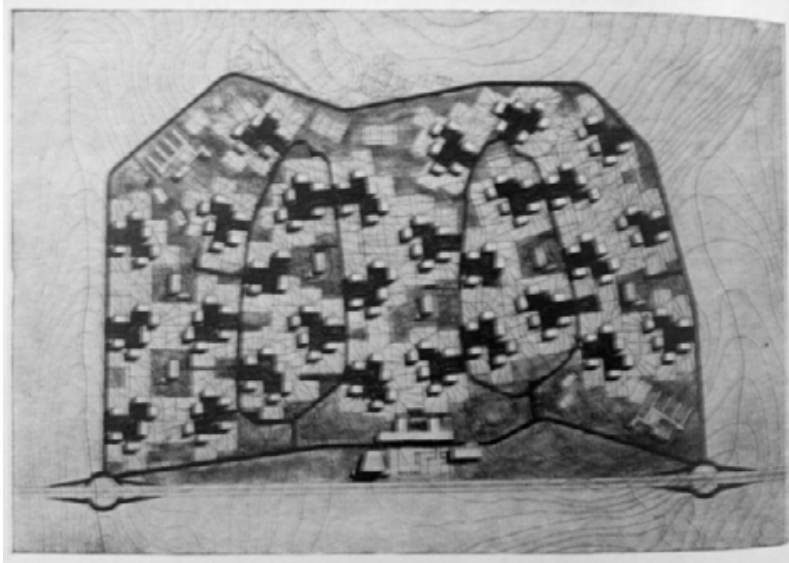
Bijdrage van het Staatsinstituut voor stadsplanning, onder leiding van V. Paškov. Experimentele planning voor een rayon op geaccidenteerd terrein. De twee linker schema's op de linkerpagina geven het schema voor een vlak terrein, de twee rechter schema's voor een geaccidenteerd terrein. In de rechter schema's lijken de laatste resten van het formele ontwerp uit de stalinistische periode definitief opzij te zijn geschoven. Zelfde bron als voorgaande illustraties, pp 64 en 65.

Het lijkt of met name de introductie van geaccidenteerde terreinen de ontwerpers de mogelijkheid gaf het plan een vrije indruk mee te geven.

In het volgende nummer van *Architectura SSSR* (1957, nr 3) verschenen bijdragen van studenten van de opleidingen voor bouw- architectuur- en stadplanning. Net als bij het voorgaande nummer was de omarming van de moderne planologie de leidraad.

Bijdragen van de faculteit stedenbouw, Moskou, in het nummer dat *Architectura SSSR* weidde aan de nieuwe ontwikkelingen op de architectuuropleidingen. Zoals het kleine schema bovenaan de rechterpagina laat zien, zijn de vernieuwingen in het ontwerpen niet alleen planologisch van aard, maar betreffen zij ook de wijze waarop de appartementen aan geschakeld zijn.

Ontwerp voor een microrayon voor een satellietstad voor Moskou *Rode ploeger* van student-architect V. Lazareva, onmiskenbaar onder invloed staand van het zogenaamde structuralisme dat met name in West-Europa opgeld deed na de eerste bijeenkomsten van Team 10, een deelgroep van het CIAM – Congrès Internationaux d'Architecture Moderne – vanaf 1953.

Dat de experimentele fase werd ingegaan met projecten van studenten die steeds onder begeleiding stonden – ook hun begeleiders worden genoemd – gaf blijkbaar een andere status aan de projecten, waardoor er ruimte was voor experimenten.¹⁴⁶

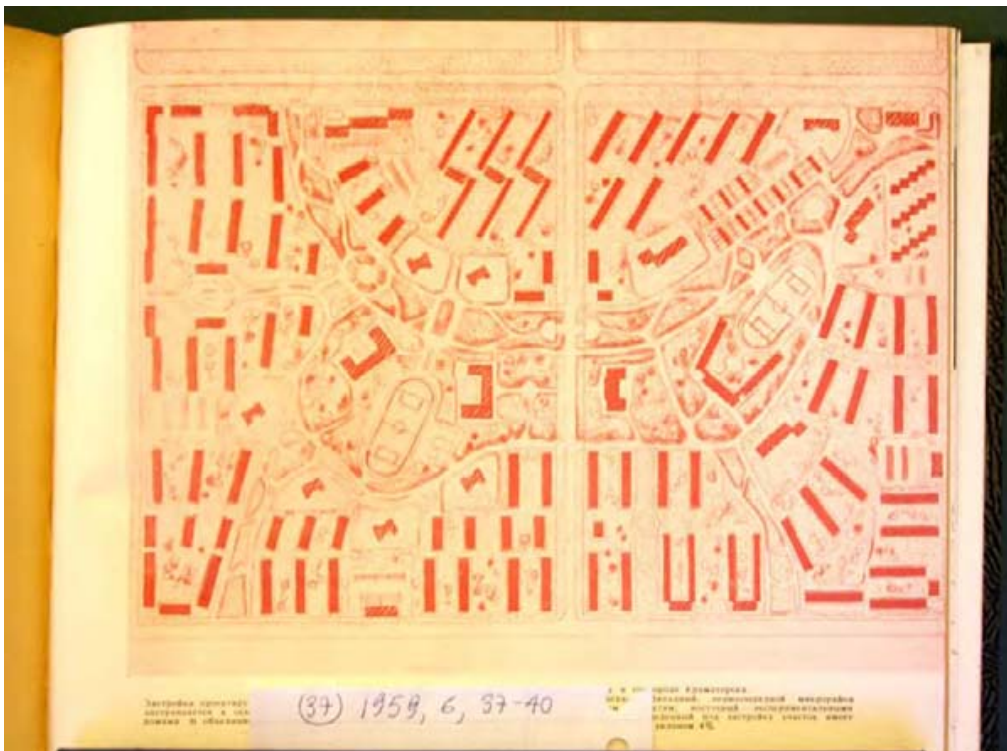
Enkele maanden later werden de plannen gepubliceerd voor wijken die volgens de nieuwe principes waren ontworpen. Het ontwerp voor de woonwijk Pavlovo Pole (*Павлово Поле* in het Russisch; tegenwoordig *Павлове Поле* in het Oekraïens) in Charkiv werd gepubliceerd in het vierde nummer van 1959. De bouw van Pavlovo Pole was aangevangen in 1955, maar nog volgens de principes van het ensemble. De planning voor Pavlovo Pole werd in 1957 en 1959 herzien. Uiteindelijk werd er uitgegaan van herhalingen van groepen van blokken met losstaande appartementsgebouwen. Kenmerkend waren de vrije aanpassingen van het plan aan de geografie en de servicecentra tussen de huizenblokken. Dit plan werd daadwerkelijk uitgevoerd.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Het betreft hier verschillende bijdragen van studenten en architecten aan zowel opleidings- als onderzoek- en ontwikkelingsinstituten, verschenen in *Архитектура СССР / Architectura SSSR* (1959) nr 3 pp 10-59.

¹⁴⁷ А. Григоренко и Л. Тюльпа, 'Жилой район Павлово поле в Харькове', *Архитектура СССР / A. Grogorenko en L. Tjoelpa, 'Žiloj Rajon Pavlovo pole v Char'kove' Architectura SSSR* (1959) nr 4 pp 18-21.

Plan voor Pavlovo Pole in Charkiv, 1959 gepubliceerd in *Arhitektura SSSR*, nr 4 p 18.

Eerste plannen voor een microrayon voor de *sotsgorod* Kramatorska in de Donbass. *Arhitektura SSSR*, 1959 nr 6 p 37.

Er is zojuist gewezen op de afkomst van de indeling stad → rayon → kwartal van de planologische voorstellen uit de jaren 1930-'34. Meer overeenkomsten tussen de nieuwe

planologie en het ontwerpen uit die vroegere jaren zijn te vinden in een ontwerp voor een microrayon voor de *sotsgorod* Kramatorskaja en gepubliceerd in 1959. Kramatorskaja was een plaats in de Donbass waar de industrie in die dagen werd omgevormd voor de productie van asbestcement en glas. Het begrip *Sotsgorod* was een samentrekking van de woorden socialistisch en *gorod* (stad), een begrip dat tot ongeveer 1934 stond voor de stad van de nieuwe mens, niet alleen gekarakteriseerd door de rationalistische planning en bouw, maar ook door de levensstijl van de bewoners. In de *sotsgorod* waren de appartementsgebouwen voorzien van collectieve voorzieningen als keukens en wasserijen.

Het microrayon voor Kramatorskaja kende meer collectieve voorzieningen dan gebruikelijk: ruimtes voor rust, een eetzaal en bergplaatsen voor fietsen.¹⁴⁸ Op de plattegrond zijn meerdere blokken afgebeeld die niet helemaal parallel zijn geplaatst, maar enigszins gescharnierd in meerdere hoeken.

Wrang is dat er in Berlijn vlak na de oorlog al eerder huizen waren gebouwd in eenzelfde rangschikking, ontworpen onder verantwoordelijkheid van Hans Scharoun. Scharoun was een prominent architect uit de tijd van de Weimar republiek die na de oorlog in Berlijn als stadarchitect werd aangesteld. Aanvankelijk werkte hij zowel voor het westelijk als het oostelijk deel van de stad. Met zijn collectief ontwerp hij in 1949 een wijk waarvan enkele blokken verrezen aan de zuidzijde van de Frankfurter Allee (vanaf 1949 Stalin Allee, later Karl-Marx-Allee).¹⁴⁹ Dat zouden daar, na het nazisme, niet alleen de eerste huizen worden met een planning volgens het moderne bouwen, maar ook de laatste. De Sovjet Unie verordonneerde voor het oostelijke deel van de stad al snel dat de wijken moesten worden aangelegd volgens andere principes. In 1952 werden aan de Allee de gebouwen geplaatst die men nu herkent als het stalinistische deel van Berlijn, pal voor de blokken van Scharoun. Nog enkele jaren later werd in Moskou het bouwen weer zorgvuldig terug ontwikkeld naar de principes die wij herkennen van Scharoun.

Hiermee is het einde van de ontwikkeling van het stedenbouwkundig ontwerp in de Sovjet Unie nog niet in zicht. Wijken als in Kramatorskaja werden meest opgetrokken in woonblokken met vijf verdiepingen. De vijf verdiepingen waren geënt op de hoogste hoeveelheid etages die kon worden neergezet zonder lift. In de plint van deze blokken bevonden zich vaak wat winkels of een café. Dat zou spoedig veranderen. Iets latere wijken

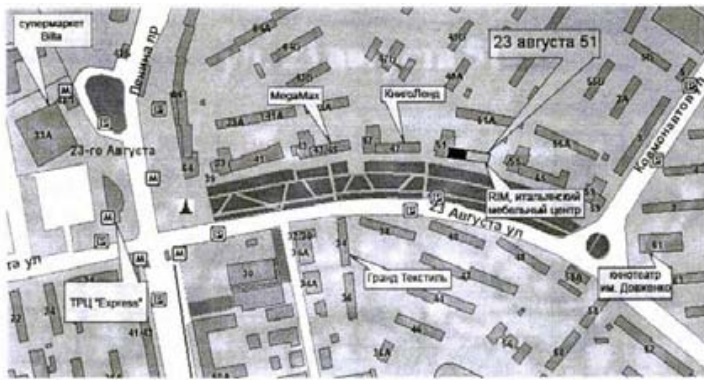
¹⁴⁸ С. Квашнин-Самарин и И. Телятников, 'Жилой микрорайон в Краматорске', *Архитектура СССР* / S. Kvašnin-Samarin en I. Teljatnikov, 'Žiloi mikrorajon v Kamatorskoje', *Arhitektura SSSR* ('Woon-microrayon in Kamatorskoje', 1957) nr 6 pp 37-40.

¹⁴⁹ Anders Åman, *Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalin Era*, (Cambridge, USA, 1992), p 21.

laten vaak weer bouw zien met meer etages, met aparte vleugels voor de voorzieningen van de microrayon. Vaak zijn de woonflats loodrecht op een grotere verkeersader geplaatst, terwijl de lage vleugel met winkels en andere voorzieningen aan deze weg parallel loopt.

Kramatorskaja of Kramatorsk. Op de onderste foto is de typische plaatsing te zien van winkels in gebouwen met vijf verdiepingen uit de jaren vijftig. foto's van gfirf85, ID 26310895 op de site Panoramio, te vinden via wereldkaart → oekraïne → Donetsk → Kramatorsk; <http://www.panoramio.com/photo/26310832>, 2009.

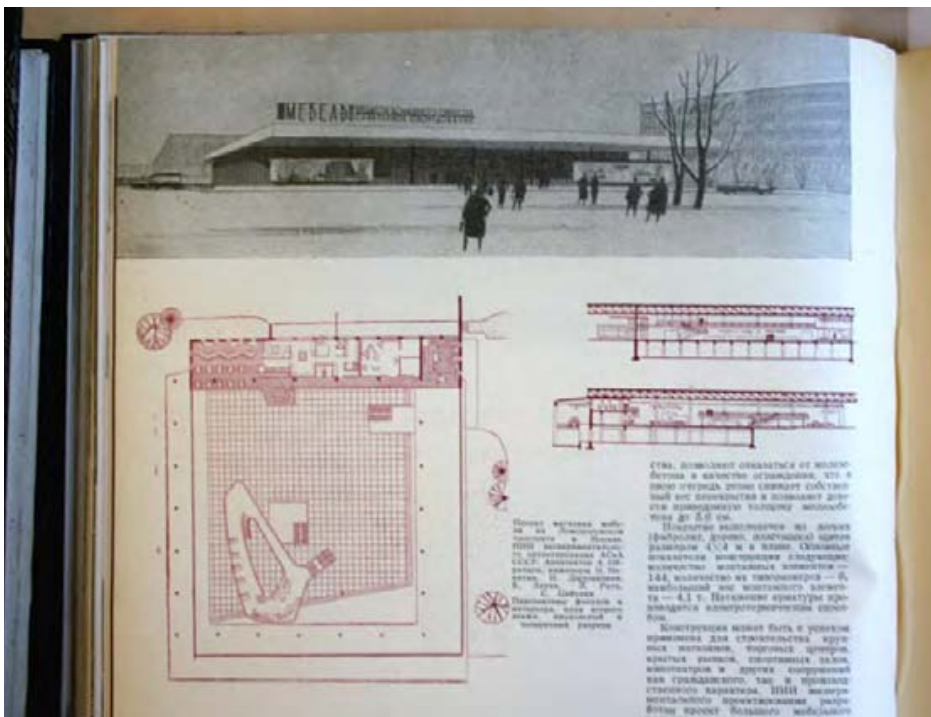
Winkels uit een latere periode, in Pavlovo Pole in Charkiv. De vleugels met de winkels lopen parallel aan de grote ader. De hoge woonflats staan haaks op de grote ader. Onder: het zwarte blokje in flat 51 is de winkel op de foto. Ondanks de late bouw – het gebouw is uit 1980 – volgt het het wegennet uit de standsplanning uit 1959: de Augustusstraat is de gekromde ader rechtsonder in het plan op pagina 118. Foto afkomstig van een site Char'kiv Rielt'er Korporats'ija: <http://kharkov-realter.com.ua/eva-pavlovo-pole.htm>, 2010.

Dergelijke ontwikkelingen hoeven hier niet besproken te worden; de aansluiting met de internationale architectuur was al bereikt, de planning van het stalinisme voorbij. Eén element moet nog wel worden besproken: het aanzien van het representatieve gebouw. De planning die in dit hoofdstuk is besproken, vormt wel een centraal deel van de destalinisatie die in het bouwen werd ingezet, al is het maar om het feit dat met de nieuwe planning een belangrijk deel van het instrumentarium van het stalinisme werd ontmanteld. De meest expliciete omdraaiing van de waarden uit de periode Stalin was echter te vinden in de representatieve gebouwen. Die worden in het volgende hoofdstuk besproken – het laatste stuk dat nog voorafgaat aan de conclusie.

4 f. Het gedestaliniseerde paleis

De meubelwinkel die werd afgebeeld in een nummer van *Architektura SSSR* uit 1960 is gebouwd als een hal met elementen die zich er als vrije, organische vormen doorheen krullen. Er is een terugvallende, glazen gevel, een enorme luifel en er zijn vrijstaande zuilen: ondanks de oubolligheid van de perspectieftekening, is hier sprake van het ideaaltype van het moderne bouwen. Daarmee is de verzoening met de internationale moderne stijl compleet.

De afbeelding op pagina 121 toont een winkel met een glasmaçade uit 1980. Achter deze façade zijn twee losstaande betonnen zuilen zichtbaar die het plafond schragen. Ook hier bestaat het plafond uit een horizontale betonnen plaat; ook hier de open gevel met glas en een overstekende luifel. Hoe weinig sprankelend dit voorbeeld ook lijkt, ook dit komt overeen met Siegfried Giedions standaardtype; het eind- en hoogtepunt van de moderne architectuur. Het laat zien dat dit type nog werd gehanteerd toen Chruščëv al lang uit al zijn functies was ontheven.

Modern bouwen volgens het ideaaltype zoals werd omschreven door Siegfried Giedion: experimenteel plan voor een meubelwinkel aan de Lomonosovprospekt in Moskou, 1960. Architecten en ingenieurs: A. Obratsov, N. Nikitin, I. Dychovičnaja e.a. Bron: *Architektura SSSR*, 1960, nr 9 p 44.

Hoe groot de sprong was geweest, wordt duidelijk wanneer dit wordt gelegd naast ontwerpen voor een pantheon die nog maar drie jaar tevoren in *Architektura SSSR* waren

gepubliceerd. Het project voor een pantheon was in 1954 geïnitieerd en bedoeld voor de stoffelijke resten van Stalin en Lenin. De bijeenkomst van de Al-unie architectenbond, waar Chruščëv zijn grote rede over het bouwen zou houden, moest toen nog plaatsvinden. Er waren twee rondes. De ontwerpen van de eerste ronde waren bijna allemaal classicistisch van aard. Daarna moet de opdracht zijn gegeven de bewerkte friezen, kapitelen en andere details weg te laten. Daardoor kregen de ontwerpen uit de tweede ronde een heel ander aura: het aura van de bovenhistorische ernst die ook de gebouwen van Albert Speer kenmerkt. Nooit eerder leek de architectuur van de Sovjet Unie zozeer op die van het nazisme. De inzendingen betroffen ook de vormgeving van het omringende terrein en ook daarin herinneren deze projecten aan Speer en zijn zij aan het nieuwe bouwen tegengesteld. Het pantheon is nooit gerealiseerd.¹⁵⁰

Eén van de inzendingen voor de prijsvraag voor een pantheon, tweede ronde. *Architectura SSSR* 1957 nr 7 p 52, een samenwerking van de Architecten V. Lebedev, N. Milovidov, S. Ozegov, J. Raminskij, I. Šapenkov.

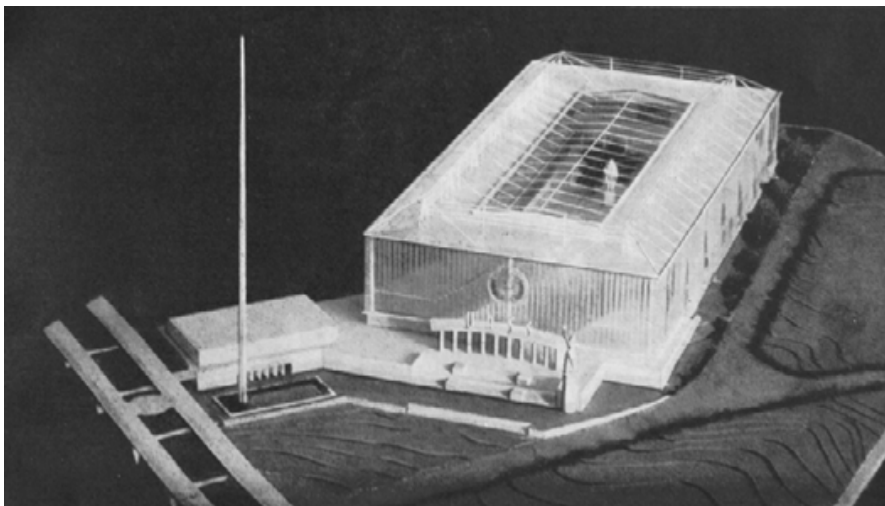
In dit hoofdstuk gaat het om prestigieuze gebouwen. Hierin staan drie gebouwen centraal: het paviljoen voor de wereldtentoonstelling in Brussel, het Congresgebouw uit 1958-1960 en het Paleis van de Sovjets, waarvoor de eerste ontwerpronde werd gelanceerd in 1957, maar dat nooit is gerealiseerd. Het belang van deze gebouwen is dubbel: zij waren belangrijke representaties van de Sovjet Unie, maar speelden ook een belangrijke rol in het ontwikkelen van een nieuw architectonisch instrumentarium. Zij tonen daarom bijzonder duidelijk welke stijl in het centrum van die representatie kwam te staan.

¹⁵⁰ Е. Кавин, В. Тхор, 'Победители всесоюзных конкурсов', *Архитектура СССР* / Je. Kavin, B. Tchor, 'Pobediteli bsesojoeznych konkursov', *Architektura SSSR* ('Winnaars van de al-unie wedstrijd', 1957) nr 7 pp 44-54.

In 1956 werd een prijsvraag uitgeschreven voor de bijdrage van de Sovjet Unie aan de wereldtentoonstelling in Brussel van 1958, door een staatscomité van de ministers van de Sovjet Unie.

Ontwerp voor het paviljoen van de Sovjet Unie op de wereldtentoonstelling te Brussel. Ontwerp: 1957.
Tentoonstelling: 1958. Architecten: A. Boretskij, Ju. Abramov, V. Dubov, A. Polinskij. Bron: *Architectura SSSR*, 1958, nr 5 p 32.

Idem als boven. Bron: *Architectura SSSR*, 1957, nr 2 p 43. Assymetrische plaatsing in geaccidenteerd terrein.

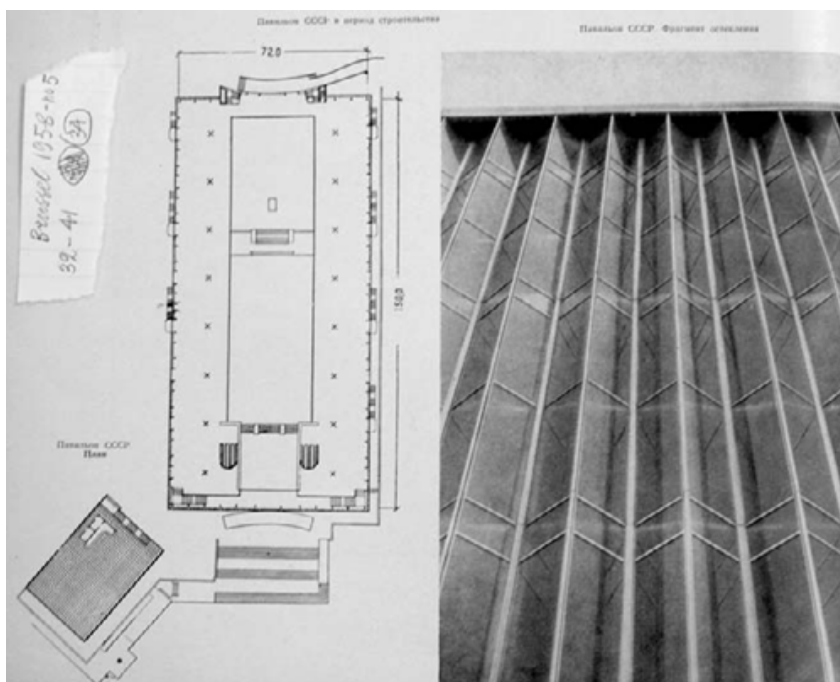
De prijsvraag was nauw omschreven. Er was een maximum oppervlakte voor uitgetrokken van 25.000 m² – op een geaccidenteerd terrein, wat tot de voorkeuren van de Sovjet architecten was gaan behoren.¹⁵¹ Het uiteindelijke ontwerp is een typische moderne hal. De

¹⁵¹ А. Васильев, 'Проект павильона СССР на Международной выставке в Брюсселе', *Архитектура СССР* / A. Vasilev, 'Projekt pavil'ona SSSR na Meždunarosnyj bystavke v Brjussele', *Architektura SSSR* ('Plan voor het

zuilen staan in een grid, los van de gevels, en dragen het staketsel voor het dak. Een bijzondere detaillering ontstond uit de plaatsing van het glas in de gevel; zo werd een extra kwaliteit bereikt door het spel met de constructie en het materiaal, en niet uit toevoegingen.

Idem als boven. Bron: Architectura SSSR, 1958, nr 5 p 34.

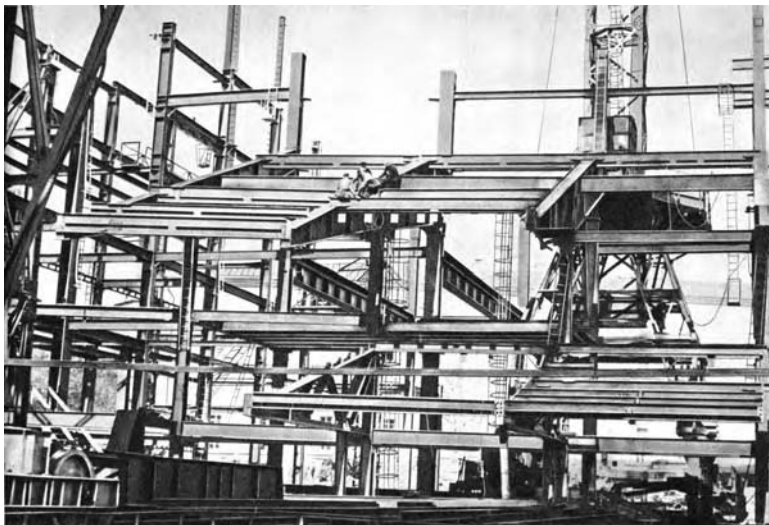

paviljoen van de SSSR op de Wereldtentoonstelling te Brussel', 1957) nr 2 pp 43-46. Het geaccidenteerde terrein: А. Полянский, Ю. Раскевич, 'Павильон СССР на Всемирной выставке года 1958 в Брюсселе', *Архитектура СССР* / а. Poljanskij, Ju. Raskevič, 'Pavil'on SSSR na Vsemirnoj vystavke goda 1958 v Brjusselje', *Architektura SSSR* ('Het paviljoen van de SSSR voor de Wereldtentoonstelling te Brussel', 1958) nr 5 pp 32-41.

Let op de zuilen, los van de gevel. Aan het model is te zien dat het dak aan trekstangen hangt, die door deze zuilen worden gedragen. De detaillering wordt gezocht in het spel met de constructie en het materiaal. Idem als boven. Bron: Architectura SSSR, 1958, nr 5 p 34.

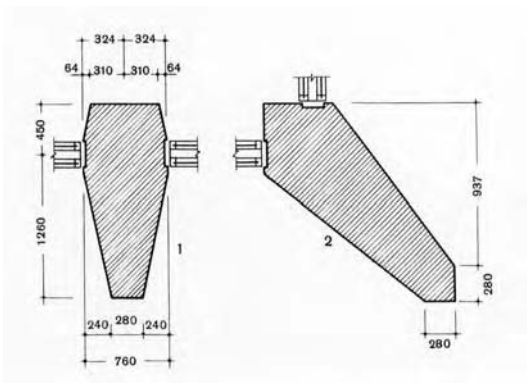
Een ander gebouw van bijzonder belang was het Congrespaleis, dat werd gebouwd binnen de muren van het Kremlin. Het was het grootste project met een representatieve functie en kreeg een stijl die was tegengesteld aan de voorkeuren van het stalinistische regime. Het andere paleis, het Paleis van de Sovjets, is nooit gebouwd. Daarom is het goed bij de esthetische facetten van dit Congrespaleis stil te staan en te zien hoe het moderne bouwen in de Sovjet Unie van die jaren zijn ultieme uitdrukking vond.

Het Congrespaleis is aan alle zijdes grotendeels vrij, maar slechts één zijde is van een afstand in z'n geheel te zien. Wat het gebouw uitzondert van de hal die juist is genoemd is in de eerste plaats constructief van aard: hier is geen sprake van vrijstaande zuilen die een vrij zwevend dak dragen. De constructie bestaat uit een ijzeren raamwerk die de vormen van de belangrijkste zalen omvat.

Opbouw van de grote congressaal met een constructie van stalen binten. Alle afbeeldingen uit M. Posochin, A. Mindojants, N. Pekareva, *Kremlevskij Dvoretz C"ezdov (Het kremlins Congrespaleis, Moskou, 1965)*.

Het tweede punt is de façade. Het gebouw is geheel omringd door betonnen pylonen die het glas tussen zich dragen. Deze pylonen steunen niet het gebouw; zij steunen de gevel zelf en geven uitdrukking aan een type monumentaliteit dat men voor een dergelijk gebouw blijkbaar geschikt achtte – het moest immers dienst doen voor zittingen van de Partij.

Façade van het Congrespaleis – het deel met de meest autoritaire uitstraling. De façade is een zelfdragende constructie met betonnen pylonen.

De verticale geleiding van de pylonen zorgen voor een behoudend modernisme. Deze oplossing voor een gevel zou in de Sovjet Unie een nieuwe standaard worden. In 1961 kregen ook de centrale gebouwen in de nieuwe stad Akademgorodok zo'n gevel. Spoedig werd deze gevel in de gehele Sovjet Unie nagevolgd in vele varianten. Voorzien van steeds tuttiger details bleef het de standaard voor Leninmusea en congreszalen tot in de vroege jaren tachtig van die eeuw.

Leninmuseum Kiev, opgericht ter viering van het zestigjarig bestaan van de Sovjet Republiek Oekraïne in 1982 (de Oekraïne was tot 1922 een zelfstandige republiek geweest). In het midden bevindt zich een congreszaal. Het is één van de laatste gebouwen zoals dat werd ontwikkeld onder Chruščëv, met een centrale zaal omvat door een platte doos met een moderne gevel. De zuilen aan de buitenzijde dragen de gevel zelf. De verticale geleding geeft aan het gebouw een monumentaal en officieel tintje. (Tegenwoordig: Oekraïnehuis - ook gebruikt als zetel van het uitvoerend lichaam van de regering Juščenko.) Oorspronkelijke bron onbekend.

Leninmuseum Tasjkent (tegenwoordig Historisch museum van Oezbekistan), 1970, ook met congres- annex theaterzaal. Dat de gevel met verticale geleding een apart, zelfdragend deel vormt, terwijl de platte doos door eigen zuilen wordt gesteund is hier goed zichtbaar. Bovenstaande illustraties vormen twee van de vele varianten op het nieuwe ideaaltype dat onder Chruščëv was ontwikkeld. De tuttigheid van de gevel is echter typerend voor de periode Brežnev. Architecten: Je. G. Rozanov, V. N. Šestopalov, Ju. A. Boldyčev. Oorspronkelijke bron onbekend.

De trappen die vanaf het terrein naar het Congrespaleis leiden, liggen zo ver van de gevel dat zij niet als de voet of sokkel functioneren, zoals bij het monumentalisme, maar een voorplein vormen dat iets hoger ligt dan het overige deel van het terrein.¹⁵²

Congrespaleis, 1959. Eliminatie van details leidt tot het esthetisch purisme van de internationale moderne architectuur. Links boven: terras aan de bovenzijde van de façade. Rechtsboven: lobby bij het postkantoor. Onder: lobby van de banketzaal.

¹⁵² М. Посохин, А. Мндоянц, Н. Пекарева, *Кремлевский Дворец съездов* / М. Posochin, А. Mndojants, N. Pekareva, *Kremlevskij Dvorets S"ezdov (Het kremlins Congrespaleis, Moskou, 1965)*.

Congrespaleis, 1959. Boven: grote foyer, onder: grote zaal tijdens het XXIIe Partijcongres, de eerste bijeenkomst van de Partij aldaar in 1961.

Met name het interieur van het Congrespaleis is geheel aan het moderne gewijd. Uit de foto's blijkt dat de grote zorg voor detaillering – het weglaten van overbodige details – aansluit bij het esthetisch purisme van de toenmalige internationale moderne architectuur. De heraldiek wijst naar Lenin (in de grote zaal) en naar de deelrepublieken (in de foyer). De grote zaal draagt echter onmiskenbaar het merkteken van centraal geleide regimes. Deze zaal wordt weliswaar ook gebruikt voor ballet en opera's, maar heeft als belangrijkste functie de congressen van de Partij.

In staten die niet centralistisch zijn, met vrije verkiezingen en vrije mogelijkheid tot verkiesbaarstelling, zijn de zetels in de zaal waar regering en volksvertegenwoordiging samenkomen om de centrale katheders geplaatst. Deze volgen een halve cirkel of drie zijden

van een rechthoek. Voorbeelden van een rechthoek zijn het Lagerhuis in Groot Brittannië en de oude tweede kamer in Nederland (van dit centrale symbool van de Nederlandse democratie zijn bij de herinrichting tot eerste kamer de karakteristieke weggehaald). Een voorbeeld van een halve cirkel is de Assemblée in Frankrijk. Bij landen die wij niet als een democratie beschouwen zitten de afgevaardigden daarentegen in rijen tegenover het kader van de Partij. De rij zetels van de afgevaardigden volgt soms een lichte kromming, als in een wagneriaans theater, maar zeker geen halve cirkel. Er is een belangrijk verschil tussen een theater en een circus. In de meerpartijenstaat volgt de hal de vorm van het halve circus, ook wanneer die gestileerd is tot de drie zijden van een vierkant als het Griekse boeuleuterion. In plaats van een piste is er een kathedraal. In de centralistische staat volgt deze zaal de vorm van een theater. Een traditioneel theater kent geen participatie van het publiek. Ook niet-communistische centralistische staten volgen de typologie van de communistische staat. Een voorbeeld is Indonesië onder Suharto. Uitgaande van deze typologie is het duidelijk dat het Congrespaleis het merkteken is van een centraal geleide staat met één Partij. In het Congrespaleis werd de dictatuur gecombineerd met het modernisme van een internationaal heden.

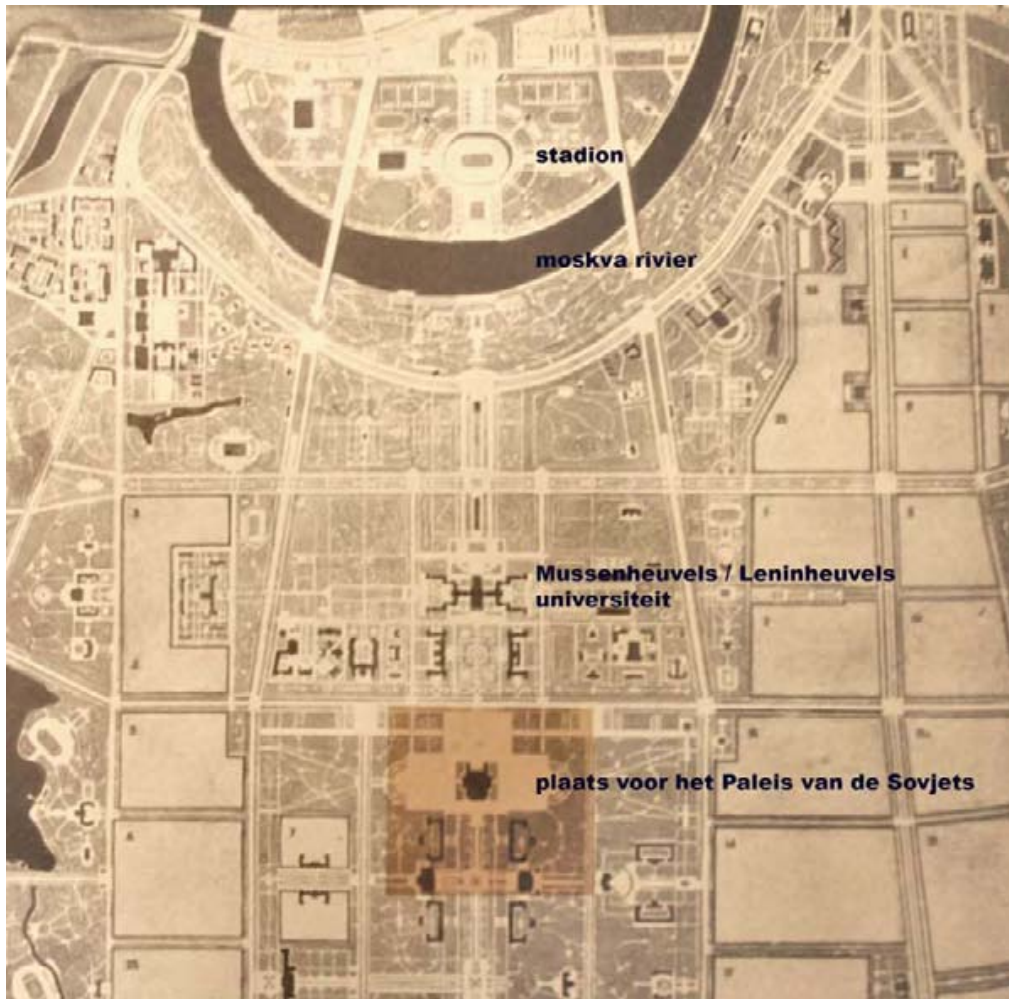
Het podium van de theaterzaal (links) en een rij partijleden van aangezicht tot aangezicht tegenover het publiek (rechts): deze plaats en posities vindt je bij de communistische partij zelfs in de meest provisorische situaties. Dat een theaterzaal wordt betrokken als het dorp nog geen vestiging voor de Partij kent, is heel karakteristiek voor partijen die volledige eigenmacht nastreven. Doordat dergelijke partijen hun Partij als Enige Partij uitroepen - in het voetspoor van Lenin - valt in dergelijke staten het partijcongres met de volksvertegenwoordiging samen. Daarom bepaalt de vorm, die zo gewoon is voor een partijcongres, in communistische landen ook de vorm van de Assemblée (of de Tweede Kamer of het Lagerhuis). Links: Jefim Čeptov, Vergadering van de cel van de Partij in het dorp, 1924, Tretjakov, Moskou. Rechts: bijeenkomst van de Communistische partij in Mexico, begin jaren zestig, uit: Luís Suárez, *Diego Rivera Bekenntnisse*, (Berlijn 1966) p 136 f.

Het laatste gebouw dat hier aan de orde komt is het Paleis van de Sovjets. In 1960 waren er twee rondes met inzendingen geweest. Daarbij werd opnieuw een eerste ronde inzendingen gebruikt om de discussie te entameren die de veelheid aan stijlen terugbracht en zich zo naar een specifieke voorkeur ontwikkelde. De tweede ronde diende opnieuw voor de verdere afstemming.

Er verscheen een artikel over de ontwerpen uit de competitie in *Architektura SSSR* in 1960. Daar werd expliciet gemeld: "Juist in de planning voor het Paleis van de Sovjets is het nodig de vele verouderde voorstellingen over architectuur uit te sluiten." "Er zijn heden ten dage nog architecten die in oude categorieën denken en die de hervorming van de Sovjet architectuur niet zien als een diepe verandering van het eigen wezen en zijn, (...) maar als een oppervlakkige strijd tegen de verfraaiing" – met andere woorden: het weglaten van overvloedige versieringen was niet voldoende. Daarmee werd de erfenis buiten de deur gezet die hier op pagina 124 is afgebeeld. De architectuur diende ook haar uitgangspunten te vernieuwen. Ook stond er dat de architecten uit de veelzijdige opgave van de competitie de vorm moesten kiezen die de juiste inhoudelijk politieke uitdrukking aan het gebouw verleende.¹⁵³ De uiteindelijke voorstellen voor het Paleis vertegenwoordigden uiteindelijk de totale omdraaiing van de stijl van het stalinistische bouwen.¹⁵⁴

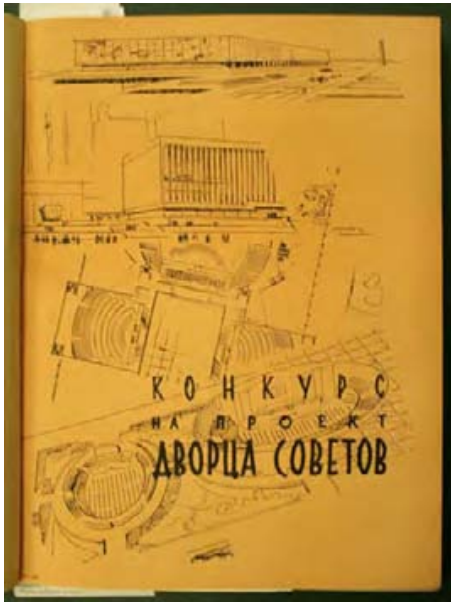
¹⁵³ Ю. Яралов, 'Обсуждение конкурсных проектов Дворца советов' *Архитектура СССР* / Ju. Jarilov, 'Obsuždenie konkursnych proektov Dvortsa sovetov', *Architektura SSSR* ('Beoordeling van de competitionele plannen voor het Paleis van de sovjets', 1960) nr 1 pp 32 e.v..

¹⁵⁴ Ik houd hier vast aan het beeld dat het Paleis van de Sovjets met de hoogbouwtorens in Moskou het middelpunt vormen van de representatieve gebouwen uit de stalinistische cultuur, en niet de neo-Renaissance of het neoklassicisme. Het mag eigenwijs lijken, omdat een autoriteit als Selim Chan-Magomedow niet alleen architectuurkenner is, maar ook ingewijd in de bouwpraktijk van de hier besproken decennia, de architectuur van het stalinisme duidelijk kenmerkt als classicistisch, zoals mede blijkt uit zijn rede 'Chruščévkij utilitarizm: pljusy i minusy' (zie noot 112). Hij heeft gelijk in zoverre dat de ensembles in de steden gedomineerd werden door het classicisme van Žoltovskij. Deze bestonden echter vooral uit woonblokken, bleven minder bekend dan de gebouwen met de meest representatieve functies - de universiteit, het *Dom ministrov* en de andere grote torens die Moskou domineerden – en onstonden meest in de latere stadia van de stalinistische dictatuur.

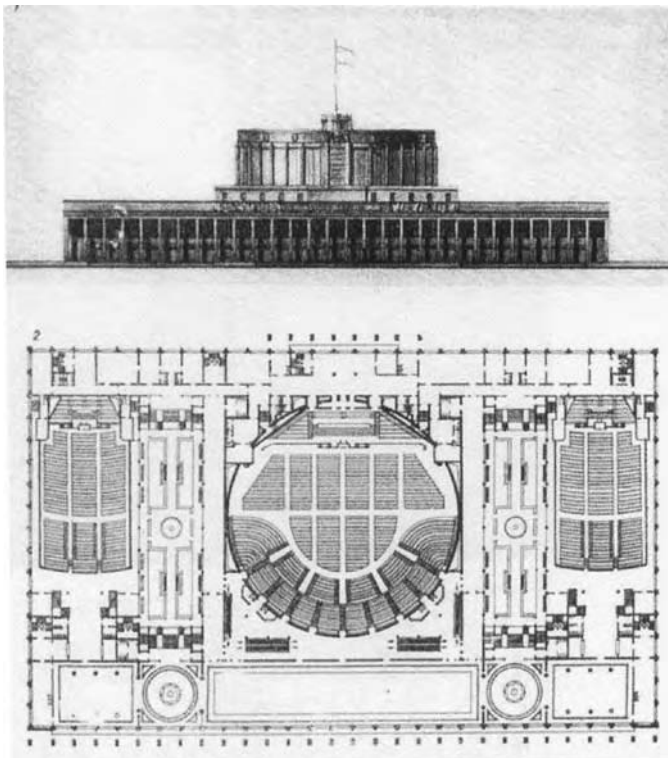

De plaats die voor het Paleis van de Sovjets zou worden ingeruimd. Architectura SSSR 1960 nr 1 p 10.

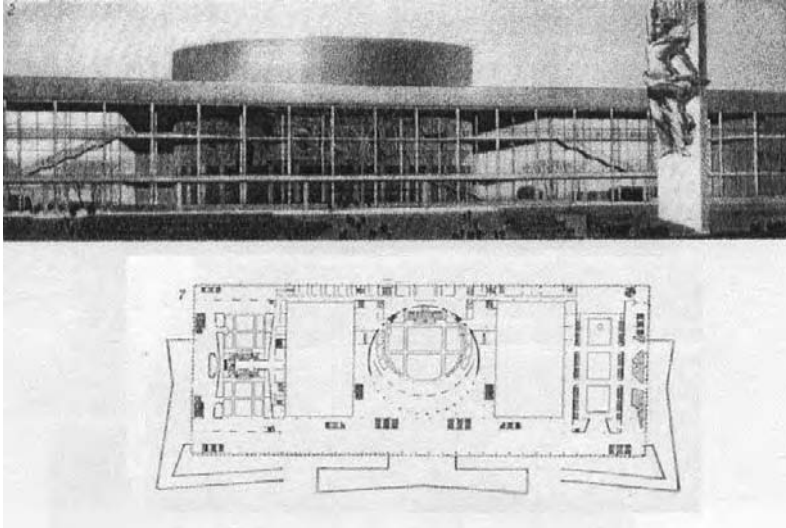
De plaats die men voor het gebouw in gedachte had lag aan de rand van Moskou, op de Leninheuvels (tegenwoordig weer aangeduid met de oorspronkelijke benaming, Mussenheuvels). Dat is een hoger gelegen, parkachtig deel langs de rivier de Moskva, in het zuid westen van de stad, een geaccidenteerd terrein dat eerder was gekozen voor de primus inter pares uit de Stalinistische wolkenkrabbers, de universiteit.

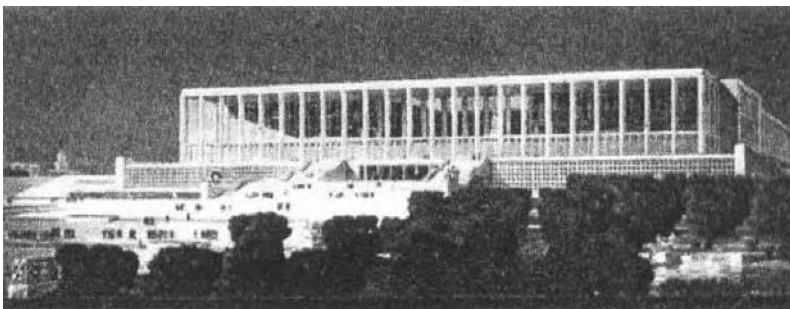
De competitie voor het Paleis van de Sovjets, *Architektura SSSR*, 1960 nr. 1. Schematische voorstellingen van de platte doos (bovenaan), de gevel met verticale pilaster-achtige vormen en de congresszalen, gezien alsof de deksel van de doos is gelicht (onder).

Ontwerp uit de eerste ronde van de prijsvraag voor het Paleis van de Sovjets, 1957. D. Čečulin, L. Naumyčeva, A. Tarchov, 1957-1958. Overgenomen uit Dmitrij Chmelnitzki's *Architektur Stalins*, p 443, oorspronkelijk uit: *Дворец Советов / Dvorets Sovetov (Paleis van de Sovjets, Moskou, 1962)*.

Ontwerp uit de tweede ronde, 1959. M. Barchin en anderen. Zowel formeel als wat betreft programma lijkt het op het voorgaande ontwerp uit de eerste ronde. Er is echter een estetik van reductie toegepast, conform het ideaaltipe van de moderne architectuur zoals we dat kennen van Siegfried Giedion, die in het ontwerp uit de eerste ronde ontbrak. Zie voor bron voorgaande illustratie.

Idem, voorstel P. Abrosimov, 1959. Aan deze illustratie is goed het belang af te lezen van de voorgestelde ligging van het Paleis op de Lenin- of Mussenheuvels in Moskou.

In de tweede ronde gingen alle ontwerpen uit van een horizontale hal en waren de meest classicistische tendensen weggezuiverd en vervangen voor een neiging tot het esthetisch purisme in de taal van de toenmalige internationale moderne architectuur. Een enkel ontwerp dat desondanks gekenmerkt werd door een classicistische tendens, zoals dat van het team van Abrosimov (hierboven afgebeeld), deed dit ook op een relatief puristische wijze, met weglating van expliciete stijlverwijzingen; het classicisme bleef hier alleen aanwezig zover het zichtbaar was in de strenge geleding: de plaatsing van de typologische delen, het gebruik van vierkante zuilen en de symmetrie, maar had niets van de bovenhistorische ernst van

Speer. Andere inzendingen waren uitgesproken puristisch, zoals het eveneens afgebeelde ontwerp van het team van Barchin.

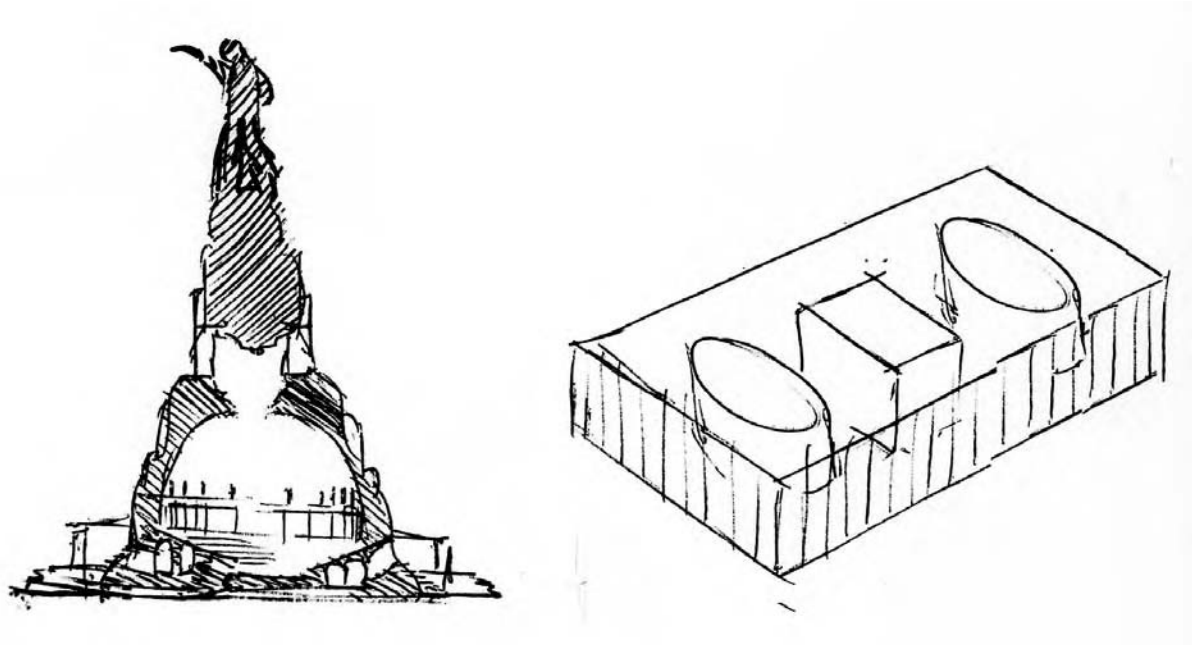
Opvallend is dat bijna alle teksten die een nieuwe esthetiek proclameerden uitgaan van de onkosten en de snelheid van het bouwen: het is de economie van het bouwen die de veranderingen legitimeerde, maar verder werd er weinig expliciet inhoud aan gegeven. Zoals bleek uit de vergadering van de AI-unie architectenbond in 1954 (zie hoofdstuk 3 d.), was het niet geoorloofd de dwaalwegen van de architectuur aan de Partij of de hoogste kaderleden toe te schrijven. Bovendien richtte de destalinisatie zich niet vaak tegen Stalins cultuuropvattingen; in slechts een heel enkele tekst is aanwijsbaar dat men expliciet afscheid neemt van het bouwen van Stalin. Daarom is het van belang te wijzen op de parallel met de ontwerprondes uit 1932-1934 en de uiteindelijke tegenstelling: er werden, zoals steeds, meerdere rondes uitgeschreven, er was ook een directe betrokkenheid van de politiek bij de selectie – hier het Staatscomité; in 1932-1934 was het de speciaal daarvoor ingestelde Bouwraad - en bovendien lag de functie van het gebouw in de serie congresshallen, en droeg het de naam Paleis van de Sovjets. Daar stond tegenover dat de tweede ontwerpronde in 1960 uitmondde in de volstreekte omkering van de resultaten uit de jaren dertig.

De afwijzing van de oude ontwerpen uit 1932-1934 werd expliciet verwoord in het artikel in *Architektura SSSR* dat in 1958 de nieuwe ingezonden ontwerpen beschreef. Daar werd het oude ontwerp bekritiseerd om de gigantomanie ('гигантомания'), het formalisme in de ontwerpen, de pronk, de eentonigheid van de zich herhalende zuilen en om de nadruk op een uiterlijk dat de socialistische rol niet beantwoordde. Tenslotte was er een alinea waarin de 300 meter hoge sculptuur van Lenin werd afgekeurd die bovenop het gebouw uit 1934 was gepland. Het zijn uitzonderlijke passages, omdat de gebruikelijke teksten wel wezen op wat er moest veranderen, maar nooit ontleedden wat er werd afgekeurd. De persoon Stalin werd echter ook hier niet bij name genoemd.¹⁵⁵ Wel werden de congressen van de AI-unie architectenbond in 1954 en 1958 genoemd, die hier duidelijk als begin van de nieuwe koers

¹⁵⁵ Dmitrij Chmelnitzky meent dat de destalinisatie zich nooit tegen Stalins cultuuropvattingen richtte (*Architectur Stalins*, p. 213). De rede die Chruščëv in 1954 voor de AI-unie architectenbond hield en werd gepubliceerd, was inderdaad alleen gewijd aan technologie en resultaten (zie Nikita Chrushev, 'On the Extensive Introduction of Industrial Methods, Improving the Quality and Reducing the Cost of Construction', in: *Volume* (2009) nr. 3, pp 26-34). Dat de cultuurpolitiek van Stalin daar niet aan de orde kwam is echter vanzelfsprekend: Chruščëvs beroemde Geheime rede moest toen nog worden gehouden. Het thema van de versierzucht, waarmee Chruščëv vanaf 1955 de Stalinistische cultuurpolitiek ten aanzien van het bouwen zou aanvallen, kon pas in 1956, na deze Geheime rede, in het licht van de destalinisatie worden begrepen.

werden gepresenteerd, in zoverre dat de gigantomanie uit de jaren dertig daar reeds zou zijn afgewezen.¹⁵⁶

Net als het Congrespaleis bestond ook het uiteindelijke ontwerp voor het Paleis van de Sovjets uit een uitgestrekte, horizontale doos met grotendeels uit glas bestaande façades en binnen het rechthoekig kader geplaatste zalen. De façade zou mogelijk zijn bepaald door dezelfde verticale geleding als het Congrespaleis – hoewel er ook andere gevels in de competitie bleven. Eén novum moet worden benadrukt: verschillende ontwerpen tonen de doos als een open ruimte waarin drie zalen zijn geplaatst, als vrijstaande volumes met elk een eigen vorm. Pas in de jaren zeventig zou in sommige landen uit het Sovjet blok de vrijheid die sprak uit deze ontwerpen worden geëvenaard.

Boven: karakterisering van twee uitersten: links het Paleis van de Sovjets 1934-1940 resp. 1945-1954, rechts het Paleis van de Sovjets 1957-1960 (eigen schetsen).

¹⁵⁶ В. Быков, Ю. Хрипунов, 'К итогам общественного обсуждения конкурсных проектов Дворца советов', *Архитектура СССР* / V. Bykov, Ju. Chripukov, 'K itogam obščestvennogo obsuždenija konkursnyh projektov Dvortsa covetov', *Architektura SSSR* (1958) nr. 8 p 9-11.

5. Uitdrukking van een bewind

Nog een korte uitwijding is hier op zijn plaats. De positie van de architectuur in 1953 werd besproken in hoofdstuk 3a en b naar aanleiding van een artikel van Fëdorov-Davydov. Wat was de positie die de architectuur daarna kreeg toebedeeld?

In *Architektura SSSR* uit 1959 werd een excerpt afgedrukt van een architectuurtheoretisch werk, *De basis van de sovjet architectuur* van P. Volodin. De titel van het excerpt was *De objectieve basis van de wording van de socialistische stijl van de architectuur*. Dit stuk is vooral een bevestiging van marxistische stellingen. In de eerste plaats is de architectuur een afspiegeling en uitdrukking van de omstandigheden van de maatschappij waar deze uit voortkomt; ook wanneer een architectuur groots is, is dat een objectief historische noodzakelijkheid; architectuur is alleen afhankelijk van de individuele schepper in zoverre dat deze verantwoordelijk is voor de mate van vervolmaking waarmee de maatschappelijke omstandigheid in de architectuur wordt uitgedrukt. Na enkele alinea's wordt bevestigd dat dit de theorie is van de onder- en bovenbouw. Zaak is nu, betoogt Volodin, de nieuwe weg aan het licht te brengen, de wijze waarop de stijl de inhoud van het socialisme moet uitdrukken. Volodin vervolgt: in de jaren 1954-1955 bepaalden de ontwikkeling van de bouwindustrie en de ongekende groei een scherpe ommekeer in de stilistische keuzes van de architecten.¹⁵⁷ Hier moeten we kort bij stilstaan. Deze redenering van Volodin impliceert immers een omdraaiing van oorzaak en gevolg. Hij zegt dat de ontwikkeling en groei van de industrie de ommekeer van de stijl bepaalden; de versobering in stijl wordt voorgesteld als de uitdrukking van de nieuwe omstandigheden. In werkelijkheid was het de Partij die opdracht had gegeven de overtollige verfraaiingen achterwege te laten, met als doel het bouwproces te versnellen.

De schrijver Volodin houdt er geen rekening mee dat de theorie van de onder- en bovenbouw niet is opgesteld voor een maatschappij waar één partij een architectonische stijl voorschrijft en bovendien de condities bepaalt van zowel de bouw als de hele maatschappij, waar deze partij vervolgens ook de middelen bepaalt waarmee deze architectonische stijl na afloop wordt geanalyseerd, terwijl deze ene partij daarbij bepaalt dat deze stijl moet worden geanalyseerd als uitdrukking van deze bouw en deze maatschappij, waarbij deze analyse

¹⁵⁷ П. Володин, 'Объективные основы становления социалистического архитектурного стиля (Глава IX расширенных тезисов труда "Основы теории советской архитектуры")', *Архитектура СССР* /P. Volodin, 'Ob"ektivnye osnovy stanovlenija socialističeskogo architekturnogo stija (Glava IX rasširenych tezirov truda "Osnovyj teorii sovetskoj archytekтуры")', *Architektura SSSR* ('Objectieve bases van de ontwikkeling van de socialistische architectonische stijl (hoofdstuk IX van de uitgebreide these "Bases voor de theorie van de sovjet architectuur")', 1959) nr. 5 p. 45-48.

bovendien geacht wordt kritisch te zijn. Deze theorie was niet vrijer of beter dan die van Fëdorov-Davydov uit 1953.

6. Conclusie

6 a. De terugkeer van het buitenland en Lenin

Stalin overleed in 1953. Vanaf 1954 besteedden vakbladen uit de Sovjet Unie voor het eerst weer aandacht aan de architectonische ontwikkelingen in het buitenland. Deze aandacht stond ten dienste aan de vernieuwing en de terugkeer naar het moderne bouwen in het eigen land. Waarschijnlijk kan het ook in verband worden gebracht met Chruščëvs verlangen naar internationale erkenning. Het opmerkelijke isolement van het late Stalinistische regime was sterk verbonden met de specifieke positie van de Vožd – de leider – Stalin. Stalin was de nucleus en de top van de pyramide, in hem was alle macht geaccumuleerd. Alleen wanneer het ging om de legitimering van de Sovjetstaat had hij nog lang een concurrent in Lenin. Toen de Duitse legers werden overwonnen, kwam ook daar verandering in. Stalin werd geridderd als generalissimo en kon vanaf die tijd ook worden geëerd als redder en vader des vaderlands.

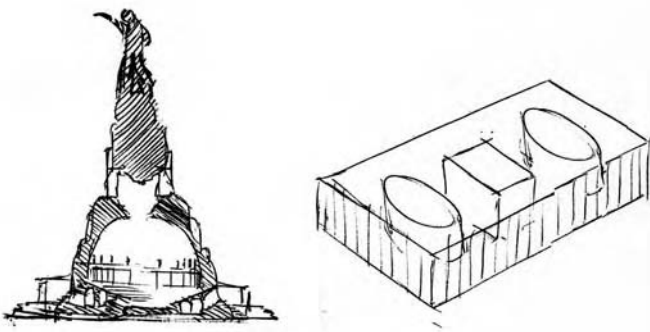
De laat-Stalinistische ideocratie vond zijn neerslag in de architectuur. De architectuur fungeerde als stedelijk, neo-romatisch decor. Uit de publicaties werd zelden duidelijk of de stalinistische plannen voor een centrum waren ontworpen of voor een buitenwijk, evenmin wat de functie was van de gebouwen; deze plannen bleven steeds verschijnen over verschillende jaargangen, alsof zij waren verheven boven de beperkingen van ruimte en tijd. Het land stond daaraan ten dienste, als een natie van horigen. Deze natie kende geen buitenland maar alleen zichzelf en vormde zijn eigen legitimering en oorsprong.

Het beeld van de staat was onder Chruščëv geheel anders. Chruščëv legitimeerde het bestaan van staat en Partij als technocratie, waarvan de vrucht toekwam aan de burger. Deze technocratie werd verbeeld als moderniteit en de moderniteit was internationaal. Het centrale beeld van de grote leider maakte niet langer deel uit van de ideocratie. Chruščëv was wel steeds en overal weer aanwezig, maar als opperste ingenieur en animator. De leemte die Stalin achterliet werd gevuld met de belofte van de technologie en van massaproductie. Deze technocratie en massaproductie werden ook de centrale thema's in de woningbouw.

Tegelijk met deze nieuwe legitimering van de staat, werd ook de positie van Lenin hersteld als stichter van deze staat.

6 b. De paleizen: destalinisatie en internationale moderne architectuur

Stalins Paleis van de Sovjets uit de jaren dertig is vaak beschreven. Er wordt echter zelden gemeld dat het winnende ontwerp tot ver na de Tweede Wereldoorlog werd doorontwikkeld pas in de jaren vijftig werd stopgezet. Nog minder teksten melden dat er onder Chruščëv opnieuw een paleis werd ontwikkeld met dezelfde naam, Paleis van de Sovjets – het boek *Architektur Stalins* van Chmelnitzki is een uitzondering. Voor Chruščëvs paleis werd er, net als voor het paleis van Stalin, een prijsvraag uitgeschreven. Deze opzet, met meerdere ontwerprondes, en de naam van het Paleis waren een pastiche op Stalins Paleis uit de jaren dertig. In de tweede ontwerpronde werden de inzendingen uit de eerste ronde gestroomlijnd, zodat zij een vergelijkbare vorm en stijl uitdroegen. In de uiteindelijke bijdrages waren de principes van het internationale moderne bouwen helemaal doorgevoerd: het uiteindelijke paleis was een platte, glazen doos. De drie congreszalen waren daar in geplaatst als losse elementen. Chruščëvs paleis was daarmee geheel tegengesteld aan dat van Stalin en wel zo expliciet, dat het niemand kon ontgaan. Daarmee was het bouwen onder Chruščëv een teken van de destalinisatie.

De karakterisering van de twee uitersten, met links het Paleis van de Sovjets uit 1934-1940 en rechts het Paleis van de Sovjets uit 1957-1960.

6 c. Woningbouw: meer destalinisatie en meer internationale moderne architectuur

Voor belangrijke architectonische opdrachten maakte men in de Sovjet Unie steeds weer gebruik van rondes met prijsvragen. Al voor het eerste vijfjarenplan uit 1928 waren er prijsvragen ingesteld om architecten tot bijdragen uit te dagen. Het was echter pas in 1932, met de prijsvraagronde voor het Paleis van de Sovjets, dat er een aparte staatscommissie voor werd ingesteld, bemand met leden uit het Partijkader – met name Lazar Kaganovič - om er directe invloed op uit te oefenen. De tweede rondes werden steeds gebruikt om de uitgangspunten voor de prijsvraag te herformuleren en zo tot een specifieke stijl te komen. Ook voor ontwerpen na 1954 werden prijsvragen ingezet. Tijdens het regime van Chruščëv bleef de bemoeienis van de Partij met de planning en bouwstijl geheel in stand.

Omdat de redes tijdens Chruščëvs bewind uit dwingende voorschriften bestonden, viel de inhoud van de redes grotendeels samen met de uiteindelijke praktijk. Er waren zoveel besluiten en voorschriften die direct het bouwen betroffen dat zij, samen met het systeem van prijsvragen, garandeerden dat de architectuur begrepen kan worden als het verlengstuk van het partijpolitieke programma.

Anders dan de prijsvragen, hadden de voorschriften vooral betrekking op de woningbouw. Ook de woningbouw veranderde vanaf eind 1953 aanzienlijk, maar het gebruik van systeembouw en geprefabriceerde delen was al voor 1953 ingezet. Het vijfjarenplan uit 1946 had een omvangrijke toename van woningen op haar programma gezet en in 1950 had Chruščëv, toen secretaris van de stad en regio Moskou, opgeroepen tot een sterke vergroting van de productie van benodigdheden voor de bouw. Zover dit beleid al voor de dood van Stalin was ingezet, werd het vanaf eind 1953 geïntensiveerd. Vanaf die tijd werden de standaardisering van de bouwtypes en de systeembouw een ideologisch artikel: zij werden naar voren gebracht als een kenmerk voor de prestaties van de Sovjet Unie in haar geheel, op een schaal die daarvoor onbekend was geweest. De technologie van het bouwen werd deel van de nieuwe ideocratie.

Ondanks de continuïteit van de technologie, werd na eind 1953 ook met de woningbouw afscheid genomen van het stalinisme. Hierin kunnen stijl en planning worden onderscheiden. De stijl werd met name veranderd door de versieringen als overvloedig aan te merken en af te wijzen. Er is meermaals geklaagd over het esthetisch niveau van de woningbouw in deze periode, maar de redes laten er geen twijfel over bestaan: esthetiek werd louter gezien als vijand van het tempo waarin de woningen konden worden opgeleverd. Hiermee kwam niet alleen de stalinistische heraldiek ten einde die tot 1954 in de gevels was verwerkt, maar ook het grootste deel van de ontleeningen aan de klassieke bouwstijlen.

De planning van de stedenbouw was complexer. Al heel snel was er een beperking ingesteld op de hoogbouw. Dit leidde tot een nieuwe weg, omdat de beperking tot vier en vijf verdiepingen de bouw van de grootse decors van de Stalinistische stedelijke ensembles onmogelijk maakte. Langzaam deden ook open woonblokken hun intrede en werd voor de nieuwe stadsdelen het programma ontwikkeld van de microrayons – kleine centra met voorzieningen voor 7 tot 20 duizend inwoners. Voor de verdergaande ontwikkelingen in de planning van woonwijken werden er in 1957 experimentele ontwerprondes georganiseerd. Hierin werden, met een fictieve wijk als uitgangspunt, de mogelijkheden ontwikkeld die de praktijk van de volgende jaren zouden bepalen. De resulterende nieuwe wijk sloot in de Sovjet Unie vanaf 1959 sterk aan op principes die ook in het westen algemeen gangbaar waren, echter met een grote nadruk op de spreiding van de voorzieningen in het microrayon.

Links: gebouw met appartementen aan de Stalinprospect van M. Rusanov e.a., vóór 1955. Bron *Architektura SSSR* (1954) nr 11 p 9. Rechts: 1957: Nieuw Moskou, wijk nr 12 bij de veertigste Oktoberviering. Bron: *Architektura SSSR* (1957) nr 10.

6 d. Vrijheid. Dwang

Er is door Chmelnitzky (*Die Architektur Stalins*) en Hugh Hudson (*Blueprints and Blood*) gesteld dat het bouwen in de landen van het Warschaupact voortkwam uit bemoeienis door de overheid en uit onvrijheid. Naast Chmelnitzky beticht ook de Russische architect en historicus Chan Megamadov Chruščëv van een onnodige bemoeienis met de stijl (in het artikel *Chruščëviaans utilitarisme*). Beide schrijvers hebben ervaringen met Midden- en Oost-Europa uit die tijd. Chan-Magomedov benadrukt dat de maatregelen om decoratie uit te bannen werden gevoeld als ongewenste overheidsbemoeienis op het terrein van de architecten.

Ik kan Chmelnitzky's en Chan-Magomedows ervaringen niet bagatelliseren, maar Chruščëvs bemoeienis lag wel geheel in de lijn van wat onder Stalin al was ingezet. Het systeem van decreten en de directe aanwezigheid van het partij kader bij de belangrijkste bijeenkomsten van de bonden is niet door Chruščëv geïnitieerd. Ook het feit dat de bond niet zozeer de leden vertegenwoordigde, maar de Partij, stamde uit de vroege jaren dertig. Zoals Chruščëv een volgeling was van Stalin in het centrale, partijgeleide systeem op planologisch gebied, was hij dat ook op het gebied van de overheidsbemoeienis bij de kunsten.

In het westen was de bemoeienis van overheden op het gebied van de architectuur echter meestal net zo groot; ook daar vond het bouwen plaats onder de vleugels van de overheid. Bijvoorbeeld voor de gehele de Noordoostpolder werd de architectuur door de autoriteiten, De RIJP (Rijksdienst IJsselmeer Polders) aan bepaalde architecten toegewezen. De RIJP had er zelfs de indeling van de tuinen van de individuele huishoudens bepaald. Er zijn veel van dergelijke voorbeelden; overheidsbemoeienis betrof in West-Europa bij de herinrichting van gebombardeerde steden zowel de plannologie als de stijl van het bouwen, in Groot-Brittannië net zozeer als in West-Duitsland, waar de overheden doorgaans kozen voor een wederopbouw van de centra in een historiserende, regionalistische architectuur. Het initiatief en beheer werden door de overheden in het westen vaak overgedragen aan semi-overheden als woningcorporaties, die daarmee een nauwkeurig omschreven rol vervulden.

Wat opvalt is dat in de vaktijdschriften uit de Sovjet Unie expliciet wordt gemeld dat er sprake is van voorschriften en directieven en dat deze afkomstig zijn van de partij. Vakbladen in het westen bevestigen daarentegen zorgvuldig het bijna beeld van de architect als oorsprong van vernieuwing, stijl en inventies. Ook het modernisme wordt er begrepen als iets dat zijn oorsprong vind in de activiteiten van de architecten. Ook toen Le Corbusier de reeds bestaande silo's afbeeldde om de esthetiek van het moderne bouwen te proclameren (die echter, zoals betoogd, door de modernisten geen esthetiek werd genoemd, maar een afwijzing

van de esthetiek) – ook toen viel deze esthetiek van het moderne toe aan Le Corbusier, en niet aan de bouwers van de silo's.

Het idee van onvrijheid moet in het Oostblok mede zijn ontstaan doordat de Partij en eerste secretaris niet alleen bij machte waren de discussies te openen, maar ook om deze een bepaalde kant uit te drijven, terwijl de spelers uit het veld zich nog identificeerden met wat door deze maatregelen werd uitgesloten. Het zit hem in het beleid van de overheid dat als bruusk werd ervaren. Men mocht niet meer bouwen in de traditie van Žoltovski, maar iedereen hield van Žoltovski.

Er is nog een belangrijk verschil tussen Stalin en Chruščëv. Stalin veranderde het bouwen door in 1932 de planologie stop te zetten tot de planologen een nieuwe planning hadden uitgedacht. Er ontstond een chaos, mede omdat de boeren juist in die jaren door de collectivisering en dekulakisatie de dorpen verlieten en *en masse* naar de steden trokken. Toch werd besloten eerst een deel van de stedelijke centra te slopen om het nieuwe, stalinistische Babylon op braak terrein uit te kunnen voeren. Niet de huisvesting stond bij Stalin centraal, maar de uitdrukking van het architectonische ensemble. De gevolgen van de dekulakisatie (naar schatting 23 miljoen boeren trokken uit hun dorpen weg) en de gevolgen van de chaos door de stopzetting van de oude planning traden de leiders tegemoet met ad hoc beslissingen, zoals de regelingen met passen: wie geen pas had voor de stad kreeg er geen woning en geen werk; wie niet werkte en zwierf werd gedwongen aan het werk gezet. Grote delen van de metro en de grote torens in Stalins Moskou zijn door strafarbeiders uitgevoerd, vaak onder leiding van de toenmalige secretaris van de Partij in Moskou, Chruščëv.

Chruščëv begon na de Tweede Wereldoorlog niet met slopen, maar herintroduceerde de indeling van nieuwe stadsdelen in rayons en maakte kwantiteit tot het centrum van zijn bouwbeleid. Hij ontkende in de woningbouw de zin van de uitdrukking van het gebouw. Uitdrukking was het enige dat voor Stalin gelding leek te hebben gehad.

6 e. Taal

In de periode 1954-1960 zijn de verschuivingen in de taal aanzienlijk. *Microrayon, rayon, type, grootblokkig, kleinblokkig* zijn allemaal typerende begrippen. Enkele van deze begrippen waren kort voor 1954 ontwikkeld (zoals groot- en kleinblokkig). Andere begrippen hadden hun wortels in de periode van vóór Stalin en Kaganovič (als rayon en sotsgorod). Deze oude begrippen kregen na 1953 een nieuwe pregnantie.

Er was ook een taal die verdween. Opvallend is dat de ene taal in de loop van enkele jaren werd vervangen door de andere, maar dat beide soorten taal bepaalde onderwerpen onbeschreven lieten. Er is na 1955 weinig tekst besteed aan de onderlinge ligging van bouwvolumes en hun plaatsing aan een weg. Wel werden na 1955 steeds de grote verkeersaders genoemd die een wijk moesten ontsluiten. Deze analyses over de ontsluiting van steden waren binnen het architectuurdiscours van 1934 tot 1953 bijzonder schaars. Het was de onderlinge ligging van bouwvolumes in hun samenhang met de straat (of plein) die tot eind 1953 bijna het gehele discours bepaalde. Deze taal draaide om het architectonische ensemble, volgens de neo-romantische opvatting van de stad als een subliem decor.

Dat het platteland niet meer werd gerelateerd aan koelakken, maar aan burgers, dat het buitenland niet meer de fascistische verbreider was van kosmopolitische verderfelikheden, maar een producent van gebouwen, en dat er nog wel sprake was van de vereende krachten van arbeiders, maar niet meer van eindeloos bewierokte inspanningen van het volk geleid door het genie van de grote Stalin, dat alles moet een enorme, bijna schokkende ervaring zijn geweest.

6 f. De tijd – breuk of geen breuk

Het nieuwe bouwen had tijd nodig zich te ontwikkelen. De besluiten die centraal werden genomen en in de praktijk moesten worden geïmplementeerd, hadden niet direct een vorm: de bewering dat versiering uitgebannen moest worden, hield niet in hoe er wel ontworpen moest worden. Voor een bepaalde wijze van ontwerpen tot nieuwe standaard werd verheven, werden experimentele fases ingesteld om modellen te ontwikkelen die daarna tot standaard kon worden verheven. Eindeloos werd de noodzaak uitgesproken om voor het bouwen standaardtypes te ontwikkelen.

Samenvattend blijkt dat er gesproken kan worden van een breuk, die zich echter in meerdere, kort na elkaar gelegen fases heeft voltrokken. Van de meeste begrippen kan worden aangewezen wanneer deze verdwenen of opnieuw werden geïntroduceerd. Hetzelfde geldt voor de in de praktijk toegepaste bouwprincipes. Het proces begon voor eind 1953, maar betrof aanvankelijk steeds enkele huizenblokken en werd op grote schaal effectief tussen 1954 en 1960. De breuk betreft de architectuur, maar in mindere mate het geloof in technologie en in het geheel niet het centralistische aspect van de planning. Interessant is dat ook de stalinistische orde van bouwen in fasen opzij werd geschoven. In 1954 werden de eerste afwijzingen geformuleerd: géén versieringen, géén dertien etages. Toen verdween het stalinistisch ensemble – niet door verordeningen, maar doordat er andere instrumenten voor het ontwerpen werden geïntroduceerd. Elementen als het microrayon werden doelbewust ontwikkeld. Het langst duurde de ontwikkeling van de nieuwe planologie. Duidelijk is hoe men hiervoor eerst het buitenland raadpleegde en vervolgens de wetenschappelijke en onderwijsinstututen zijn gang liet gaan. Daaruit ontstonden de nieuwe ontwerpmethoden voor een ruimtelijke planning.

6 g. Waar zijn de fabrieken en overheidsgebouwen?

Zowel in de laatste jaren van het stalinisme als in de periode 1954-1960 werd er vrijwel geen aandacht besteed aan bouw voor de industrie. Oude nummers van *Architektura SSSR* stonden voor de oorlog nog vol met bouwwerken voor electriciteitscentrales en dergelijke. Ook *USSR im Bau* (of *l'USSR en construction*) besteedde daar veel aandacht aan. Het lijkt of deze bouwwerken door het late stalinisme uit de architectuur werden verbannen: in een jaarboek voor de architectuur uit 1953 staat maar één bouwwerk dat herkenbaar deel is van een stuwdam. Er ging aandacht uit naar de decoratie, maar niet naar de functie. Machines, bewegende delen als sluizen, rails en vervoersmiddelen waren afwezig.¹⁵⁸

De periode Chruščëv betekende de herwaardering van het hier en nu, maar dat werd vrijwel geheel uitgedrukt in kwantiteit en woningbouw.

Delen van pagina's uit *USSR im Bau* resp. *l'USSR en construction* uit de jaren 1929-1935. Het gaat om electriciteitscentrales, hoogovens, torens voor hydraulische technieken en locomotieffabrieken. Deze verdwenen uit de naoorlogse sovjetmaatschappijen van 1945-1953 en 1954-1960.

¹⁵⁸ Академия архитектуры СССР, *Советская архитектура. Ежегодник II* /Academie voor de architectuur van de USSR, *Sovetskaja architectura. Ježegodnik II*, (Jaarboek II; Moskou 1953).

6 h. De theoretische leegte

Er is aandacht besteed aan de positie die de architectuur in de Sovjet Unie kreeg in de theorie. Bij de vestiging van de theorie begin jaren dertig leidden Kaganovič' bemoeienissen tot de onderschikking van architectuur aan de kunsten en tot het voorschrijven van het socialistisch realisme als uitdrukkingsvorm. In het artikel van Fëdorov-Davydov uit 1953 bleken deze ideeën uit de jaren dertig nog steeds werkzaam, maar beter uitgewerkt. Ook bleek dat deze theorie, samen met de marxistische uitleg van het begrip stijl in zijn relatie tot de historische herkomst, ingezet kon worden in de strijd tegen de versierzucht in de bouwkunst van het late Stalinisme.

Het valt op dat er in de Sovjet Unie duidelijk waarde werd gehecht aan uitstraling en betekenis, aan representatie en beeldvorming, maar een analyse van deze uitstraling en betekenis in het bouwen was nauwelijks aanwezig. Chruščëvs Paleis van de Sovjets was in meerdere opzichten tegengesteld aan Stalins Paleis, en wel zo sterk dat dit niemand kon ontgaan, en toch volstond het artikel dat de ontwerpen voor Chruščëvs Paleis beschreef met de opmerking dat de auteurs een vorm moesten kiezen die de juiste inhoudelijke en politieke uitdrukking aan het gebouw verleende. Welke vorm en uitdrukking dat waren werd niet vermeld, over het verband tussen vorm en uitdrukking geen woord. Theorie heeft vanaf 1953 voor de architectuur geen belangrijke positie gehad. De roep om eenvoudig bouwen werd alleen onderbouwd met economische en kwantitatieve argumenten.

Het is wel duidelijk dat voor de Sovjet Unie na 1954 de geschiedenis van de architectuur veranderde: voor het eerst kwam deze weer dichterbij de geschiedenis van westerse chroniqueurs als Siegfried Giedion en Nikolaus Pevsner. Giedion en Pevsner zouden omgekeerd ten aanzien van het bouwen in de Sovjet Unie echter nooit hun oordeel herzien: De Sovjet Unie was vanaf de Stalinistische dictatuur uit de architectuurgeschiedenis verdwenen. Pas laat in de jaren zeventig kwam er vanuit het westen aandacht voor het einde van de avant garde. Van daaruit ontstond wat aandacht voor de vorming van de bouw uit de stalinistische dictatuur.

In de Sovjet Unie zelf beperkte men zich in verband met historische architectuur vooral tot fotoboeken. Deze waren a-historisch en a-theoretisch van opzet. De belangrijkste werken van Ikonnikov en Chan-Megamedow uit de jaren zeventig en tachtig vormden uitzonderingen en verschenen in het Engels.

6 i. Chruščëv tegenover Malenkov en Beria; landbouw en zware industrie

Na 1953 werd er in de vakbladen voor architectuur weer aandacht gegeven aan het bouwen voor de agrarische sector. Het bouwen voor de agrarische sector is kenmerkend voor het thema van de consumptie. Allereerst was de consumptie van burgers uit de agrarische sector voor Stalin een onbesproken onderwerp geweest; economisch moest het overschot uit deze sector zorgen voor de middelen die in de industrie moesten worden geïnvesteerd; dat er omgekeerd producten uit de industrie naar boeren zouden vloeien was niet de bedoeling. De aandacht voor de woningbouw voor deze sector onder Chruščëv betekende een einde aan dit beleid. Ook illustreert het de zorg die vanaf 1953 door Chruščëv werd gegeven aan diens Woeste gronden politiek. Deze politiek was er op gericht de Sovjetburger te voorzien van meer agrarische producten als vlees, melk en boter.

Het is duidelijk dat het bouwbeleid paste in het beleid van Chruščëvs bewind en tot uitdrukking kwam in zijn machtsstrijd met de andere twee leiders van het triumviraat waarmee hij na Stalins dood aan de macht kwam, Beria en Malenkov. Lavrentij Beria leek aanvankelijk de grootste motor achter een radicale destalinisatie, maar hij werd al na enkele maanden uit de weg geruimd. Malenkov stelde zich op achter een sterkere lichte industrie, wat een belangrijke wijziging betekende ten opzichte van de koers die Stalin had gevaren. Er was al vanaf het vierde vijfjarenplan (1946-1950) een onderstroom geweest die poogde meer ruimte te geven aan de lichte industrie, maar deze strandde steeds, eerst onder Stalin. De controverse over de lichte industrie speelde opnieuw tussen Chruščëv en Malenkov, waarbij Chruščëv zich met de nadruk op de zware industrie opstelde achter de voortzetting van Stalins beleid. Toen Malenkov als tweede politicus van het triumviraat zijn macht moest inleveren, had het pleit voor zware industrie opnieuw gewonnen. Dat de destalinisatie uiteindelijk toch met Chruščëv zou worden geïdentificeerd, lag met name in de Geheime Rede van 1956 en de dooi van 1962, maar niet in de economische hervormingen.

Chruščëv had al aan de wieg gestaan van de bouwhervormingen van 1950. Ook de ontmanteling van de stalinistische principes in het bouwen in de jaren die daarop zouden volgen, vallen onder de verantwoordelijkheid van Chruščëv. Deze nadruk op het bouwen kan worden uitgelegd als een nadruk op consumptie voor de burger. Dat lijkt in tegenspraak met Chruščëvs nadruk op de zware industrie; de productie van consumptiegoederen werd in verband gebracht met de lichte industrie. De versnelling van de bouw vereiste echter een versterking van de zware industrie. Dat was immers de industrie waarmee men nieuwe fabrieken inrichtte om geprefabriceerde panelen te produceren en die zorgde voor de benodigde grondstoffen en de outillage op de bouwplaatsen. Ook voor de intensivering van de

landbouw was de inzet van zware industrie nodig om de benodigde landbouwmachines te produceren. Zo sloot Chruščëvs streven de landbouwopbrengst te verhogen aan bij zijn streven de bouwproductie te vergroten: zij leidden beiden tot de bevrediging van de consumptie op een gebied waarvoor de inschakeling van zware industrie was vereist.

De technologie en industrialisering kregen, als opgemerkt, in de nieuwe ideocratie een expliciete rol. Zij werden een geloofsartikel. Er werd in Midden- en Oost-Europa in de bouw langer aan prefabricatie vastgehouden dan in West-Europa. Het zou, zoals in de inleiding is gesteld, voor de hand liggen te geloven dat dit een gevolg was van de ideologische waarde van de technologie en industrialisering. In het westen werd niet alleen steeds minder gebruik gemaakt van geprefabriceerde panelen, ook werd prefabricatie er steeds meer gecombineerd met andere bouwtechnieken. Voor de bouw van de Bijlmermeer in Nederland werd een principe ontwikkeld waarmee de muren en vloer in één keer gestort konden worden, de zogenaamde tunnelbouw. Daarmee is de Bijlmermeer bij uitstek een voorbeeld van een bouw waarbij prefabricatie minder belang kreeg, terwijl het technologisch verder was ontwikkeld. Daarom kan men niet stellen dat men in Midden- en Oost-Europa zo lang aan prefabricatie vasthield om de ideologische waarde van de technologie. De reden dat men er in Midden- en Oost-Europa aan vasthield was gelegen in de industrialisering; het ging om een productie die was gecentreerd in de fabriek en dat niet alleen, het ging om de bevoordeling van de zware industrie, die zich in de Sovjet Unie vanaf het eerste vijfjarenplan uit 1928 ononderbroken voortzette. In hoofdstuk 3 c. is beschreven dat het beleid ten aanzien van de zware industrie zich ook niet liet wijzigen doordat de managers in de provincies niet de wil hadden en niet bij machte waren hun beleid zomaar te wijzigen. Dat ging ook op voor de bouwindustrie.

De hervormingen in de landbouw waren onder Chruščëv aanzienlijk, maar zouden uiteindelijk falen. De hervormingen in het bouwen waren zeker zo gigantisch en zouden lang in werking blijven, tot het einde van Brežnevs bewind. Dit bouwen reikte van Dikson, ver boven de poolgrens, tot Ašchabad in de woestijn, en van Vladivostok, aan de Stille Oceaan, tot aan Berlijn. Het was het grootste bouwproject op aarde vanaf de schepping.

Jan van de Pavert, 2010.

7 Bronnen en gebruikte literatuur

Bronnen - publicaties:

Академия архитектуры СССР, *Советская архитектура. Ежегодник II* / Academie voor de architectuur van de USSR, *Sovetskaja architectura. Ježegodnik II*, (Jaarboek II; Moskou 1953).

Siegfried Giedion, *Space, Time and Architecture. The Growth of a New Tradition* (1e editie: Oxford (G.B.), 1941).

Siegfried Giedion, *Space, Time and Architecture. The Growth of a New Tradition* (3e editie: Oxford (G.B.), 1954).

Nikita Chruščëv / N. S. Chruschtschow, *Besser billiger und schneller Bauen* (Berlijn, 1955). Excerpten zijn vertaald in het Engels: Nikita Chrushev, 'On the Extensive Introduction of Industrial Methods, Improving the Quality and Reducing the Cost of Construction', *Volume 21* (Rotterdam, 2009) pp 26-34.

Idem, *Khrushchev Remembers*, introductie en redactie Edward Crankshaw, (Boston, Toronto, 1970).

Ed. Sergei Chrushev, *Memoirs of Nikita Khrushchev*. Vol. 2 (University Park PA, USA, 2004).

idem, *The Secret Speech: Delivered to the Closed Session of the Twentieth Congress of the Communist Party of the Soviet Union* (geen plaats, 1976).

idem, *Rede van N. S. Chroesjtjow. Uitgesproken op 14 februari 1956 te Moskou* (Amsterdam 1956).

CIAM, 'De verklaring van La Sarraz' / 'The Declaration of La Sarraz' (1928), opgenomen in: Auke van der Woud, *CIAM. Volkshuisvesting. Stedebouw / CIAM. Housing. Town Planning* (Delft, Otterlo, 1983) pp158-160.

Nikita Khrushchev: zie Nikita Chruščëv.

J.B. van Loghem met zijn *Bouwen. Bauen. Bâtir. Building. Holland. Nieuwe zakelijkheid.*

Neues Bauen. Vers une architecture réelle. Built to live in (oorspr.: Amsterdam, 1932)

Facsimile herdruk in: Umberto Barbieri: *Ir. J.B. van Loghem: Bouwen, bauen, bâtir, building. Holland. Een dokumentatie van de hoogtepunten van de moderne architectuur in Nederland van 1900-1932*, (Nijmegen, 1980).

М. Посохин, А. Мндоянц, Н. Пекарева, *Кремлевский Дворец съездов* / M. Posochin, A. Mndojants, N. Pekareva, *Kremlevskij Dvoretz C"ezdov* (Het Congrespaleis in het Kremlin, Moskou, 1965).

J. V. Stalin / I. V. Stalin, *Collected Works 9*.

I. V. Stalin, *Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R.*, op

<http://www.marx2mao.com/Stalin/EP52.html>, oorspr. 1952, vertaling 1972, gecorrigeerd voor het internet 2000.

И. В. Сталин *Экономические проблемы социализма в СССР*,

http://reocities.com/CapitolHill/parliament/7231/ec_probl.htm.

Nikolaus Pevsner, *An Outline of European Architecture* (Hammondsworth, 1943).

Nikolaus Pevsner, *Pioneers of the Modern Movement. From William Morris to Walter Gropius*. (London, 1936; 1949 herdrukt als *Pioneers of Modern design*).
Nikolaus Pevsner, *Pioneers of Modern design*, (London, 1949, herdruk van *Pioneers of the Modern Movement. From William Morris to Walter Gropius* uit 1936).

- *Всесоюзное совещание строителей, архитекторов и работников промышленности строительных материалов, строительного и дорожного машиностроения, проектных и научно-исследовательских организаций / Al-unie vergadering voor de bouwarbeiders, architecten en medearbeiders van de bouwstoffen – machines en straatbouwmachineindustrie industrie, alsmede de planologische en wetenschappelijke organisaties* (Moskou, 1955).

Bronnen – bladen:

Architektura i stroitel'stvo Moskvy. Naucno-populjarnyj zurnal, Ispolkom Moskovskogo Gorodskogo Soveta Deputatov Trudjascichsja (Moskou, 1952 - 1959).

Architektura i stroitel'stvo. Ministerstvo Gorodskogo Stroitel'stva; Upravlenie po Delam Architektury pri Sovete Ministrov RSFSR (Moskva 1946 - 1950).

Architektura i stroitel'stvo Leningrada. Ispolnitel'nyj Komitet Leningradskogo Gorodskogo Soveta Deputatov Trudjascichsja; Leningradskoe Otdelenie Sojuza Sovetskich Architekturov SSSR ; Leningradskij Filial Akademii Architektury SSSR.(Leningrad, 1946 - 1959).

Architektura SSSR. ezemesjacnyj, naucno-teoreticeskij, tvorceskij zurnal. Gosudarstvennyj Komitet po Grazdanskomu Stroitel'stvu i Architekture pri Gosstroj SSSR, Sojuz Architekturov SSSR (Moskva 1933 - 1941, 1942 - 1947, 1951 - 1991).

uit de volgende artikelen uit *Architektura SSSR* zijn citaten gebruikt:

П. Блохин, 'О типах квартир, секций жилых домов в массовом жилищном строительстве', *Архитектура СССР* / P. Blochin, 'O tipach žylax domov v massovom žiliščom stroitel'stve', *Architektura SSSR* (1954), nr 12 pp 13-18.

В. Быков, Ю. Хрипунов, 'К итогам общественного обсуждения конкурсных проектов Дворца советов', *Архитектура СССР* / V. Bykov, Ju. Chripukov, 'K itogam obščestvennogo obsuždenija konkursnych projektov Dvortsa covetov', *Architektura SSSR* (1958) nr. 8 p 9-12.

П. Володин, 'Объективные основы становления социалистического архитектурного стиля (Глава IX расширенных тезисов труда "Основы теории советской архитектуры")', *Архитектура СССР* / P. Volodin, 'Objektivnye osnovy stanovlenija sotsialističeskogo architecturnogo stilja (Glava IX rasširennych tezirov truda "Osnovyj teorii sovetskoj archytekтуры")', *Architektura SSSR* ('Objectieve bases van de ontwikkeling van de socialistische architectonische stijl (hoofdstuk IX van de uitgebreide these "Bases voor de theorie van de sovjet architectuur")', 1959) nr 5 pp 45-48.

А. Зальцман, 'Пути улучшения архитектуры типовых жилых домов', *Архитектура СССР* / A. Zaltsman, 'Puti ulučšenija žilych domov', ('Wegen tot de verbetering van types van woonhuizen', *Architektura SSSR* (1954) nr 8.

В. Ермоленко, 'Типовые проекты деревянных стандартных домов заводского изготовления', *Архитектура СССР* / V. Ermolenko, 'Typovyje projecty derevannykh standartnykh domov zavodskogo izgotovlenija' ('Type-projecten standaard dorpsuizen uit industriële productie'), *Architektura SSSR* (1954), nr 12.

Луис Лакаса, 'Современная архитектура капиталистических стран', *Архитектура СССР* / Luis Lakasa, 'Sovremennaja architektura kapitalističeskich stran' ('De hedendaagse architectuur in kapitalistische landen'), *Architektura SSSR* (1954) nr 1 pp 32-37.

А. Овчиников, 'Из опыта типового проектирования в мастерской школе И. В. Жолтовского', *Архитектура СССР* / 'Iz opyta tipobogo projektirovanija v masterskoj školje I. V. Žoltovskogo', *Architektura SSSR* (1955) nr 7, pp. 7-10.

Е. Попов, 'Проблемы развития архитектуры промышленных сооружений', *Архитектура СССР* / Je. Popov, 'Problemy rasvitia architektury promešlennykh sooreženii' (Problemen van de ontwikkeling van architectuur voor bedrijfsgebouwen), *Architektura SSSR* (1955) no 9 pp 10-14.

Л. Руднев 'О формализме и классике', *Архитектура СССР* / 'L. Rudnev, 'O formalisme i klassike' (Over het formalisme en het klassieke), *Architektura SSSR* (1954) nr 11, pp 30-31.

С. Тургенев 'Новое в жилищном строительстве. Экспериментальная застройка жилого комплекса', *Архитектура СССР* / S. Turgenev, 'Novoje v žiliščkom Eksperimentalnaja zastrojka žilogo kompleksa' ('Nieuw in de woningbouw. Experimentele bebouwing wooncomplex'), *Architektura SSSR* (1958), nr 01, pp 3-14.

А. А. Фёдоров-давыдов, 'Некоторые вопросы архитектурной теории и практики в свете труда И. В. Сталина "Экономические проблемы социализма в СССР" и решений XIX съезда партии', *Архитектура СССР*, / A. A. Fëdorov-Davydov, 'Nekotorye voprosy architekturnoj teorii i praktiki cvete truda I. V. Stalina "Èkonomyčeskye problemy socializma v SSSR"i rešenii XIX s"ezda partii', *Architektura SSSR*, ('Enkele vragen ten aanzien van de theorie en praktijk van de architectuur in het licht van J. V. Stalins werk "Economische problemen van het socialisme in de USSR" en besluiten van het 19^e congres van de Partij'), 1953 nr 3 pp 1-6.

А. Чукавин, 'Жилые дома из объёмно-пространственных блоков', *Архитектура СССР* / A. Čukavin, 'Žilyje doma iz objomno-prostranstvennykh blokov' (Woonhuizen uit rondomruimtelijke blokken'), *Architektura SSSR* (1959), nr 5 p 25-31.

'Решительно улучшить типовое проектирование для массового строительства', *Архитектура СССР* / 'Stroitel'no uličšit' tipovoje projektirovanije dlja massobogo stroitel'stva' ', *Architektura SSSR* (1954), nr 11 pp 1-2.

Ю. Яралов, 'Обсуждение конкурсных проектов Дворца советов' *Архитектура СССР* / Ju. Jarilov, 'Obsuždenie konkursnykh projektov Dvortsa sovetov', *Architektura SSSR* ('Beoordeling van de competitionele plannen voor het Paleis van de sovjets', 1960) nr 1 pp 32 e.v.

Bronnen – overig:

Vittorio de Sica (regie), Cesare Zavattini (scenario), *Ladri di Biciclette* (*Fietsendieven*, Italië 1948, naar een gelijknamig boek van Luigi Bartolini uit 1946).

Vera Chitylová (regie, scenario), *Panelstory, verhaal van een woonwijk* (*Panelstory aneb jak se rodí sídlíste*, Tsjechoslowakije, 1979)

interview met Michiel Riedijk (Neutelings Riedijk Architects) over technische aspecten van de bouw met prefabricatie in Nederland en Sovjet Rusland, 2010.

T.M. Карпова, 'Костромской район в 20-40 годы' en Н.А. Зонтиков, '“Великий перелом”': коллективизация в Костромском районе', op de site van het bestuur Костромской муниципальный район, <http://www.admkr.ru/region/>

archief van de woningcorporatie Patrimonium (tekeningen van de oorspronkelijke flats in de Bijlmermeer).

Literatuur

Anders Åman, *Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalin Era: An Aspect of Cold War History*, (Cambridge (Ma.), 1987)

Umberto Barbieri: *Ir. J.B. van Loghem: Bouwen, bauen, bâtir, building. Holland. Een dokumentatie van de hoogtepunten van de moderne architectuur in Nederland van 1900-1932. Met facsimile druk van genoemde titel van Van Loghem* (Amsterdam, Kosmos, 1932). Nijmegen, 1980)

Stephen V. Bittner, 'Remembering the Avant-Garde: Moscow Architects and the "Rehabilitation" of Constructivism 1961-1964, in *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol 2. Negotiating Cultural Upheavals: Cultural Politics and Memory in 20th Century Russia (2001) <http://musc.jhu.edu/login?uri=/journals.kritia/v002/2.3bittner.pdf>.

Harald Bodenschatz, Christiane Post, *Städtebau im Schatten Stalins. Die internationale Suche nach der sozialistische Stadt in der Sowjetunion 1929-1935* (Berlijn, 2003).

Christian Borngräber, 'Der Sowjetpalast im Zentrum von Moskou. Chronologie der sieben Entwurfsphasen bis zum Baubeginn am Ende der 30er Jahre.' in: J. Harten, H.-W. Schmidt, M. L. Syring, red.: *"Die Axt hat Geblüht..."* (Düsseldorf 1987, cat.) 417-429.

William C. Brumfield, 'Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalin Era: an Aspect of Cold War History by Anders Åman', *Slavic Review*, vol. 53 nr. 1 (1994) 280-281.

Roy Bijlhouwer, 'Ruimtewerking en ritmiek. Een analyse van het stedenbouwkundig oeuvre van Lotte Stam-Beese', in: Hélène Damen en Anne-Mie Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese. 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam* (Rotterdam, 1993) 94-95.

S. Chan-Magomedow: *Pioniere der sowjetischen Architektur*. Dresden, 1983.
(S. Khan-Magomedov: *Pioneers of Soviet Architecture*. New York: Rizzoli, 1987.)

Селим Хан-Магомедов / Selim Chan Magomedov, 'Реферат "Голосов Илья Александрович" / 'Referaat "Golosoob Ilja Aleksandrovič"',
http://5ka.su/ref/biografii/0_object52054.html

Селим О. Хан-Магомедов, 'Архитектор Илья Голосов: Пионеры советской архитектуры' *Строительству архитектура* / Selim Chan Magomedov 'Architektor Ilja Golosov: Pionery sovetskoy architektury', *Stroitelstvoi architektura* (1986) nr. 2.

Селим О. Хан-Магомедов, 'Хрущёвский утилитаризм плюсы и минусы' / S. O. Chan-Magomedov, 'Chruščëvskij utilitarizm: plusy i minusy' (Chruščëviaans utilitarisme: plussen en minnen), in de site van de Российская академия архитектуры и строительных наук научного-исследовательский институт теории архитектурны и градостроительства / Rossijskaja akademija architektury i stroitelnych nauk naučnogo-issledovatel'skij institut teorii architekturnyj i gradostroitelstva (Russische akademie van architectuur en bouwwetenschappen wetenschappelijk onderzoeks instituut voor de theorie van de architectuur en stedenbouw), op: <http://www.niitag.ru/info/doc/?89>, 2006.

Timothy J. Colton, *Moscow. Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge Mass, Londen, 1995).

Dmitrij Chmelnizki, *Die Architektur Stalins. Studien ze Ideologie und Stil*, I en II (voorwoord Bruni Flierl, Berlin, 2007)
(website) op: http://opus.kobv.de/tuberlin/volltexte/2004/696/pdf/chmelnizki_dmitrij.pdf.

Matthew Cullerne Bown, *Art under Stalin* (Oxford, USA, 1991).

Mike Davis, 'The Infinite Game: Redeveloping Downtown L.A.' in: Diane Ghirardo (red.), *Out of Site. A Social Criticism of Architecture*, (Seattle 1991), 77-113.

Timothy Dunmore, *The Stalinist Command Economy. The Soviet State Apparatus and Economic Policy 1945-1953* (Londen en Basingstoke, 1980)

Werner Dürth, Niels Gutschow, *Traume in Trümmern. Stadtplanung 1940-1950* (München, 1993).

H. Gaßner, 'Heartfields Moskouer Lehrzeit', in: P. Panicke, K. Honnef, K. Thomas, (red.) *John Heartfield* (Keulen, 1991), 322-323.

Cordula Gdaniec, *Komunalka und Penthouse. Stadt- und Stadtgesellschaft im postsowjetischen Moskou*, Zeithorizonte 10 (Münster 2005).

Mikel van Gelderen, 'Onbevangen schaamteloosheid. Plattenbau, relikwie uit het verleden?', in Cor Wagenaar, Mieke Dings, red.: *Idealen in beton*, (Amsterdam 2004), 125-131.

Diane Ghirardo (red.), *Out of Site. A Social Criticism of Architecture* (Seattle 1991).

Graeme Gill, *The Nature and Development of the Modern State* (New York en Basingstoke, 2003)

Bart Goldhoorn, 'Comment on Khrushchev's Speech of December 7, 1954', *Volume*, (2009), 36.

Paul R. Gregory, *The Political Economy of Stalinism*, (Cambridge G.B., 2004).

Nina Guryanova, 'Chronology of Russian Art', in: Wim Beeren e.a. (red.), *De grote utopie. De Russische avant-garde 1915-1932* (Amsterdam, 1992), 61-84.

Christiane Hannemann, 'Architecture as Ideology: Industrialisation of Housing in the GDR', *Stadt und Regionalsoziologie*, Working Papers Nr 2 A (Berlijn, 2004).

Klaus Heller, Jan Plamper (red.), *Personality Cults in Stalinism - Personenkulte im Stalinismus* (Göttingen, 2004).

David L. Hoffman, *Peasant Metropolis. Social Identities in Moscow 1929-1941* (Ithaca, London, 1994).

Hugh Hudson jr., *Bleuprints and Blood. The Stalinisation of Soviet Architecture. 1917-1937* (Princeton, 1994).

Nikolas Hülbusch, 'Džugašvili der Zweite. Das Stalin-Bild im Sowjetischen Spielfilm (1934-1953)', in: Klaus Heller, Jan Plamper (red.), *Personality Cults in Stalinism - Personenkulte im Stalinismus* (Göttingen, 2004).

A. Ikonnikov, *Russian Architecture of the Soviet Period* (Sovjet Unie (geen plaats), 1988).
A. Ikonnikov, *Soviet Architecture of Today; 1960s-early1970s* (Leningrad 1975).

Galina N. Jakowlewa, 'Ausdruck der Höchsten Organisiertheit', in: Margarethe Lasinger (red.), *Kunst und Diktatur. Architektur, Bildhauerei und Malerei in Österreich, Deutschland, Italien und der Sowjetunion 1922-1956* (Wenen, 1994), p 810-817.

Paul R. Josephson, *Industrialised Nature. brute Force Technology and the Transformation of the Natural World* (Washington, 2002).

idem, *New Atlantis Revisited. Akademgorodok, the Siberian City of Science* (Princeton, NJ, 1997).

S. Khan-Magomedov: zie S. Chan-Magomedow.

Rem Koolhaas, 'Atlanta' in Rem Koolhaas and Bruce Mau, *SMLXL* (New York, 1996) pp 832-859 (oorspr. Rem Koolhaas, 'Atlanta' in Ramon Prat (red.), *Atlanta*, Barcelona, 1995).

Vladimir Ilič Lenin, 'Wat te doen?',
<http://www.marxists.org/nederlands/lenin/1902/wattedoen/1.htm> (oorspronkelijk 1902)

Alan A. Loomis, 'Locating Victor Gruen', in Alan A. Loomis (red.) / LA Forum for Architecture and Urban Design, *Delirious LA*, <http://www.deliriousla.net/essays/2000-gruen.htm>, (essay: 2000, site: 2009).

Lynn Mally, *Culture of the Future. The Proletkult Movement in Revolutionary Russia*, (Berkeley, Calif., 1990).

Martin McCauley, *The Khrushchev Era, 1953-64* (London 1995).

Ivan V. Nevzgodin, 'Grasping Architecture. A Critique of the Critique. "Press – Fight for Socialist Cities!" Perception and Critique of the Architecture of Novosibirsk, 1920-1940', <http://www.tu-cottbus.de/theoriederarchitektur/Wolke/eng/Subjects/022/Nevzgodin/Nevzgodin.html> (oorspronkelijk: Thema vol 7, 2003, nr 2).

J. A. Newt, 'Two Notes on Population: Checks on the April, 1956 Estimate and Children of Pre-School Age in the RSFSR', *Soviet Studies* vol. 11 no 1.

Nikolaus Pevsner, *A History of Building Types* (Princeton, 1976).

The PEW Center on the States, *One in 100: Behind Bars in America 2008*, <http://www.pewcenteronthestates.org/uploadedFiles/One%20in%20100.pdf> .

Hein Reedijk, *De Rotterdamse noodwinkels 1940-1941*, uitgave Dienstenstructuur ruimtelijke ordening (DRO) (Rotterdam, 1980).

Susan E. Reid, 'Modernising Socialist Realism in the Khrushchev Thaw: the struggle for a 'Contemporary Style' in Soviet art', in: Polly Jones (red.), *The Dilemmas of De-Stalinisation. Negotiating Cultural and Social Change in the Chruschchev era* (New York, 2006).

Andrew Roberts, 'The State of Socialism: A Note on Terminology', *Slavic Review* Vol 63 no 2 (2004) 349-366.

Vincent van Rossem, 'Kritiek, bouwkunst en volkshuisvesting', in: Mieke Dings, Cor Wagenaar en Jannes Linders (red.), *Idealen in beton*, (Rotterdam, 2004), 35-39.

Monika Rütters, *Moskau Bauen, Von Lenin bis Chrusčev*. (Wenen 2007).

F. B. Schenk, ' "Ein so guter Fürst darf nicht sterben!"', Die rehabilitierung und Verehrung Aleksandr Nevskijs in der UdSSR in den Jahren 1937/38', in: K. Heller, J. Plamper (red.), *Personality Cults in Stalinism/Personenkulte im Stalinismus* (Göttingen, 2004)

Karl Schlögel, *Terror und Traum. Moskau 1937* (München 2008).

E. A. Schorban, 'Kriterien für Tradition und Innovation bei der Auswahl sowjetischer Architekturdenkmäler', in: Stschenkova, A. S., Ikonnikov, I. V., *Konzeptionen in der Sowjetischen Architektur 1917-1988* (Berlijn 1989) 137-157.

Uwe Schlögl, 'Proletarischer Klazzicismus. Sowjetische Architektur der Stalinzeit', in: Margarethe Lasinger (red.), *Kunst und Diktatur. Architektur, Bildhauerei und Malerei in Österreich, Deutschland, Italien und der Sowjetunion 1922-1956* (Wenen, 1994), p 790-795.

Thomas Schütze, "Stalinpolitik" in der Sowjetunion. Eine politikwissenschaftliche Fallstudie über Stalin als Legitimationsfigur der sowjetischen Politik unter Chruschtschow, Breschnew und Gorbatschow (dissertatie, Hamburg, 2002).

R. Service, *Stalin. A Biography* (Londen, 2004).

Mariëtte van Stralen, *Siegfried Nassuth. Oeuvreprijs 1998 stichting fonds voor beeldende kunsten, vormgeving en bouwkunst* (Amsterdam 1998).

A. S. Stschenkow, 'Die Sanierung historischer Bauensembles und die Moderne Architektur', in: Stschenkow, A. S., Ikonnikov, I. V., *Konzeptionen in der Sowjetischen Architektur 1917-1988* (Berlijn 1989) 117-135.

Ronald Grigor Suny, *The Cambridge History of Russia. Vol III* (Cambridge USA 2006).

Anthony C. Sutton, *Western Technology and Soviet Economic Development 1930 to 1945*, (Stanford 1971).

Alexei Tarkhanov, Sergei Kavtaradze, *Architecture of the Stalin Era* (New York, 1992).

William J. Tompson, *Khrushchev: a Political Life* (Oxford, 1995).

Ferruccio Trabaldi, 'Low-Cost Housing in Twentieth-Century Rome', in: Diane Ghirardo (red.), *Out of Site. A Social Criticism of Architecture* (Seattle 1991), 129-156.

Irina W. Tschepkijnowa, 'Eine neue Stadt auf einem neuen Platz. Die neugestaltung von Moskou', in: Margarethe Lasinger (red.), *Kunst und Diktatur. Architektur, Bildhauerei und Malerei in Österreich, Deutschland, Italien und der Sowjetunion 1922-1956* (Wenen, 2004), 818-825.

Vercruyse, A. H. Th., 'Bouwen in de Sovjet Unie', *Tijdschrift voor architectuur en beeldende kunsten*, 36 nr. 9 (1969), 218-236

N. de Vreeze, *Woningbouw. Inspiraties en ambities, kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland* (Amsterdam, 1993).

Winston Weisman, 'The Commercial Architecture of George B. Post', *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. XXXI, 176-203.

Arne Winkelmann, *Das Pionierlager Artek. Realität und Utopie in der sowjetische Architektur der sechziger Jahre* (op; <http://e-pub.uni-weimar.de/volltexte/2004/87/index.html>; dissertatie, Weimar 2003).

- 'World Prison Population List' (fourth edition) *Findings* 188, 2003, <http://www.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs2/r188.pdf>

Russologie

Annet Crouwel, 'De translitteratie van het cyrillische alfabet' in Delemarre, M. red. *Cyrillische Letterkunde. Bijdragen over Geschiedenis, uiterlijk en bruikbaarheid van het Russische alfabet* (Rotterdam 1993).

Jos Schaeken, *Translitteratie van het Cyrillische alfabet*, paper voor de opleiding Slavisch/Ruslandkunde (Leiden, 2006).

Xyboi, RobSchop e. a., http://nl.wikipedia.org/wiki/Cyrillisch_alfabet, 16 juni 2010 (volgens T. Bouman, docent Russische taal aan de universiteit Leiden, geheel betrouwbaar).

Opmerking over translitteratie

De naam van de schrijver Чехов wordt in Latijnse lettertekens weergegeven als Tsjechov, Tschechow, Chekhov en Tchékhoff.¹⁵⁹ Dergelijke weergaven van het Cyrillisch gaven de uitspraak het beste weer, maar worden niet langer wetenschappelijk geacht. Een translitteratie moet terug kunnen worden vertaald: van elk Latijns letterteken moet duidelijk zijn van welk Cyrillisch teken het komt. Vandaar bijvoorbeeld dat de Cyrillische в steeds als een v wordt weergegeven, terwijl die, wanneer die aan het begin van een woord staat, wordt uitgesproken als een w (zie het voorbeeld van Volga, in het schema hieronder). Tegenwoordig volgt men in Nederland vaak de Amerikaanse translitteratie. Die heeft echter nadelen, bijvoorbeeld dat de Cyrillische letter x, die wordt uitgesproken als een ch-klank (als in kachel), wordt weergegeven met kh. Er kleven meer nadelen aan, zo wordt de jo-klank weergegeven met een e. De wetenschappelijke translitteratie die wordt gebruikt aan Nederlandse universiteiten heet ISO/R9 en heeft alleen als nadeel dat dezelfde Cyrillische x wordt weergegeven met de Latijnse x. Lezers zullen denken dat die letter wordt uitgesproken als ks. Gelukkig is er een variant waarin de Cyrillische x kan worden weergegeven als ch.¹⁶⁰ Die translitteratie wordt hier gevolgd. Het schema hieronder geeft in vijf kolommen: 1. het Cyrillisch, 2. de vroegere weergave van de Cyrillische tekens in Nederland, 3. de Engelse translitteratie, 4. de translitteratie ISO/R9 die aan de meeste Europese universiteiten wordt gebruikt en 5. de uitspraak wanneer die van ISO/R9 afwijkt. Wanneer een woord begint met de Russische e, wordt dit hier vertaald met je.

Dat de Amerikaanse transcriptie van de Russische lettertekens in Nederland doorgang heeft gevonden, bijvoorbeeld bij aankondigingen van radioprogramma's, heeft ertoe geleid dat omroepers spreken van Nikolaj Obukov (in die transcriptie geschreven als Obukhov), terwijl het gaat om Obuchov.

cyrillisch:	trans NL:	trans GB:	ISO/R9:	uitspraak:
	Tsjechov	Chekhov	echov	-
	Chroesjtsjov	Khrushchev	Chruš ëv	ChroeSjÓv (met een nadrukkelijke sj-klank; soms ook sjtsj)
	tam	tam	tam	-

¹⁵⁹ Ontleend aan: M.G.M. Tieleman (red.), *Russisch voor Slavisten. Deel 1. Grammatica* (Leiden, 2003), 25.

¹⁶⁰ J. Schaeken, *Transliteratie van het Cyrillische alfabet* (versie 2.2, Leiden, 2006), 2, op: <http://www.schaeken.nl/lu/onderwijs/extra/cyrtrans.pdf>. Zie verder: Xyboi, RobSchop e. a., http://nl.wikipedia.org/wiki/Cyrillisch_alfabet, 16 juni 2010 (betrouwbaar; het voorbeeld van de latijnse ch voor de Russische x komt er echter niet in voor).